

FELTÁRULÓ JÖVŐKÉPEK – LEZÁRATLAN AKTÁK

FELTÁRULÓ JÖVŐKÉPEK – LEZÁRATLAN AKTÁK

Szerkesztette:

ZSOLDOS ILDIKÓ, BUHÁLY ATTILA, SZOBOSZLAY GYÖRGY CSABA

NYÍREGYHÁZA, 2020

Kiadó: Nyíregyházi Egyetem

Felelős kiadó: Dr. Kvancz József kancellár

Szerkesztők:

Zsoldos Ildikó

Buhály Attila

Szoboszlay György Csaba

A kötet lektorai:

Frédéric Airault

Aszalós Éva

Mester Béla

Kiss Lajos András

Technikai szerkesztő:

Asztalosné Győri Ildikó

Borító:

Szoboszlay György Csaba

ISBN 978-615-6032-11-9

TARTALOMJEGYZÉK

ELŐSZÓ	3
FELTÁRULÓ JÖVŐKÉPEK	4
MADARÁSZ IMRE	
FÉNY ÉS SÖTÉTSÉG CAMPANELLA NAPÁLLAMÁBAN	5
BARTA RÓBERT	
EMERY REVES ÉS A FÖDERALISTA VILÁGKORMÁNY UTÓPIÁJA	26
BUSKU SZILVIA	
A TÖRTÉNETTUDOMÁNY EGZISZTENCIÁLIS EREDETE A JELENVALÓLÉT TÖRTÉNETISÉGÉBŐL	55
MESTER BÉLA	
A MAGYAR FILOZÓFIATÖRTÉNET-ÍRÁS MÚLTJA ÉS JÖVŐJE	73
KISS FERENC	
TÖRTÉNETISZEMLÉLET A KÖRNYEZETTANBAN, KÖRNYEZETI SZEMLÉLET A TÖRTÉNELEMBEN. AZ EMBER ÉS A TERMÉSZET VISZONYÁNAK TRANSZDISZCIPLINÁRIS MEGKÖZELÍTÉSE	94
LEZÁRATLAN AKTÁK, NEMZETI MÍTOSZOK, TÖRTÉNELMI LEGENDÁK	121
HAHNER PÉTER	
FOUCHÉ ÉS TALLEYRAND, A TÖRTÉNELEM „NAGY ÁRULÓI”	122
ZSOLDOS ILDIKÓ	
PATRIOTIZMUS, VILÁGKÉP, ÉLETSTRATÉGIA A BÁRÓ VÉCSEYEKNÉL	148

DRABANCZ M. RÓBERT

KELETRE MAGYAR? A KELETI ORIENTÁCIÓ KÉRDÉSE ÉS A PATRIÓTA GONDOLATKÖR AZ 1920-AS ÉVEK POLITIKAI GONDOLKODÁSÁBAN.....	172
---	------------

RESZLER GÁBOR

TOTALITÁRIUS RENDSZEREK NEMZETI-BIRODALMI ÖNKÉPE	196
---	------------

LAGZI GÁBOR

BALESET VAGY MERÉNYLET? WŁADYSŁAW SIKORSKI TÁBORNOK 1943-AS GIBALTÁRI ÉS LECH KACZYŃSKI ELNÖK 2010-ES SZMOLENSZKI REPÜLŐGÉP-SZERENCSETLENSÉGE ..	217
---	------------

PÁL ISTVÁN

FN. "GERBNER LAJOS". AZ ELSŐ KÉT ÜGYNÖKTELEPÍTÉSI KÍSÉRLET IZRAELBE	248
--	------------

PAPP LÁSZLÓ TAMÁS

PÁRTFUNKCIONÁRIUSOK REJTÉLYES(NEK TARTOTT) HALÁLA A '60-AS ÉVEK MÁSODIK, ILLETVE A '70-ES ÉVEK ELSŐ FELÉBEN	284
--	------------

KARADI ZSOLT

UN AMOUR INCONCEVABLE	307
------------------------------------	------------

A KÖTET SZERZŐI.....	325
-----------------------------	------------

ELŐSZÓ

A Nyíregyházi Egyetem Történettudományi és Filozófia Intézete keretén belül működő *Társadalomtudományi Kutatócsoport* által 2012 óta évente megrendezésre kerülő tudományos seregszemléket dokumentáló kiadványsorozat újabb kötetét tarthatja kezében az olvasó. A *Feltáruló jövőképek - Lezáratlan akták* a Történettudomány jövője - jövőképek története és a Lezáratlan akták, viták a magyar és egyetemes történelemben című konferenciáinkon elhangzott előadások szerkesztett változataiból kínál válogatást.

A két rendezvényen előadó szakemberek (történészek, irodalmárok, filozófusok, földrajztudósok, a politikatudomány művelői és oknyomozó újságírók), valamint pályakezdő kutatók tanulmányai az egyetemes és hazai történelem népszerű mítoszait, rejtélyes, máig megoldatlan (bűn)eseteit boncolgatják, vagy éppen az időbe zárt történelmi események filozófiai–tudománytörténeti aspektusainak feltárására vállalkoznak. Részletes elemzést találhat az olvasó a Fouché és Talleyrand alakját máig övező félreértésekkel és mítoszokkal kapcsolatban (Hahner Péter), s a kötet lapjain terítékre kerül a szatmári Vécsey család egyáltalán nem problémamentes világképe (Zsoldos Ildikó) ugyanúgy, mint Władysław Sikorski tábornok és Lech Kaczyński elnök egyes mozzanatok tekintetében párhuzamba állítható repülőgép-szerencsétlenségei (Lagzi Gábor).

Eddigi konferenciáink egyik fő tanulsága az, hogy van igény olyan rendszeres tudományos találkozókra, amelyek neves kutatók és PhD-hallgatók számára egyaránt lehetőséget biztosítanak legújabb kutatási eredményeiknek egy szélesebb szakmai közönség előtt való prezentálására. Reményeink szerint erre a megállapításra jutnak olvasóink is a kötet végére érve.

A Társadalomtudományi Kutatócsoport a jövőben újabb, a szakma mellett a laikusok érdeklődésére is számot tartó, társadalomtörténeti tematikájú konferenciák megrendezését tervezi, amely alapot teremti számunkra a kötetsorozat folytatására.

A szerkesztők

FELTÁRULÓ JÖVŐKÉPEK

MADARÁSZ IMRE

FÉNY ÉS SÖTÉTSÉG CAMPANELLA NAPÁLLAMÁBAN

Tommaso Campanellánál kevés tragikusabb sorsú bölcselet ismer a filozófia egyetemes története. Életében többet szenvedett, mint kor- és pályatársai, a hasonló formátumú olasz filozófusok közül bárki, Giordano Brunót kivéve, de magát Galileit is beleértve. Ám utóélete sem kárpótolta a nagy szellemet megpróbáltatásaiért: azok, mondhatni, folytatódtak holta után is. A rigorózus katolikusok szemében mindig eretnek, az egyház ellensége maradt, aminek az inkvizíció bélyegezte, a protestánsok a „lutheránusok, kálvinisták és más eretnekek” elleni párbeszédét, a vallástalanok a „legyőzött ateizmusról” szóló értekezését, a racionalisták mágikus-okkult műveit nem tudták neki megbocsátani, a liberálisok szemében pedig ő volt a legtotalitáriusabb utópia kiagyalója Platóntól egészen Fourier-ig. Életrajzának szövevényessége és életművének ellentmondásossága is okolható azért, hogy emberi és gondolkodói-írói alakja nem áll olyan monumentálisan, olyan tisztán és olyan szimbolikusan az utókor – s benne a jelenkor – előtt, mint az olasz reneszánsz filozófia másik két említett állócsillagáé. Benne nem látnak olyan magasztos szoboralakot, nem tisztelik olyan következetesen a gondolatszabadság vértanúját és apostolát, az utókor s a felvilágosodás előfutárát, mint a nolai mártírban és a „tudományok fejedelmében”. Campanella e „hátránya” különösen szembetűnő Magyarországon, ahol a „triász”

másik két tagjához képest (is) elenyészően kevés jelent meg tőle és róla, s ahol az államszocialista kultúrpolitika örökségeként úgy él a kevés „kiművelt emberfőben” is, mint utópista szocialista gondolkodó, a kommunista ideológia „kora lelke”, ami ma igencsak kétes rangnak számít.

E tanulmánynak nem az a célja, hogy a Campanella személyisége, művei, eszmeisége, öröksége és mai képe körüli ellentmondásokat és vitákat feloldja. Ellenkezőleg, éppen ezek szélesebb körű és mélyebbre ható bemutatásával kívánja egyrészt hitelesebb portréját felvázolni, másrészt felhívni a figyelmet arra, mennyi izgalmas kérdést, problémát rejt a vele való foglalkozás. Emlékét őrizni kell, ha – mint a *Pillantás a hídról* című Miller-dráma végén az ügyvéd mondja – „némi nyugtalansággal” is.

A Campanella-paradoxonok hosszú sorában – melyek úgy áthatják e nyugtalanító nagyság életútját, filozófiáját, sőt stílusát is – talán az első az, hogy e hírhedt eretnek az eretneküldöző domonkos rend szerzetese volt. Akárcsak Giordano Bruno, akivel dél-olasz származása is rokonítja a calabriai Stilóban, 1568-ban született frátert. Hogyan magyarázható, hogy éppen a „Domini canes”, „az Úr kutyái” gúnyos névdeformációval illetett Prédikátorok rendjéből (*Ordo Praedicatorum*, O. P.), az eretnekek ellen azonban korántsem csak a szó fegyverével küzdő, hanem a Szent Inkvizíciót is vezető szerzetesrendből került ki a reneszánsz század, a Cinquecento két „főeretneke”, az inkvizíció e két fölöttébb híres áldozata? A válasz alighanem abban keresendő, hogy „oly korban”, amikor még az

európai kultúra középpontjának és fényszórójának számító Itáliában is a lakosság túlnyomó többsége írástudatlan volt, a „kulturális elitet” pedig – ahogyan Peter Burke nevezi¹ –, éppen az ellenreformációs légkör eretnekvadászó paranoiája riasztotta el (tisztelet a kevés kivételnek) a tiltott könyvektől – melyek a tridenti (trentói) zsinat óta immár külön Indexre tétettek – nos, abban az időszakban a tilalmas könyveket s az eretnek vagy nem keresztény gondolkodókat és eszméket csak azok olvashatták viszonylag szabadon, akik ezt hivatásukból adódóan, munkaköri kötelességükből tették, hogy az ideológiai ellenséget jobban felismerhessék, leleplezhessék, legyőzhessék. Miként az újkorban a szabadelvű írások némely cenzorokat, úgy fertőztek meg a középkorban és később az eretnek opusok egyes inkvizitorokat, eretnekvadászokat: az üldözöből így lehetett üldözött.

A kétféle szerep furcsán élhetett együtt ugyanazon személyiségben: ezt mutatja, hogy a belénevelt eretnekellenes mentalitást – bármennyit szenvedett is miatta – Campanella magából sem tudta kiirtani egészen soha. A *Politikai párbeszéd lutheránusok, kálvinisták és más eretnekek ellen* (Dialogo politico contro Luterani, Calvinisti e altri eretici, 1595) a predesztináció-tan „zsarnok Istenét” a fiait legyilkoló Médeianál is gonoszabbnak minősíti; a későbbi *A legyőzött ateizmus* (Atheismus triumphatus, 1607, 1636) olyan doktrínát támad, amelynek bevallott hívei nemigen akadtak akkortájt

---

¹ Peter Burke: Az olasz reneszánsz. Bp. 1994. 53.

Itáliában²; az Egyetemes előadások az egyházi kormányzatról (Discorsi universali del governo ecclesiastico) az eretnekekről és a tiltott könyvekről ad – mérsékelt – tanácsokat a Szent Hivatalnak.³ Campanella eredeti neveit (Giovan Domenico) a legnagyobb dominikánus, az egyik főművét is az „eretnekek ellen” (Contra gentiles) író – s mellesleg a legnagyobb keresztény filozófussá és szentté kanonizált – Aquinói Szent Tamás iránti tiszteletből változtatta Tommasóra.⁴ Ám a tomista arisztotelizmus egyre kevésbé elégítette ki szellemi igényeit, „rendes” tanítóival egyre többet vitatkozott az ifjú (egyikük állítólag meg is jósolta neki: „Campanella, Campanella, rosszul végzed te még!”⁵). Új mestereit a régi könyvek szerzői közül választotta: a „pogány” görög preszókratikusoktól az olasz reneszánsz természetfilozófia első klasszikusáig, Bernardino Telesióig („Telesius me delectavit”⁶).

Ekkor lépett arra a végzetes útra, mely az eretnek olvasmányoktól az eretnek írásokig vezetett. Ettől kezdve szellemi fejlődéstörténete mintegy végigkísérte a reneszánsz filozófia történetét. Olvasás és írás elválaszthatatlanok voltak számára: Telesiót – calabriai földijét, akit (1588-ban) már „csak holtan láthatott” – szonettben dicsőítette és első nyomtatásban napvilágot látott könyvében, az *Érzékileg bizonyított filozófiában* (Philosophia

---

² Legközelebb Pietro Pomponazzi jutott hozzá.

³ *Germana Ernst*: Tommaso Campanella. Roma-Bari 2002. 33-37., 120-127., 148-153.

⁴ *Rino Camilleri*: Storia dell' Inquisizione. Roma 1997. 65.

⁵ *Ernst, G.*: Tommaso i. m. 5.

⁶ *Ernst, G.*: Tommaso i. m. 3.

sensibus demonstrata, 1589, 1591) igyekezett megvédeni azon vádaktól, melyek miatt pár évvel később az Indexre került. Galileo Galilei viszont – akivel személyesen több ízben is találkozhatott, először Padovában, 1593-ban, huszonöt esztendőskorában, életre szóló élményként – szintén védelmébe vette, mégpedig egyik legszebb művében.⁷ Az *Apologia pro Galilaeo* (1616, 1622) nem csak filozófiai és irodalmi értékeinek köszönhetően számít szerzője egyik legbecsesebb és legelevenebb művének. Páratlanná erkölcsi bátorsága teszi, az, hogy egy eretnekként elítélt filozófus a börtönben írta sorstársa védelmében, akinek kopernikuszi tanait éppen abban az esztendőben ítélte el mint eretnokséget az inkvizíció (az úgynevezett első Galilei-perben)⁸, s aki mellett senki más nem állt ki nyilvánosan. Tekinthető persze ez az apologia önvédelemnek is, de csak annyiban, amennyiben embertársa szabadságáért harcolva mindenki a maga szabadságáért is küzd; a szabad gondolkodás, kutatás és véleménynyilvánítás jogát Campanella nyilvánvalóan magának is követelte. Védőbeszédében azonban a hatalom gondolatőrei még inkább láthattak akaratlan vádbeszédet önmaga ellen, bizonyítékot arra, hogy valóban eretnek. Figyelembe véve ennek életveszélyes voltát az ő rab helyzetében, az *Apologiában* a világirodalom egyik

---

⁷ Ernst, G.: Tommaso i. m. 6., 7., 24., 164-171. (Amikor az eredeti címek olasz és latin nyelven szerepelnek, a művek e két nyelven íródtak; az utánuk levő évszámok közül az első mindig a megírás, a második a megjelenés dátuma, mivel ezek között Campanella életművében gyakran igen nagy volt a távolság.)

⁸ Tommaso Campanella: *Apologia per Galileo*. Milano 1997.; *Galileo Galilei*: *Dal carteggio e dai documenti*. Firenze 1984.; Antonio Banfi: *Vita di Galileo Galilei*. La Cultura, Milano 1930. 109-136.; Timár László: Galileo Galilei. Bp. é. n. 31-42.; Vekerdi László: Így él Galilei. Bp. 1997. 194-245.

legmerészebb írásművét kell tisztelnünk. Egyebek között azért is, mert benne a fogoly filozófus egyetértően utal a legfőbb eretnekre, a „Nolai” Brunóra, akivel annak harmadik pere során, 1594-ben a Szent Hivatal római börtönében együtt raboskodott, s akit már a Galilei-apológia megírását megelőzően elevenen megégettek.⁹ Tudnia kellett tehát, milyen kockázatot vállal. Vállalta.

Az eretnekellenes eretnek, a teleziánus-galileiánus domonkos kettősségénél nem kisebb ellentmondás – kivált mai szemmel nézve – , hogy „fra Tommaso”, akit 1599-es, ötödik és legnagyobb pere, az életét és emlékét leginkább meghatározó „nagy per”, a voltaképpeni Campanella-per során a legádázabb egyházellenességgel, antikatolicizmussal, vallásgyalázással (Jézus Krisztus és Szűz Mária káromlásával is) megvádoltak, Az egyházi kormányról (Sul governo della Chiesa) és *A keresztények monarchiája* (Monarchia dei Cristiani) című – elveszett és utalásokból ismert –, valamint későbbi, *A Messiás monarchiája* (Monarchia del Messia) címet viselő könyvében olyan vehemenciával sürgette az egész emberiség egyesítését „egy akolban, egy pástor alatt”, vagyis „a szentegyház trónusa” alatt, hogy Krisztus földi helytartója „a vezére és pásztora kell legyen minden értelmes embernek, vagyis az egész emberi világnak”. *Politikai aforizmáiban* (Aforismi politici, 1601, 1607) határozottan jelentette ki, hogy „téved aki azt állítja, hogy a pápát a szellemi hatalom mellett nem illeti meg a világi is. Fegyverek nélkül hatalma kisebbednék, ezáltal csökkenne a törvényhozó Krisztus tekintélye is. Az ilyen állítás okatlan és

---

⁹ Ernst, G.: Tommaso i. m. 31., 164–171.

eretnek”¹⁰. Programját Delio Cantimori egyenesen „katolikus theokráciának” nevezte.¹¹ Maga Campanella azonban a jelek (fennmaradt szavai) szerint összeegyeztethetőnek találta a római „Babilon” erkölcsi fertőjének prófétai ostromozását és az egyház „felszabadításának” messianisztikus vízióját „a törökök (! – M. I.) és eretnekek babiloni fogsága alól”¹², mely furcsán összehozott utóbbiak alatt vélhetőleg az igaz vallás ellenségei értendők, úgy általában. A vallási reformer egy erkölcsileg megtisztított egyház és egy megújult pápaság hatalmát kívánta minden addiginál nagyobbá tenni.

A campanellai paradoxonok számos, de szoros láncszemei közül a sorban következő „fra Tommaso” és a spanyol hatalom kapcsolatának újfent ellentmondásos viszonya. A „nagy perben”, tudniillik, a spanyol uralom elleni összeesküvés volt a fő vád, ez juttatta Campanellát a kínhalállal való kivégzéshez oly közel, hogy attól csak magát örültek tetteve sikerült megmenekülnie.¹³ Így is felfoghatatlan szörnyűségeket kellett kiállnia: többszöri kínvallatást, egyebek között a „veglia” nevezetű „rendkívüli” vagy „hatalmas” (enorme) tortúrát, melynek során harminchat órán keresztül szenvedett a kínpadon, kötélre húzva és a „bakra” ültetve. Ennek részletes jegyzőkönyveit lehetetlen iszonyodás és felháborodás nélkül olvasni Luigi Firpo dokumentumgyűjteményében. Jellemző, hogy

---

¹⁰ Ernst, G.: Tommaso i. m. 27., 37., 146-147.

¹¹ Delio Cantimori: Eretici italiani del Cinquecento. Firenze 1939. 409.

¹² Ernst, G.: Tommaso i. m. 73-74.

¹³ Az örülteket nem végezték ki, mivel, nem lévén képesek a bűnbánatra, lelkük elkárhozott volna.

ennek borzalmasságát a költői fantázia sem tudta túlszárnyalni Dante Maffia életrajzi regényében.¹⁴ E jegyzőkönyvek a kínvallatásnak olyan részletekbe menő, „naturalista” aprólékosságú és hitelességű leírását tartalmazzák – a kínzás technikájának és fiziológiai következményeinek, az áldozat szavainak, jajkiáltásainak és viselkedésének olyan pontos bemutatásával –, ami általános történelmi-jogtörténeti dokumentumként tekintve is párját ritkító. Campanellának, az embernek, a gyakorlati politikusnak a spanyolelles összeesküvés „valódi lelkeként” betöltött szerepe éles ellentétben áll azzal a hispanomán buzgalommal, melyről Campanellának, az írónak, a politikai gondolkodónak *A spanyol monarchia* (Monarchia di Spagna, 1598, 1600?) című – nagyjából a perrel egy időben – készült könyve árulkodik. Ebben a „Katolikus Királyt” olyan új „Küroszként” magasztalja, akinek szent küldetése az egyház megszabadítása az eretnekektől s a hitetlenektől, valamint az emberiség egyesítése az egyetlen szent vallás jegyében.¹⁵ A „felségsértő” spanyolimádatát még magyarázhatjuk olyasféleképpen, mint „egyházellenes” vallásreformerségét, arra azonban már nem lehet, s nem is lenne helyénvaló magyarázatot, még kevésbé mentséget keresni, hogy a calabriai szabadságharcos miként ítélhette el és sértegethette a spanyol igából szabadulni akaró holland nép igaz és hősi függetlenségi háborúját.¹⁶ A teljesség kedvéért fűzzük hozzá: A

---

¹⁴ Luigi Firpo: Il supplizio di Tommaso Campanella. Roma 1985. 211-227.; Dante Maffia: Il romanzo di Tommaso Campanella. Milano 1996. 142-156.

¹⁵ Ernst, G.: Tommaso i. m. 54-61., 62-69.

¹⁶ Ernst, G.: Tommaso i. m. 55., 60.

spanyol monarchia nem mentes a dél-itáliai rossz kormányzat kritikájától; öregkorában, Párizsban pedig Campanella éppenséggel nem fukarkodott a spanyolelleses bírálatokkal *A francia monarchia* (*Monarchia di Francia*, 1635) című, ezúttal már – természetesen – franciapárti könyvében.

Részen érthető tehát az európai protestánsok felháborodása és ellenszenve Campanellával szemben, akire, úgy vélték, azzal mondhatják a legsúlyosabb sértést, ha Machiavellihez hasonlítják, kinek neve a 17. században már nagyjából az ördögével jelentett egyet.¹⁷ Pedig kell-e mondani, hogy Campanella kapcsolata a Firenzei Titkárral hasonló módon és hasonló okokból ellentmondásos volt, mint az egyházzal, az eretnekekkel vagy a spanyolokkal való viszonya. *A legyőzött ateizmusban* *A fejedelem* íróját úgy parentálja el, mint „istentelen lelket, akit minden gyalázat beszennyezett és Isten haragja sújt”¹⁸, a „machiavellista” nála is szitokszó, ugyanakkor ő sem tudta kivonni magát a modern politikai gondolkodás alapító atyjának hatása alól, hasonlatosan a többi kortárs antimachiavellistához. *Politikai aforizmaiban* például *A fejedelem* negyedik fejezetének egyik legkegyetlenebb, „legmachiavellistább”, leghírhedtebb tanácsát fogalmazza át, ha lehetséges, még keményebben: „Aki új országot szerez, nem riadhat vissza a lakossággal szemben a kegyetlen

---

¹⁷ *Rodolfo de Mattei*: Dal premachiavellismo all' antimachiavellismo. Firenze, 1969. 221–248.; *Antalfy György*: Machiavelli és az állam tudománya. Bp. 1986. 251–284.; *Paczolay Péter*: Machiavelli és az államfogalom születése. Bp. 1998. 129–146.; *Ernst, G.*: Tommaso i. m. 55–58.

¹⁸ *Alessandro Guetta*: Invito alla lettura di Machiavelli. Milano 1990. 148.; *Ernst, G.*: Tommaso i. m. 77.

tettektől. Ölesse meg a vezéreket, változtassa meg a törvényeket, rombolja le az erődítményeket, gyilkolja meg a királyi családot. Szükség esetén telepíttesse át a lakosságot...”¹⁹ Az „ateisták” közt Machiavellit is „legyőző” Campanella az *Antiveneti* címet nyert „politológiai” ciklusában a vallást ugyanúgy hatalmi eszközhöz, „instrumentum regni”-nek állítja be, mint Niccolò mester.²⁰ Hermann Conring a calabriai frátert „Machiavelli elvei szigorú cenzorának és család követőjének” minősítette.²¹

Campanella volt Machiavelli után vagy mellett az olasz reneszánsz legnagyobb hatású politikai gondolkodója. Helyesebben inkább: vele szemben. Ők ketten alkották a politikabölcsélet ellenpólusait a reneszánsz korban, valahogy – távolról – úgy, mint antik példaképeik közül a két legnagyobb mester: Arisztotelész és Platón. Az államról való elmélkedés két lehetséges főirányát képviselték: Machiavelli a realizmust (ami van), Campanella az utópiát (ami nincs; hiszen Morus Tamás saját remekművének címet, a belőle származó műfajnak pedig nevet adó neologizmusa azt jelenti: seholsincs-hely, vagy – a magyar fordításban – „Seholsziget”²²). Legalábbis első látásra-olvasásra, valamint a filozófia oktatás hagyománya s a közvélekedés szerint. Valójában Machiavelli politikaelmélete éppúgy nem nélkülözte az utópisztikus elemeket,

---

¹⁹ *Tommaso Campanella*: Napállam és Politikai aforizmák. Ford. Lányi Margit. Bp. 1942: 93.; vö.: *Niccolò Machivelli*: A fejedelem. Bp. 1987. 25.; *Ernst, G.*: Tommaso i. m. 138-141

²⁰ Uo.

²¹ *Ernst, G.*: Tommaso i. m. 55.

²² *Morus Tamás*: Utópia. Bp. 1989. 7.

mint Campanelláé a realista vonásokat. S bár egyikük a „van”-ból, az „itt és most”-ból, másikuk a „nincs”-ből, a „sehol”-ból indult ki, mindketten arra törekedtek, aminek „kell lennie”, amit kell(ene) tenni, ennyiben idealisták (is) voltak. Bizonyos, hogy Machiavellitől távol állt, idegen volt (ha nem is mindennémű politikai prófécia, de az a misztikus politizálás, ami Campanellát jellemezte, a politika és a vallás állandó campanellai vegyítése – az az eszme, hogy „a köztársaság lelke a bölcsesség és a vallás”²³ – pedig éppenséggel alapelveivel ellenkezett. A *fejedelem* hatodik fejezete negatív példaként idézi az „új eszméjével megbukott” Girolamo Savonarolát, akit nemcsak dominikánusként, de politikus-prófétaként is előfutárának érezhetett Campanella, ahogyan a saját sorsára is igaznak kellett elismernie a prédikátor-népvezér máglyahalála példázta machiavelliánus szentenciát: „a fegyveres próféták mindannyian győztek, a fegyvertelenek pedig elbuktak”.²⁴ Campanella még eretnek-elődjénél is fegyvertelenebb próféta volt: neki még az sem adatott meg, hogy prédikációival „lázítsa akaratba” a népet. Egyetlen fegyvere a toll maradt.

Utópista álmodozás és gyakorlati politizálás, messianizmus és összeesküvés, millenarisztikus várakozás (az 1600-as századfordulóra) és voluntarista aktivizmus, prófétai küldetéstudat és a „korán jött forradalmár” szerepe nem mindig zárták ki egymást. A 16-17. század fordulóján éppúgy megfértek még egy lucidus elmében

---

²³ Ernst, G.: Tommaso i. m. 86.

²⁴ Machiavelli, N.: A fejedelem i. m. 33.

és egy klasszikus életműben is, mint tudományosság és mágia, amint azt – újfent – Giordano Bruno példája igazolja. És persze Campanelláé, akit a *Philosophia realis* (1619, 1623) és *Philosophia rationalis* (1606, 1638) szerzőjeként a modern természettudományos világkép úttörői közé szokás sorolni, miközben olyan okkult műveket is írt, mint *A dolgok értelméről és a mágiáról* (De sensu rerum et magia, Del senso delle cose e della magia, 1604, 1620), hogy csak a leghíresebbet említsük.²⁵ A természettudományos gondolkodás hajnalán tudomány és áltudomány még nem váltak el élesen egymástól²⁶: a természet törvényei tudós megismerésének és mágikus befolyásolásának összekeveredése négyszáz évvel ezelőtt még érthető volt, annál érthetlenebb és elfogadhatatlanabb napjainkban, amikor az okkultizmus és az obskurantizmus reneszánszát éli, s ennek jegyében újra felfedezik, újra- és túlértékelik Bruno, Campanella és kisebb rokonaik okkult-mágikus műveit.

A Campanella-paradoxonlánc azonban az életmű legismertebb és legnagyobb hatású darabjában, szerzője főművében, a *Napváros* (La Città del Sole, Civitas Solis, 1602, 1623) című dialógusban csúcsosodik ki.²⁷ Jellemzően és többszörösen. A *Napvárost* olyan ember írta, akinél többet kevés írástudó szenvedett a zsarnokságtól, de amit benne ideális államként leírt, az maga is

---

²⁵ Tommaso Campanella: Il senso delle cose e la magia. Genova 1990.

²⁶ Kettéválasztásuk Galileivel kezdődik.

²⁷ Tommaso Campanella: La Città del Sole. Milano, 1979.; *Uő*: La Città del Sole. Roma, 1995.; *Uő*: Napállam és Politikai aforizmák. Bp. 1942.; *Uő*: A Napváros. Vítás kérdések a legjobb köztársaságról. Bp. 1996.

zsarnokság, még hozzá olyan vegytiszta, totális, sőt totalitárius formájában, amelyet az emberi történelem nem ismert, legalábbis addig. Álom ez egy tökéletes Államról – mint „függelékének” címe mondja, „a legjobb köztársaságról” (*De optima republica*) –, mely azonban inkább rémálomnak tűnik egy „szörny-államról”, hogy József Attilát idézzük, aki már ismerte a modern (vörös és fekete, meg barna) totalitarizmust. Állam-álma, államvíziója leírásakor Campanella tudatosan és bevallottan követett illusztris modelleket. Mint legrégebbit és legtekintélyesebbet Platón *Politeiáját*, mint legfrissebbet és legközelebbit, Morus („a legújabb mártír”) *Utópiáját* említi.²⁸ (A „totalitárius Platón” teóriája Karl Raimund Popper *A nyílt társadalom és ellenségei* című értekezése első kötetének megjelenése óta széles körben elterjedt; olasz fordításának kiadója – vitatható módon – a kötetnek is ezt a címet adta: *Platone totalitario*.²⁹) Platón *Államához* hasonlít és Morus *Utópiáját* jócskán felülmúlja Campanella *Napállama* az emberi szabadság megsemmisítésében. E szabadságellenességet Eötvös József *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra* című klasszikus liberális állambölcseleti értekezésében – a magyar politikai gondolkodás legnagyobb művében – magának az utópiának a jellegéből vezette le: „A jó alkotmány és utópia közt abban áll a lényeges különbség, miszerint a *célszerű alkotmánynak csak polgárai jólétét kell előmozdítani, az utópiának ellenben lehetetlenné kell tennie az állam*

---

²⁸ Campanella, T.: A Napváros i. m. 77-78.

²⁹ Karl R. Popper: *La società aperta e i suoi nemici. Platone totalitario*. Roma 1981. különösen: 129-235.; *Uő*: *A nyitott társadalom és ellenségei*. Bp. 2001. 19-196.

tagjainak boldogtalanságát. Ennél fogva minden utópiában korlátlan hatalmat kell adni az államnak, hogy az egyest, ki szabad akaratának használata által valamiképp szerencsétlenné tehetné magát, kényszerítse boldogságra. Az egyéni szabadság megsemmisítése minden utópiának fő feltétele, alapja.”³⁰ A „tizenkilencedik század uralkodó eszméinél” maradva, úgy fogalmazhatunk: Campanella a szabadságot az egyenlőség oltárán áldozta fel. A társadalmi igazságtalanságot a vagyoni egyenlőtlenséggel azonosítva, illetve arra vezetve vissza, ellenszereként a teljes nivellálás sokkal ártalmasabb mérgét „írta fel”. A Napvárosban nincsen család, nincsen magántulajdon, állam viszont – hogy az engelsi hármasságnál maradjunk – annál több: mindenütt és mindenek fölött, mondhatni, csak az van. A napvárosi állam leviatháni organizmusa elnyel, magába olvaszt, eltüntet minden egyéni organizmust, az emberi egyéniség mint olyan benne nem maradhat fenn. Tulajdonképpen ki sem alakulhat, mert a („spártai”) kollektivista nevelés – családi melegség, szülői szeretet nélkül – az embereket arra idomítja és predesztinálja, hogy az individuum semmi, a kollektivitás minden, az egyén csak a közösségben, a közösség által, a közösségért érhet valamit, önmagában nem érték. A totalitarizmus kialakítását nem lehet elég korán elkezdni: az egyéniség és az individualizmus felszámolásában „ad absurdum” jutva, az egyéni létezés első mozzanatáig „és tovább” regrediálva, Campanella még az ember-egyén megteremtésének, a

---

³⁰ *Eötvös József*. A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra I. Bp. 1981. 101.

nemzésnek az aktusából is ki akar küszöbölni mindent, ami egyéni vonzódás, személyes hajlam, szabad akarat következménye. Hogy ki kivel és mikor közösül – kizárólag utódnemzés céljából, vagyis azért, hogy az államnak polgárt és katonát adjon –, azt a Napváros bölcs vezetői határozzák meg: a nemi szervek s az anyaöl sem az egyén, hanem az állami közösség, vagy ha úgy tetszik, a kollektivista állam tulajdonát képezik. Nemhogy vagyonban, családban, házastársban, gyermekben, de még szexualitásban sem lehet „én” és „enyém”, csak „mi” és „miénk”. A szexualitás állami irányítására, a nőközösségre és az eugenetikára vonatkozó terjedelmes fejtegetések³¹ a mai olvasót kísértetiesen emlékeztetik *Az ember tragédiája* falanszterjelenetére és az 1984 című regényre. Ami Campanellánál utópia volt, az Madáchtól Orwellig ellenutópia lett. Arthur Koestler Platónról tett megállapítása Campanellára is érvényes: „Utópiája ijesztőbb, mint Orwell 1984-e, mert ő sürgeti, hogy megvalósuljon az, aminek bekövetkezése lehetőségként rémíti meg Orwellt.”³²

Valóban, ahogy Platón, úgy Campanella is valóra akarta-remélte váltani utópiáját. Antik mestere példáját követte, amikor az 1599-es dél-itáliai összeesküvésben azt hitte, hogy egy tökéletes állam demiurgosza és filozófus-királya lehet. Részben abban is, ahogyan csalódott: Platón a szicíliai türannosz, II. Dionüsziosz fogságába került rövid időre; Campanella osztályrésze, tudjuk, sokkal hosszabb és rémesebb rabság lett. Államelmélete szempontjából ez a kudarcba

---

³¹ Campanella, T.: A Napváros i. m. 43-48.

³² George Orwell: 1984. Milano 1981. 16.

és tragédiába fulladt epizód azért tanulságos, mert bizonyítja, hogy utópiáját Campanella nem merő irodalmi képzelgésnek szánta, hanem politikai modellnek és programnak, amit egyébként tételesen is megfogalmazott. A *Vitás kérdések a legjobb köztársaságról a Napváros* fiktív bírálójának lehetséges ellenvetésére – „olyasmivel, ami sohasem létezett, nem is fog létezni, s nem remélhető, hogy valaha is létezik, hasztalan és hiábavaló dolog foglalkozni” – így válaszol: „ha nem is lehet tökéletesen megvalósítani egy ilyen köztársaság eszméjét, azért még nem volt haszontalan dolog írni róla, hiszen ezzel olyan példát javasoltunk, amelyet, amennyire csak lehet, utánozni kell”.³³ Az ég óvjon tőle!

Az utópia azonban a cselekvésnek nemcsak modellje, de pótléka is volt. S itt óhatatlanul eszébe jut a világirodalom ismerőjének egy másik gondolkodó-író, aki börtönfogsága kínjait grafomániával és rettentő utópiák kiötlésével próbálta enyhíteni: Sade. Az örültekházába zárt rossz hírű Márkit a „sokat túrt” reneszánsz filozófussal egybevetni blaszfémianak tűnhet, pedig államvíziójukban meglepő és elgondolkodtató hasonlóságokat fedezhetünk fel. Roland Barthes hívta fel a figyelmet *Sade, Fourier, Loyola* című könyvében, hogy „az elátkozott író” és a falansztert kieszelő „nagy utópista” (valamint „a jezsuita szent”) írásaiban „a klasszifikációnak ugyanaz a dühe (a krisztusi testé, az áldozat testéé, az emberi léleké), a számolásnak ugyanaz a megszállottsága (a bűnök, a kínzások, a szenvedélyek és a vétkek számlálása), a képnek ugyanaz a gyakorlata

---

³³ Campanella, T.: *A Napváros* i. m. 77., 81.

(az utánzásé, a festményé, a szeánszé), a társadalmi, erotikus és látomásos rendszernek ugyanaz a vizsgálata” érhető tetten.³⁴ Ha összehasonlítjuk a *Napváros* és Sade leghíresebb regényei – az *Aline és Valcour*, az *Új Justine*, a *Juliette* és a *Szodoma százhusz napja* – agyonszervezett, a szó szoros értelmében halálra szabályozott univerzumát, hasonló párhuzamra vagy rokonságra találhatunk, a Barthes emlegette „elszigetelés”, „tagolás” és „rendszerkezés” ugyanazon mániájára. A kiindulópontok ugyan szögesen ellentétesek, Campanellát az „erényfanatizmus”, Sade-ot a bűn fanatizmusa vezérli, ám az ellentétek egybeesése, a „coincidentia oppositorum” jegyében (mely éppen a reneszánsz filozófia egyik vezérelve volt) a végeredmény igencsak hasonló: a merev hierarchia, a zsarnoki parancsuralom, az egyéni szabadság felszámolása, a totális kontroll, azonfelül – ami különösen meglepő egybeesés a domonkos szerzetes és a francia libertinus között – a szexualitásnak ugyanaz a hatalmi ellenőrzése és irányítása. Az eltérés és a találkozás itt is egyaránt fontos: Sade világa pánerotikus, míg Campanelláé antiszexuális, a libertinus maximumára, a szerzetes minimumára törekszik a nemiségnek, de – megdöbbentő módon – ezt mindketten az egyéni szenvedélyek „racionális” szabályozásával igyekeznek elérni. Campanella és Sade paradox találkozását „ellentétesen egybeeső” alkati megszállottságuknál is erősebben indokolja közös börtönpszichózisuk. Mindketten aktív életük nagy részét rabságban töltötték, melyben értelmes tevékenységet egyedül az írás jelenthetett

---

³⁴ Roland Barthes: Sade, Fourier, Loyola. Bp. 2001. 7.

számukra. Innen írásműveik kétségbeesett – s olvasóikat és kutatóikat is kétségbe ejtő – bősége, de ellentmondásosságuk is: beléjük zsúfolódott, bennük kavargott a meggyötört alkotói lélek minden emberi, emberfölötti és emberalatti vágya, gondolata, érzelme, érzése és érzékisége, melyek, olvasók híján, visszhang és bírálat nélkül áradtak és hömpölyögtek parttalan tintafolyamokként. A sértett és sérült személyiségű zseniknek (mert azok voltak, mindennek dacára) valami vad elégtételt nyújthatott, hogy szuverén tervezői, teremtői, irányítói és urai lehettek megálmodott és megírt világuknak, melyet saját képükre és hasonlatosságukra alkothattak, kényükre-kedvükre rendezhettek be, és népesíthettek be teremtményeikkel, akiket vágyaik és képzeletük szerint mozgathattak. Ám a szörnyűség az, hogy még képzelgéseitek legmerészebb szárnyalásában sem tudtak igazán kiszabadulni börtönükből, még álmodni sem tudtak zsarnokság és rabság nélküli, valóban szabad országot, világot. Sade-nál szadizmus lett ebből, Campanellánál kommunizmus. A szadizmusnak Sade akaratlan névadójává vált, a kommunizmusnak Campanella hivatkozott-kisajátított előfutára lett. Melyiküknek jutott rosszabb sors? Annyiban Campanella a tragikusabb alkotó, hogy az a műve, mely leginkább egybeforrt nevével, kevésbé jól tükrözte énjé lényegét és lénye legjavát, mint Sade alkotásai. A *Napváros* szerzője, aki egyik leghíresebb verse szerint „azért született” (*Io nacqui a debellar...*), hogy „legyőzze a három legrosszabbat: zsarnokságot, szofizmákat,

képmutatást”³⁵, az elsőszámú „legrosszabbat”, a zsarnokságot nem tudta legyőzni gondolkodóként sem, hanem éppenséggel a zsarnokság győzte le őt, mint állambölcselet.

De csak mint politikai gondolkodót bírta le: életműve nagy része és személyisége a maga egészében nem lett az önkényuralomé még a börtönben sem. „Nápolyban immár legendává lett, róla beszéltek az egyetemeken és a kúriákban, értelmiségiek és főpapok, nemesek és szegények – írja életrajzi regényében Dante Maffia. – Soha senki nem tudott ellenállni ennyi gonoszságnak és erőszaknak, megaláztatásnak és gyötremnek; a legerősebbek két-három évig bírták, aztán feladták, vagy bűnbánatot tanúsítva, vagy eretnekséget, hogy sietessék a halált. Tommasóval nem így történt...”³⁶ Hogy Campanella még olvasva is elviselhetetlen kínzásokat tűrt el és ma már elképzelhetetlen börtönviszonyok közt töltötte életének több mint egyharmadát, több mint negyed évszázadot, hetvenegy életéből huszonnyolcat (1599-től 1627-ig, Nápolyban, a Castel Nuovóban), úgy, hogy e rémségeket nemcsak testileg élte túl, de gondolkodási és alkotóképességét is megőrizte, mi több életműve javát ilyen szörnyű körülmények közepette alkotta meg: mindez a szellem olyan hőségé teszi őt, aki párját ritkító, ha nem egyedülálló példával bizonyítja a lélek legyőzhetetlenségét, akinek – újból Eötvöst citálva – „példájából

---

³⁵ Otto secoli di poesia italiana da S. Francesco d' Assisi. Szerk. Giacinto Spagnoletti. Roma 1993. 239.; Antologia della letteratura del Seicento. Szerk. Maria Teresa Angelini – Erzsébet Király. Bp. 1996. 39.; vö. *Rónai Mihály András*: Nyolc évszázad olasz költészete. Bp. 1957. 248.

³⁶ *Maffia, D.*: Il romanzo i. m. 187.

a zsarnok s elnyomott megtanulhatják, miként van valami e világon, mit leláncolni nem lehet: a bátor, erős meggyőződéstől vezetett férfiakarat”.³⁷

Az akarat diadala a végzet, a szellem győzelme a sötétség fölött: ezek az ihletői Campanella nagyszerű verseinek. Mert e sokszor nehézkes stílusú, bonyolult nyelvezetű filozófiai író lírai költő is volt, méghozzá az egyik legerőteljesebb és leghitelesebb költői hang megszólaltatója abban a korban, amelyben Benedetto Croce szerint a „barokk álpoézis” dívott és „hallgatott a nagy költészet”.³⁸ Campanella nagy költészetének műzsája a börtönfalak között sem hallgatott. A cella homályából olyan megrendítő szépségű szonettekben áhítozott a napfényre, hogy hozzájuk foghatókat csak a megvakult Milton írt. A napfény Campanellánál az értelem jelképe is – a felvilágosodást előlegező szimbólum –, mely diadalmaskodik a sötétségen.³⁹ Galileit anticipálja szonettje „a világról mint könyvről” (*Il mondo è libro...*), „melybe az Örök Ész írja tanításait”.⁴⁰ Egyes kritikusok úgy vélik, egyenesen Alfieri és Foscolo szonett-önarcképeiig mutat előre „nagy pere” elejére datált, kínvallatások szünetében írott megrázó önvallomása (*Sciolto e legato... vagy Autoritratto*).⁴¹ A prófétai látásmód extázisa és a prófétasors keserűségének felismerése váltakozik-keveredik „a börtön sírgödrének mélyéből”

---

³⁷ Eötvös József: Arcképek és programok. Bp. 1975. 77.

³⁸ Benedetto Croce: Storia dell'età barocca in Italia. Milano 1993. 303., 317.

³⁹ Spagnoletti, G.: Otto i. m. 238.

⁴⁰ Angelini, M. T.–Király E.: Antologia i. m. 38.

⁴¹ Mario Marti–Giorgio Varanini: Problemi e testimonianze della civiltà letteraria italiana 3. Il Rinascimento. Firenze 1978. 675-676.

írott madrigáljaiban. Ezeket is a sötétség és a fény metaforapárja határozza meg: „Sötétben voltunk mind... Én fényt gyűjtöttem.”⁴²

A korabeli barokk festészetre oly jellemző „chiaroscuro” uralta Campanella költői képeit, emberi sorsát, de utóéletét is. A börtön sötétjéből úgy vágyott kitörni a napfényre, a tudatlanság és zsarnokság éjszakájában lámpást gyűjtve várta a napfelkeltét, mely csak a következő századdal, a Fény Századával érkezett el. Legfényesebben ott, ahol a kiszabadult látnok 1639-ben bekövetkezett haláláig élt, vagyis Párizsban. A homályból azonban szabadlábban sem tudott egészen kitörni, s az utódnemzedékek előtt máig félhomályban maradt alakja és műve. Gyakorlatilag egykönyves szerzőként él a köztudatban, félig elfelejtve, félig félreértve, a klasszikusok Parnasszusa és a feledés Léthe-vize között, valamerre a Sehol szigeten. Ezt érdekelte? Békére áhítózó örök-harcos lelkétől bizonyára ez a langyos-felemás közteség áll a legtávolabb.

LIGHT AND DARKNESS IN TOMMASO CAMPANELLA’S THE CITY OF SUN

The study outlines a more detailed portrait of Tommaso Campanella by a thorough and broader analysis of his works, thoughts and heritage. In addition, the paper points out several exciting questions encompassing the life and works of Campanella.

---

⁴² Angelini, M. T.-Király E.: Antologia i. m. 41.

BARTA RÓBERT

EMERY REVES ÉS A FÖDERALISTA VILÁGKORMÁNY UTÓPIÁJA

Bevezetés

Emery Reves¹ első önálló könyve 1942-ben New Yorkban jelent meg a Random House kiadásában, és a szerző a művét Churchillnek ajánlotta. 1942. június 17-én Reves megküldte a kötet kéziratát Churchillnek a tervezett ajánlással együtt.² A *Democratic Manifesto* tizenhét rövid tematikus fejezete³ Reves politikai hitvallásán túl az antifasiszta szövetség igazságos harcát kívánta alátámasztani, és a háború utáni nemzetközi rendet a nemzetközi jog szigorú kontrollja alá rendelt világkormány létrehozásával látta biztosítotttnak. A kötet sok szempontból a három évvel később megjelent *The Anatomy of Peace* című munka előfutárának tekinthető, de amíg a *Manifesto* egy rövidebb terjedelmű (144 oldalas) és alapvetően háborús

---

¹ Révész Imre (1904-1981) 1937 és 1965 között - 1940-től Emery Reves néven - Winston S. Churchill üzlettársa, sajtóügynöke, majd bizalmas barátja volt. Pályájáról részletesen: *Barta Róbert: Az államférfi és a világpolgár*. Winston S. Churchill és Emery Reves. Máriabesnyő 2013.

² „Mélyen tisztelt Winston S. Churchill úrnak, nagyrabecsüléssel emlékezve együttműködésünk éveire, amikor az események fokról-fokra sodorták a világot a jelenlegi háborúba.” Winston Churchill and Emery Reves. *Correspondence* (1937-1964). Szerk. Martin Gilbert. Austin 1997. 247-248.

³ A *Democratic Manifesto* 17 fejezete: 1. Emberek és elvek, 2. Szabadság, 3. Liberalizmus, 4. Nemzet, 5. Nacionalizmus, 6. A szuverenitás, 7. A béke, 8. A háború, 9. Be nem avatkozás, 10. Semlegesség, 11. Függetlenség, 12. A kölcsönös függés, 13. Erőszak, 14. Támadás, 15. A háború megelőzése, 16. Utópia, 17. Elvek és intézmények.

propagandairat, addig *A béke anatómiája* egy 293 oldalas elemzés a háború tanulságairól és a Reves-féle elképzelt új világrend alapjairól.

A *Demokratikus kiáltvány* első kiadásának évében még senki nem tudta megjósolni a már negyedik éve tartó második világháború végső kimenetelét. Már csak azért sem, mert a midway-i tengeri ütközet megnyerésével a szövetséges hatalmak közül ekkorra egyedül csak az amerikaiak tudtak fordulatot elérni a háború csendes-óceáni hadszínterén. Ezt Reves pontosan tudta és ebből azt a következtetést vonta le, hogy most mindennél fontosabb a hatékony szövetséges háborús propagandatevékenység, ráadásul 1941-ben főleg ezért érkezett az Egyesült Államokba. Így a *Demokratikus kiáltvány* célja és funkciója elsősorban a szövetséges hatalmak összefogásának, harci moráljának erősítése volt, kiemelve a demokráciáért és az emberi szabadságért vívott háború jogosságát. Ez nem csupán a szerző politikai meggyőződéséhez, de addigi életpályájához is szervesen illeszkedett. Reves jól ismerte a nemzetiszocializmus elméletét és gyakorlatát, ráadásul folyamatosan menekült a nácik elől, a briteknek és az amerikaiaknak pedig nagyon hálás volt, hogy menedéket adtak neki, befogadták és támogatták.

A föderalizmus eszméje, az univerzális jogrenden alapuló világkormány koncepciója ugyan már jelen volt a *Demokratikus kiáltványban*, de csak mint áhított utópia és egyfajta válasz a háború borzalmaira. Reves ekkor még nem tudhatta, hogy elképzeléseinek realitását mennyire fogják visszaigazolni a háború utáni viszonyok.

A béke anatómiája és a világkormány

Az 1945. június 13-án, a New York-i Harper and Brothers Könyvkiadónál első kiadásban megjelent *The Anatomy of Peace* igazi nemzetközi ismertséget hozott Revesnek. A későbbiekben huszonöt nyelvre lefordított⁴ és megjelentetett mű még a magyar országgyűlésben is hivatkozási alappá vált. Sulyok Dezső, a Magyar Szabadságpárt képviselője az 1946. július 26-i ülésen Reves könyvére hivatkozva követelte egy egységes és hatékony nemzetközi szervezet létrehozását és ebben aktív magyar részvételt: „Amerika egyik legtöbbet olvasott és legnépszerűbb könyve az, amelyet Emery Reves, magyarul Révész Imre, egy Amerikába szakadt hazánkfia »A béke anatómiája« címmel írt. Millió- és milliós számra olvassák Amerikában ezt a könyvet. Ez mutat rá arra, hogy az eddigi eszközökkel természetes és tartós békét fenntartani nem lehet. Azok a békeszerződések, amelyek az emberiség története során egymás után kötöttek és bomlottak fel... elég adatot szolgáltatnak arra, hogy az eddigi úton nem lehet járni... ma már nem lehet partikulárisan gondolkodni, ma már csak az egész emberiség képviseletében és az egész földgömbben (sic!) lehet politikát csinálni [...] És ha meg

---

⁴ Máthé Elek *A Democratic Manifesto* és a *The Anatomy of Peace* magyar fordítója politikai nézeteit tekintve erőteljesen rokonszenvezett Reves-szel. A skóciai egyetemi tanulmányokat folytatott református lelkész, tanár és műfordító 1945-ben a Magyar Radikális Párt vezetőségi tagja volt, a későbbiekben pedig a Magyarok Világszövetségének a munkatársa. Pályájáról bővebben: Magyar Életrajzi Lexikon 1000–1990. <http://mek.niif.hu/00300/00355/html/ABC09732/10186.htm>, (2011. január 24.) A hivatkozásoknál az *A Democratic Manifesto* esetében az 1942-es első, a *The Anatomy of Peace* tekintetében az 1963-as harmadik angol nyelvű kiadás oldalszámait vettük figyelembe, összevetve azokat a magyar fordításokkal.

akarjuk magunknak magyarázni [...] ezt a két hatalmas háborút, akkor azt kell mondanunk, hogy ezeknek célja az volt, hogy az emberiség egységes világszervezete fejlődjék ki [...] ez [...] vegye kezébe az emberiség sorsának irányítását [...] s tegyen lehetetlenné minden háborút itt a földön [...]. Fel kell öltönnünk azt a habitust, amit a világ népei viselnek, fenntartás és maradék nélkül az őszinte demokrácia szolgálatát [...] nem vagyunk olyan rosszak, mint a hírünk és tudunk az emberiség jövőjéért értékes szolgálatokat is végezni.”⁵

A három nagyobb, ezen belül 16 kisebb tematikus fejezetre osztott⁶ munka valójában a *Manifesto* történeti szempontú kifejtése és magyarázata, mintegy megerősítése Reves eddigi politikai hitvallásának és világképének. Az 1963-as, harmadik amerikai kiadás elé Leo Cherne⁷ a Research Institute of America igazgatója írt előszót, melyben méltatta a kötet széleskörű visszhangját, pozitív fogadtatását és hangsúlyozta, hogy Reves egy olyan modernizált világot ír le,

---

⁵ Nemzetgyűlési napló, 1945. II. kötet. 517-520. <http://info.arcanum.hu>, (2009. október 21.)

⁶ A *The Anatomy of Peace* fejezetei: 1. Kopernikusz világa, 2. A kapitalizmus kudarca, 3. A szocializmus kudarca, 4. A vallás kudarca, 5. Út a fasizmushoz, 6. Nemzetfeudalizmus, 7. Mi a háború? 8. A szuverenitás történelmi jelentősége, 9. Szerződés, vagy törvény, 10. Felsőbbrendű állam és az egyén, 11. A nemzetköziség tévhite, 12. A nemzetek önrendelkezésének tévhite, 13. A kollektív biztonság tévhite, 14. Zűrzavar, 15. Törvény-hódítás, 16. Utóirat: Világkormány az első lépés.

⁷ Leo Cherne (1912-1999) amerikai közgazdász, jogász. Több mint ötvenéves pályafutása során fő feladatának tekintette az amerikai kormányzati politika és a magánszektor összekapcsolását. A Research Institute of America igazgatójaként az üzleti élet és a kormányzat közötti kapcsolatokért volt felelős, a Freedom House ügyvezető igazgatójaként a szabadságjogok amerikai és nemzetközi képviselését látta el. Az International Rescue Committee élén a totalitáriánus rendszerek elől menekült személyiségeket segítette. Pályájáról bővebben: *Andrew F. Smith: Rescuing the World. The Life and Times of Leo Cherne*. Albany 2002. 171.

melynek célja az összes jövőbeli háború elkerülése. Cherne felhívta a figyelmet Reves és Churchill közös értékrendjére: „... Mindketten megértették a béke és a szuverén nemzetközi erő összefüggését. Mindketten megértették, hogy az engedmény, megegyezés, megbékéltetés, tárgyalás önpusztító illúziója helyett az erő pozíciójából kell békét teremteni.”⁸

Cherne ugyanakkor kifejtette, hogy Reves kötetének címe „A béke anatómiája” helyett akár „A szuperállam anatómiája” (*The Anatomy of Supreme Power*) is lehetne. Jórészt a második világháború tragikus tanulságait leszűrve, az előszó írója egyetértett a szerzővel, miszerint csakis egy szuverén nemzetközi és nemzetek fölötti (supra-national authority) szervezet biztosíthatja a tartós békét. Ez azonban csak egy erős felhatalmazással rendelkező világkormány (world government) lehet, és nem az Egyesült Nemzetek Szervezete, melyet Cherne kemény kritikával illet. Véleménye szerint az ENSZ delegációi csak saját nemzeti és állami érdekeiket képviselik, és ennek rendelik alá a nemzetközi ügyeket: „[...] a nagyhatalmak, melyek oly drága árat fizettek a második világháborús győzelemért, nemzeti szuverenitásuk egyetlen darabjáról sem kívánnak lemondani. Az ENSZ alapokmányában lefektetett nagyhatalmi vétőjogot az amerikai ENSZ delegáció ugyanolyan vehemensen védelmezte, mint a szovjet.”⁹

---

⁸ *Emery Reves: The Anatomy of Peace*. New York 1963. XI-XII.

⁹ Uo.

A béke anatómiája valójában a béke megteremtésének lehetőségét vizsgálja, olyan módon, hogy elveti a szuverén nemzetállamok alkotta nemzetközi rendszert – Reves szerint az erős nemzetállamok egymás közötti konfliktusaiból természetesen ismétlődnek a háborúk – és helyette a föderalisztikus alapokon nyugvó világkormány koncepcióját javasolja. Reves könyve ezt az elképzelést történeti érveléssel támasztja alá, a kapitalizmus, a szocializmus, a fasiszmus rendszerét és a vallást egyaránt zsákutcának tekinti. A két háború közötti időszak elemzéséhez a szerző érdekes és tanulságos módszert választ, melynek alapja az, hogy a viszonyítási pontoktól függően (amerikai, brit, francia, szovjet, német szempontok és érdekek) minden nemzetállam minden egyes lépése jogos, igazságos és békés volt. A második világháború alatti antifasiszta szövetségi rendszer legfőbb fegyverezésétől számító Egyesült Államok szempontjából tekintve az első „háborúba azzal a szándékkal léptek be, hogy minden ezután következő háborút lehetetlenné tesznek, és hogy addig küzdenek, amíg a világ biztos helyé nem lesz a demokrácia számára. Az amerikai csapatok bátran, erőiket nem kímélve harcoltak. Beavatkozásuk a háború sorsát a szövetségesek javára döntötte el. De mihelyt vége volt a harcnak, a főbb szövetséges nagyhatalmak – Nagy-Britannia, Franciaország, Olaszország és Japán – elárulták a közös ügyet. Egyik sem mutatkozott hajlandónak, hogy a békét Wilson elveire alapozva alkossák meg; ehelyett egymással titkos szerződéseket kötöttek. Az Egyesült Államok szövetségeseinek nem kellett az igazságos béke [...] Amerika politikáját nagy

mértékben igazolták a később bekövetkező események. Európában újra viharfelhők gyülekeztek. Katonai diktatúrák ragadták magukhoz a hatalmat több országban. Megindult a fegyverkezési verseny és az egész európai kontinens hamarosan újabb háború szélére sodródott. A régi európai viszályok felújultak és ismét a hatalmi politika eszközei léptek működésbe. Természetesen az Egyesült Államoknak elsőrangú érdeke volt, hogy távol tartsa magát ezektől az értelmetlen viszályoktól. Az amerikai kormány legfőbb kötelességének érezte, hogy megőrizze az ország legszigorúbb semlegességét az óceán másik partján dúló háborús bonyodalmakkal és küzdelemmel szemben.”¹⁰

A Pearl Harbor elleni japán agresszió után „az események megmutatták, hogy a lefegyverzés és az érdektelenség hirdetése nem védte meg Amerikát a külső támadástól. A világ békéjét tehát csak úgy lehet fenntartani, ha az Egyesült Államok erős haderőt tart fegyverben a szárazföldön, a tengereken és a levegőben. Ugyancsak elengedhetetlenül szükségessé vált, hogy az Egyesült Államok biztosan kézben tartsa a nyugati hemiszférához vezető tengeri utak stratégiai pontjain fekvő flotta támaszpontokat is.”¹¹

Mindez természetesen teljesen más fókuszban látszott Londonból, „amikor Nagy-Britannia hihetetlenül nagy erőfeszítések és több mint egy millió katonájának feláldozása árán szövetségeseivel együtt kivívta a győzelmet, természetesen azt óhajtotta, hogy Németország katonai ereje örök időkre eltűnjék a brit birodalom

---

¹⁰ Uo. 2-4.

¹¹ Uo.

útjából. Ennek érdekében süllyesztették el a német hajóhad megmaradt egységeit, fosztották meg Németországot gyarmataitól és kötelezték jóvátétel fizetésére. Nagy-Britannia az Egyesült Államok és a domíniumok nélkül nem nyújthatta Franciaországnak a kért katonai biztosítékokat és vigyáznia kellett arra is, hogy a németeken aratott győzelem után Franciaország ne vegye át a levert Reich szerepét és ne legyen túlságosan megerősödött katonai nagyhatalom az európai kontinensen.” A második világháború kezdetén „Anglia helyzete megfelelő védelem nélkül reménytelennek látszott. A német légi haderő megkezdte London és a brit ipari központok bombázását. Olaszország támadásra indult Egyiptom és Szuezt ellen. Az angol anyaország életbevágóan fontos közel-keleti összeköttetési vonalai a legsúlyosabb veszélybe kerültek. Nagy-Britannia megmenthette volna a birodalmat, ha belenyugodott volna a német hegemoniába az európai kontinensen, de a brit nép inkább választotta a harcot egyedül, még ha a szigetország partjain, dombjain és falvaiban kellett volna is harcolniuk. Sok tízezer polgári lakos feláldozása árán sikerült megnyerni Nagy-Britannia csatáját, amelyet a német légi haderő ellen néhány vadászgéppel kellett megvívni. Anglia egyedül harcolt a tengeralattjárók ellen, a kormány mozgósította az egész lakosságot és minden otthon nélkülözhető haderőt és hadianyagot a Közel-Keletre küldött [...]. Nagy-Britannia egy évnél hosszabb ideig egyedül harcolt a demokráciáért. Az Egyesült Államok nem volt hajlandó Nagy-Britannia oldalán harcba avatkozni. Csak amikor Németország megtámadta Oroszországot, Japán pedig bombavetőit küldte Pearl

Harbor ellen és megszállta a Fülöp-szigeteket, avatkoztak be a küzdelembe Oroszország és az Egyesült Államok, hogy együtt harcoljanak a közös győzelemért.”¹²

Az első világháború abszolút győztesének számító és a győzelem hasznából leginkább profitáló Franciaország szempontjából az események természetesen szintén más megvilágításba kerültek: „Minden francia számára egyetlen dolog lett fontossá a háború után, biztossá tenni országukat az újabb német támadás ellen. Hogy útját állja az örökös fenyegetéseknek, Franciaország a Rajnát követelte, mint az ország keleti határát. Követelte továbbá Németország teljes katonai leszerelését és jóvátétel fizetését az okozott károkért. Franciaországot a béketárgyalásokon az Egyesült Államok, sőt bizonyos tekintetben Anglia is cserben hagyta, úgyhogy kompromisszumba volt kénytelen beleegyezni. Majd amikor az Egyesült Államokat és Nagy-Britanniát arra kérte, hogy szavatolják keleti határainak sérthetetlenségét, kérését visszautasították.”¹³

Az 1920-as években a francia európai hegemonia ugyan egyértelmű volt, de a világválság után „világossá vált, hogy Németország mindenkinél erősebb katonai és ipari nagyhatalommá vált Európában, és hogy egyik nagyhatalom sem fogta fel a fenyegető veszély nagyságát, sem az Egyesült Államok, sem Nagy-Britannia, sem Oroszország. A franciák közül sokan úgy gondolkodtak, hogy Franciaország részéről az öngyilkossággal lenne egyenlő, ha egyedül

---

¹² Uo. 4-9.

¹³ Uo.

szállna szembe a németekkel Európában. Ezért inkább hajlandóknak mutatkoztak arra, hogy elfogadják az adott helyzetet és belenyugodjanak abba, hogy Franciaország másodrendű hatalommá váljék. A franciák belenyugodtak Münchenbe, feláldozták Csehszlovákiát, leghűségesebb szövetségüket az európai kontinensen. Amikor Hitler megtámadta Lengyelországot, Franciaország hűségesen kitartott lengyel szövetségese mellett, minden nehézség és annak a csalódásnak ellenére is, amelyet a lengyelek németbarát politikája idézett elő a korábbi években. Franciaország hadat üzent Németországnak, fegyverbe hívott hatmillió embert és szembeszállt a náci Németország félelmetes katonai erejével. A franciák kétségbeesetten kérték Nagy-Britanniát, hogy minél nagyobb haderőt küldjön a kontinensre, de Anglia mindössze két- vagy háromszázezer embert küldött. Amikor a németek nyugati támadása megindult, a franciáknak csaknem teljesen egyedül kellett állni a harcot. A belga király letette a fegyvert a németek előtt. A németek az egész brit expedíciós hadsereget bekerítették és a tengerbe szorították Dunkerque-nél. A német páncélos hadosztályok ellenállhatatlan erővel száguldtak végig Franciaország északi megyéin.”¹⁴

A szovjet szempontú elemzésben Revesnek számos vitatható állítása van, ami jórészt abból eredt, hogy a *The Anatomy of Peace* első kiadása idején a szerzőnek egyszerűen nem volt megfelelő mélységű információja és tudása (és vélhetően a későbbiekben sem) a

---

¹⁴ Uo. 9-12.

szovjet rendszer természetéről, működési mechanizmusairól. Reves szerint az 1918 márciusi breszt-litovszki „békekötés ellenére is tovább tartott a külvilág ellenséges magatartása a Szovjetunió szocialista kísérletével szemben. Oroszország önként vállalt elszigetelődése öt évvel később szűnt meg, amikor Rapallóban szerződést kötött a másik, a háború által leginkább sújtott hatalommal, Németországgal. Oroszországnak gépekre, szerszámokra és mérnökökre volt szüksége, hogy felépítse iparát és emelje népének életszínvonalát. Németország készen mutatkozott rá, hogy ebben Oroszországnak segítséget nyújtson. A Szovjetunió mindent készpénzért vásárolt és aranyban fizetett [...] De a Szovjetuniónak mégsem sikerült leküzdenie a kapitalista világ ellenséges érzelmeit. Mindinkább nyilvánvalóvá vált, hogy a kommunista gazdasági rendszer sikere nagy megdöbbenést keltett Oroszországon kívül. Kétségtelen volt, hogy a kapitalista és imperialista országok a legelső kedvező alkalommal készek megtámadni és elpusztítani a Szovjetuniót.”¹⁵

Reves azt helyesen látta, hogy „Münchenben Nagy-Britannia és Franciaország anélkül, hogy a Szovjetuniót még csak meg is kérdezték volna, feláldozták Csehszlovákiát a megbékítési politika oltárán. Ezzel engedték, hogy megszűnjön a legértékesebb összekötő kapocs Oroszország és a nyugat között. A helyzet emiatt tarthatatlanná vált és tenni kellett valamit. Nagy-Britanniát és Franciaországot tanácskozássra hívták Moszkvába, de a két nyugati demokrácia csak harmadrangú tárgyalókat küldött és ezzel súlyosan megsértette a

---

¹⁵ Uo.

szovjet kormányt. A tárgyalásokon kiderült, hogy a nyugati nagyhatalmak még ekkor sem óhajtottak őszinte együttműködést a Szovjetunióval. Hitler megsértette a Moszkvával kötött szövetséget és támadást intézett a Szovjetunió ellen. Az orosz haderő azonban ekkor már felkészülten várta a támadást. A védelem szolgálatába állított hadiipari termelés teljes erővel dolgozott az ország belsejében. A német támadás következtében a Szovjetunió előbb Nagy-Britannia, majd később az Egyesült Államok szövetségese lett. Ezek a tragikus események teljes mértékben igazolták az orosz külpolitika következtetéseinek helyességét, hogy mennyire jogosan figyelmeztette Oroszország a nyugati demokráciákat a háborút megelőző években. De ezek az események azt is mutatják, hogy a Szovjetuniónak a legéberebben fel kell készülnie a külföldi országok intrikái és támadásai ellen.”¹⁶

A szovjet szempontú elemzésnél Reves figyelmen kívül hagyta azt a tényt, hogy a Szovjetunió 1939 előtt elsősorban azért nem lépett fel agresszorként Európában, mert ehhez nem volt meg a gazdasági és katonai ereje. Leginkább az orosz és a szovjet történelmet, mentalitást és gondolkodásmódot kiválóan ismerő George Frost Kennan írásaiból tudjuk, hogy a nyugat egyik legnagyobb hibája éppen az volt, hogy a szovjet rendszert mindig erősebbnek és veszélyesebbnek gondolta, mint amilyen az valójában

---

¹⁶ Uo. 17-21.

volt.¹⁷ A két világháború közötti békés külpolitikájuk jórészt szintén az erőtlenségüket leplezte.

A történelmi események megítélésének fókuszait számba véve Reves a német szempontokat is áttekinti, jórészt a náci ideológia és propaganda érveire támaszkodva, melyeket pályafutásának Németországhoz kötődő időszaka (1926 és 1933 között) miatt alaposan megismert. Vélhetően ezért és belpolitikai okok miatt is a *The Anatomy of Peace* ezen szakasza az 1947-es magyar fordításból egyszerűen kimaradt. Reves az 1945 előtti huszonöt év történetét német perspektívából szintén az első világháborúval kezdi, ahol „számbeli fölényük ellenére a szövetségesek csatában nem győzték le a német erőket, ehelyett a német lakosság egy részét az igazságos béke ígéretével megtévesztették, és így a pacifisták, szocialisták, demokraták és zsidók forradalmat robbantottak ki a hátszágban és hátba döfték a német hadsereget. A versailles-i békében Németországot igazságtalanul illették azzal a váddal, hogy egyedül ő a felelős a háború kirobbantásáért. A versailles-i béke után Németország beilleszkedett a győztesek új európai rendjébe, fizette a jóvátételt, belépett a Népszövetségbe, aláírta a locarnói szerződéseket és a Briand-Kellog-paktumot. [...] a győztes hatalmak nem adták meg Németországnak az egyenjogúságot a nemzetközi kereskedelem, a gyarmatok, a közép- és dél-európai piacok tekintetében. Megnőtt a munkanélküliség és a nyomor elképzelhetetlen méreteket öltött. Az

---

¹⁷ John Lukacs: George Kennan. A Study of Character. New Haven and London 2007. 60-62. 67., 81., 108., 178-184.

országban elterjedtek a kommunista eszmék és úgy tűnt, hogy Németország széttagolt marad, a német nép pedig örök rabszolgaságba kerül [...] a Rajna-vidék remilitarizálásával a német nemzet saját akaratából megszabadult a versailles-i békeszerződés láncaitól [...] a német nemzet nem tűrhette a bolsevizmus európai terjedését és ezért segített a spanyol népnek elpusztítani ezt az ázsiai vírust. Az első világháborút követően elcsatolt területek német lakosságának védelme érdekében nem tűrhette tovább a németiség elnyomását Csehszlovákiában. A nemzeti önrendelkezésre hivatkozva meghírdették a Szudéta-vidék visszacsatolását, melyet korábbi ellenfeleik elfogadtak. De a németek szerint a béke ellenségei semmit sem tanultak. A lengyelek továbbra is elnyomták az országukban élő német kisebbségeket és megakadályozták visszatérésüket a német birodalomba. Így hát Németország, hogy megvédje őket, kénytelen volt cselekedni. Hogy bizonyítsa békés szándékait, megneemtámadási szerződést írt alá a Szovjetunióval és visszaszerezte az elcsatolt keleti német területeket. Anglia és Franciaország, akik már régóta irigykedve figyelték a német újjászületést, kihasználva Berlin keleti irányú lekötöttségét, minden ok nélkül hadat üzentek a német birodalomnak, azzal a nyilvánvaló szándékkal, hogy egyszer s mindenkorra szolgaságba taszítsák és elpusztítsák a német népet. Németországnak nem voltak konfliktusai nyugati szomszédaival. Ám a nyugati világ totális mozgósítást rendelt el és fenyegette Németországot, a németek nem támadtak, hanem megegyezésre törekedtek az angolokkal és a franciákkal. Mindezek alapján és német

szempontból a háború eseményei átalakultak a nyugati és szovjet provokációkra adott kényszerű és jogos katonai lépésekké. Nyilvánvalóvá vált, hogy Anglia a dán és norvég semlegesség megszüntetésére törekszik, hogy északi irányból fenyegetse Németországot. A Wehrmachtnak be kellett avatkoznia és meg kellett védenie Dánia és Norvégia semlegességét. Röviddel ezután a britek már Belgiumot és Hollandiát, valamint a nyugati német védelmi rendszert fenyegették [...] Németországnak meg kellett védenie magát. A Wehrmacht támadásba lendült és néhány nap alatt világraszóló győzelmet aratott. Belgiumot és Hollandiát megszállták, a brit csapatokat a tengerig üzték és a franciákat kapitulációra kényszerítették. Compiègne-ben a Führer véget vetett a németek 1918 óta tartó megaláztatásának. De Németország még ekkor is, békés szándékának jeleként megegyezést keresett az angolokkal, elismerve a brit birodalom integritását, cserébe a német vezetésű európai Lebensraum brit elfogadásáért. A britek azonban ezt makacsul elutasították és a hadviselés szabályait megsértve bombázni kezdték a német városokat. Németországnak vissza kellett vágnia. Kénytelen volt megtámadni a brit kikötőket és katonai célpontokat és a brit konvojok elleni torpedó-támadásokkal megakadályozni a fegyverszállításokat.

Ebben az összefüggésben a Szovjetunió elleni hadjárat nem német katonai agresszió volt, hanem a bolsevizmus elleni harc, amely a nyugati civilizáció védelmében zajlott. Az Antikomintern Paktum, mely az új rend bolsevizmus-ellenes erőit egyesítette, és a szovjet-

német megneptámadási szerződés fenntartotta a békét keleten. De a titkosszolgálati jelentések egyre nyilvánvalóbbá tették, hogy a Szovjetunió a megneptámadási egyezményt időnyerésre használja és titokban óriási mértékben fegyverkezik. Előkészületeket tettek Németország megtámadására, csak a legalkalmasabb pillanatra vártak. Természetesen Németország nem tehetett ki magát ilyen halálos veszedelemnek. Gátat kellett vetni a bolsevik ármánykodásnak. Önvédelemből és a Führer intuíciójából fakadó világos döntéssel Németország lecsapott ellenségére. Hadserege a Szovjetunió ellen vonult, hogy megakadályozza a bolsevik agressziót és szétverje a Vörös Hadsereget, az európai civilizáció legfenyegetőbb ellenségét [...]”¹⁸

Mindezek alapján Reves úgy látja, hogy „A világesemények képe Tokióból vagy Varsóból, Rigából vagy Rómából, Prágából vagy Budapestről nézve más és más, de ugyanakkor tisztán nemzeti érdekek figyelembe vétele alapján vitathatatlanul és megtámadhatatlanul korrekt. A jövőben is minden nemzet valamennyi polgára meggyőződéssel vallaná – és ebben igaza is lenne –, hogy felfogásuk csalhatatlan és következtetései tárgyilagosak. Világos azonban, hogy a különböző nemzetek közötti megértés és megegyezés elképzelhetetlen és teljesen lehetetlen, hogyha a közöttük fennálló viszonyt ilyen primitív módon ítéljük meg. Ha a világ képét, mint valami mozaikot, a nemzeti érdekek és elképzelések apró részecskéiből rakjuk össze, az ilyen képnek soha semmi köze sem

---

¹⁸ Reves, E.: *The Anatomy* i. m. 13-17.

lehet a valósághoz, ha csak kétségbe nem vonjuk, hogy a valóság egyáltalában létező dolog. Lehetetlenség, hogy a világ és a történelem olyan legyen, amilyenek az egyes nemzetek külön elképzelése szerint feltűnik, ha csak meg nem tagadjuk a tárgyilagosságot, a tiszta értelmet és a kutatás tudományos módszereit.”¹⁹ Pusztán nemzetállami érdekeket figyelembe véve nem teremthető meg egy békés nemzetközi rendszer és a háborúk sem kerülhetőek el.²⁰ A nemzetállamok „geocentrikus ptolemaioszi világát” a szerző szerint fel kell váltani egy nemzetközi „kopernikuszi világgal”, mert a modern világ fejlődése nem köthető hetven vagy nyolcvan önálló nemzetállam érdekeihez: „Mi még mindig a nemzet-államok geocentrikus világában élünk. A gazdasági, társadalmi és politikai problémákra, mint „nemzeti” problémákra tekintünk. Bármely országban élünk is, a politikai világ középpontjának saját nemzetünket tekintjük. Világszemléletünkben saját nemzetünk az a mozdulatlan pont, amely körül minden más nemzet, saját nemzetünkön kívül minden probléma, esemény és az egész világ saját elképzelésünk szerint körbeforog. [...] Eszerint a felfogás szerint, amely a világ eseményeit a nemzet, mint középpont köré csoportosítja, a politikai, társadalmi és gazdasági problémákat törvény és kormányzat útján csak a saját nemzetünk körén belül intézhetjük. Viszont a körülöttünk lévő világban más nemzetekkel való viszonylatban ugyanezeket a problémákat más módon – politikai és diplomáciai eszközökkel kell megoldanunk.”²¹

---

¹⁹ Uo. 22.

²⁰ Uo. 3-29.

²¹ Uo. 26.

Miután Reves érvelésében a 20. század mindkét nagy háborúja szuverén nemzetállamok (nagyhatalmak) törvényszerű konfliktusaiként értelmezhetők, az egyetlen megoldás az, hogyha a nemzetállamok lemondanak nemzeti szuverenitásuk jó részéről és átruházzák azt egy szupranacionális intézményrendszerre: „A nép demokratikus szuverén jogai csak akkor juthatnak teljes és igazságos érvényesüléshez, ha a helyi ügyeket helyi kormányzat, a nemzeti ügyeket nemzeti kormányzat és a nemzetközi ügyeket világkormányzat intézi [...] Az abszolút szuverenitás következtében a nemzetközi viszonylatokban előállt anarchikus állapotokat fel kell váltani olyan egyetemes érvényű törvénykezési rendszernek, amely a törvényeket népképviseleti alapon kiküldött testületben alkotja meg. A soha végre nem hajtható békeszerződési rendelkezések teljesen zűrzavaros és ideiglenességen alapuló uralmát fel kell váltani az egyetemes törvényeknek.”²²

Egyedül csak egy erős világkormány képes megóvni az egyént az újabb agressziótól azzal, hogy csírájában elfojt minden nemzetközi szinten jelentkező erőszakot. A mindenkire kötelezően érvényes nemzetközi jog ereje és annak betartatása így nem csupán az egyént védelmezi, de gátat szab a nemzetállamok – Reves szerint természetükből fakadó – agresszív törekvéseinek is. Éppen ezért a világkormány létrehozását nem lehet halasztgatni, és első lépésként a jogi kereteket kell megteremteni (constitutional document of world government).

---

²² Uo. 139-140.

Reves egyetemes érvényű jogi rendszere (universal legal order) azonban naiv elképzelés volt, hiszen arra alapozódott, hogy a modernkori demokráciák ipari és technológiai fejlődése nemzetállami keretek között csakis diktatórikus rendszereket hozhat létre, továbbá azt feltételezte, hogy a közjót szolgáló nemzetközi jogrendszer megsértőit egyetemlegesen, következetesen és szigorúan meg lehet büntetni: „Kifejezést adunk annak a véleményünknek, hogy a tudomány és az iparosodás fejlődése a nemzeti kormányokat képtelenné tette arra, hogy megvédjék népeiket a támadások ellen és megakadályozzák pusztító háborúk kitörését. Éppen ezért azt hisszük, hogy a békét a világ egyetlen országában sem lehet fenntartani hivatását kellőképpen betöltő világkormány fennállása nélkül, amelynek hatalma lenne arra, hogy megakadályozza büntettek elkövetését nemzetközi téren. [...] Hiszünk abban, hogy újabb világháborúk bekövetkezését csak úgy lehet megakadályozni, ha a nemzetek egymás közötti viszonyát nem betarthatatlan szerződési kötelezettségekre alapítjuk, amelyeket szuverén nemzetek mindig megszegnek, hanem minden nemzetre egyaránt kötelező törvényes rendre, amely a törvények alapján egyenlő jogokat ad és azonos kötelezettségeket ró minden egyes nemzetre.”²³

Reves további vélekedése szerint szuverén nemzetállamok közötti szerződések nem képesek a békét megteremteni és a háborút elkerülni. Nyilván nem véletlenül, de csupán egyetlen kivételt jelentő próbálkozást említ, Winston Churchillét, aki „1940 júniusában [...] a

---

²³ Uo. 255-257.

végso kétségbeesés drámai pillanataiban államszövetséget javasolt Nagy-Britannia és Franciaország között.”²⁴ Az 1940. június 16-án a francia kormánynak átnyújtott brit tervezet Reves szerint a háború utáni viszonyok között is minta lehetne az új típusú államszövetséghez és a világkormány létrejöttéhez: „A modern világ történelmének ebben a legvégzetesebb pillanatában az Egyesült Királyság és a Francia Köztársaság kormánya az alábbi nyilatkozatban jelentik ki szétválaszthatatlan egyesülésüket és megalkuvást nem ismerő elhatározásukat az igazság és szabadság közös védelme érdekében olyan uralmi rendszerrel szemben, amely céljául tűzte ki, hogy az emberiséget lélektelen automatákká és rabszolgákká változtassa. A két kormány kijelenti, hogy Franciaország és Nagy-Britannia nem két nemzet többé, hanem Francia-Brit Unió. Az Unió alkotmánya együttesen kíván gondoskodni a közös védelemről, külpolitikájának, pénzügyeinek és gazdasági életének irányításáról. Franciaország minden polgára egyidejűleg megkapja a brit állampolgárságot és minden brit állampolgár egyben Franciaország polgárává is válik. Mindkét nemzet együttes felelősséget vállal a háború által okozott károk helyreállítására, ahol csak ilyen károk területükön bekövetkeznek. Ebben a munkában a rendelkezésükre álló erőforrásaikat egyenlő mértékben és együttesen használják fel a közös cél elérésére. A háború alatt az Unió közös háborús kormányt állít fel és a két ország haderői szárazföldön, tengeren és levegőben közös

---

²⁴ Uo. 185.

vezetés alatt fognak harcolni. A két ország parlamentje formálisan is egyesül.”²⁵

Reves azonban nem volt annyira naiv, hogy ne tudta volna: a brit-francia unió tervét a német katonai fenyegetés hívta életre és Churchill sem volt mindig az új típusú nemzetközi együttműködés eszméjének híve. A nemzeti önrendelkezés tévhite című fejezetben Reves nagy elismeréssel írt Churchillnek a nacionalizmust és az első világháború utáni békerendszert bíráló álláspontjáról, de azt is megjegyezte, hogy ezt a későbbiekben a brit politikus taktikai okokból megváltoztatta: „A mi korunk biztonságát fenyegető erők veszedelmes voltát senki jobban és korábban nem vette észre, mint Winston Churchill. Egyik cikkében, amely 1930 februárjában jelent meg az Egyesült Államokban, ezt írta: »A versailles-i békeszerződés a nacionalizmus apotheosisát jelenti. Az önrendelkezés jelszavát valóra sikerült váltani. A versailles-i és trianoni békeszerződés, ha sok hiba árán is, de azt a nemzeti érzést juttatta teljes kifejeződésre, amely a despotizmus romjaiból származott, éppen úgy, amint despotizmushoz vezetett a feudalizmus összeomlása is. A liberalizmus minden érvényesülési vágya végre valósággá lett. Európát olyan mértékben sikerült nemzeti alapon megszervezni, mint soha azelőtt. És mi lett az eredmény? A nacionalizmus, elfojthatatlan és kirobbanó erői ellenére is, az elért győzelemmel sehol Európában nincs megelégedve, de ugyanakkor érzi győzelme veszélyes voltát is. Ma már látjuk, hogy a nacionalizmusnak súlyos és keserves árat kellett

---

²⁵ Uo. 249.

fizetnie a kivívott győzelemért.« Majd később a cikkben Churchill részletesen kifejti, hogy milyen alapvető tévedések rejlenek az abszolút szuverenitás tanaira felépített világrendben és cikkét így fejezi be: »Senki ne higgye, hogy a dolgoknak ilyen rendje tartósan megmarad.« Churchill jóslata pontosan bevált. Sajnos azonban a tizennyolcadik századi nacionalizmus eszméjének érzelmi bűvköréből korunk államférfiai még mindig képtelenek szabadulni. Egy évtizeddel később ugyanaz a Winston Churchill, mint brit miniszterelnök és a totalitarianizmus ellen küzdő erők felejtethetetlen és páratlan vezére, az abszolút nacionalizmus és önrendelkezés elveit fejtette ki, mint az egyetlen lehetséges alapvetést, amelyre az elkövetkező, új világrendet fel kell építeni – ugyanazokat az elveket, amelyeknek jóvátehetetlen kudarcát olyan világosan felismerte tíz évvel korábban.»²⁶

Mindezt a szakirodalom is alátámasztja. Victor Feske szerint „a nemzet iránti kötelességtudat érzése, mely fontosabb, mint a lojalitás egy párthoz vagy egy társadalmi osztályhoz, mindig is nagy hatást gyakorolt Churchillre.»²⁷ Reves végső soron úgy látja, hogy a modern társadalmak előtt kétféle alternatíva áll: „totalitáriánus rendszerek nemzetállami keretek között és nemzetközi szerződésekkel legalizálva, vagy demokrácia az egyetemes jogra és törvényre, valamint a világkormányra alapozva.»²⁸ Reves érvelésében a szuverén

---

²⁶ Uo. 198-199.

²⁷ *Victor Feske: From Belloc to Churchill. Private Scholars, Public Culture and the Crisis of British Liberalism 1900-1939.* Chapel Hill 1996. 193.

²⁸ *Reves, E.: The Anatomy* i. m. 262.

nemzetállam az univerzális közjó legfőbb ellenségeként jelenik meg és a szerző szerint ebben a tekintetben még a kommunista rendszerek sem tettek semmit, hiszen nem bontották le a nemzetállami kereteket. Teljesen új alapokra kell tehát helyezni a nemzetközi együttműködés rendszerét, ahol „a közösség tagjainak szuverenitása és az egymás közti társadalmi viszonyrendszert szabályozó univerzális jogrend alkotják majd a demokratikus rendszer pillérjeit.”²⁹ Reves ebben a tekintetben Francis Bacon filozófiai okfejtését fogadta el, miszerint a tudományos fejlődés – vagy bármiféle fejlődés – csakis úgy következhet be, hogyha mindent új alapokra helyezünk. A régi princípiumokra alapozott új eszmék valójában csak körkörös mozgást, egy helyben topogást, végső soron kudarcot eredményeznek.³⁰

Összegzés

A *The Anatomy of Peace* első kiadása 1945 júliusában került az olvasók kezébe, így a szerző csak a további kiadásokhoz csatolhatta utószóként az atomfegyverek bevetésével kapcsolatos gondolatait.³¹ Reves az atomfegyverek ügyét is érvként használja a nemzetállamok felszámolása érdekében. 1945 szeptemberében, egy Einsteinhez írott levelében külön hangsúlyozta, mekkora veszélyekkel jár, hogyha az

---

²⁹ Uo. 275.

³⁰ *Bertrand Russel: A nyugati filozófia története.* Bp. 1994. 453-456.

³¹ Az 1947-ben megjelent magyar kiadás már tartalmazta az atomfegyverről szóló utóíratot, Világkormány az első lépés címmel. *Emery Reves: A béke anatómiája.* Káldor György Könyvkiadóvállalat, Bp. 1947. 295-314.

atomfegyverek nemzetállamok kezében lesznek.³² Ebben a tekintetben kiemelte, hogy ezek a fegyverek nem önmagukban veszélyesek, hanem azért, mert a nemzetállamok háborús célokra kívánják azokat felhasználni: „Az Egyesült Államokban senki sem fél azoktól az atombombáktól vagy rakétáktól, amelyeket az Egyesült Államokban, mint nemzetállamnak a határain belül gyártanak. Hasonlóképpen a Szovjetunió egyetlen polgára sem fél olyan atombombától vagy más ismeretlen pusztító fegyverektől, amelyeket a Szovjetunió szuverén nemzetállamának a határain belül állítanak elő. De az Egyesült Államok népe úgy érzi, hogy a Szovjetunió területén gyártott bombák esetleg, potenciálisan veszedelmet jelenthetnek számukra és a szovjet nép is ugyanezt érzi az Egyesült Államokban előállított atombombákról. Mit jelent ez? Azt jelenti, hogy sem az atombomba és még a százszor pusztítóbb hatású fegyver sem jelent veszedelmet önmagában. A fegyverek csak akkor válnak veszélyessé, ha másik nemzetállam birtokában vannak és nem a magunkéban. Ebből tehát az következik, hogy a veszély végső forrása nem az atomerő felszabadítása, hanem a szuverén nemzetállam. A probléma ezért nem technikai, hanem tisztán politikai természetű.”³³

Nem csupán az atomháborút kell tehát elkerülni, hanem mindenféle háborút és ez csakis a leendő világkormány kezébe adott szigorú fegyverkezési kontroll segítségével oldható meg. Reves az ENSZ Biztonsági Tanácsát azonban erős nemzetállamok lobbí

---

³² Erről bővebben: *O. Nathan-H. Norden: Einstein on Peace*. New York 1981. 337-338.

³³ *Reves, E: The Anatomy* i. m. 279.

szervezetének tartotta, ahol az állandó tagok érdekei szabják meg a nemzetközi együttműködés irányait: „Az Egyesült Nemzetek Szervezetének a világkormány törvényhozó és végrehajtó szervévé való átszervezését egyenlőre lehetetlenné teszi az ENSZ alapokmányának az a felfogása, amely világosan megmutatkozik a második fejezet kezdő mondatában: »Az Egyesült Nemzetek tagjai az államok.« Ennek a rendelkezésnek az értelmében az ENSZ alkotmánya sokoldalú, multilaterális szerződés. Ezt a tényt a szöveg semmiféle módosítása nem változtathatja meg. Semmi sem segít mindaddig, amíg ennek a világintézménynek közvetlen kapcsolata nem lesz, nem az egyes államokkal, hanem a néppel, mint a szuverenitás birtokában levő közösséggel.”³⁴

A világkormány létrehozása nem végcél, hanem sürgető kényszer és az ötlet naivitása lehet ugyan vita tárgya, de Reves szerint sokkal nagyobb hiba lenne az, hogyha számításba sem vennénk ezt az alternatívát. Jellegzetesen churchilli érveléssel és példával támasztja alá álláspontját: „Bizonyos államférfiak úgy vélekednek, hogy bűnös dolog az oroszok és az angolszász világ közötti lehetséges háború emlegetése. Ez megítélés kérdése. Én úgy hiszem, hogy az a bűnös dolog, hogyha nem beszélünk erről. Még soha senki sem mentette meg egy beteg ember életét azzal, hogy visszautasította a diagnózis felállítását és a gyógyítást. A világ népeinek világosan látniuk kell a pusztulást hozó erőket. A kommunizmussal és a kapitalizmussal ugyanúgy semmire sem lehet jutni, mint az individualizmussal, vagy

---

³⁴ Uo. 285.

a kollektivizmussal. Az elszigetelten létező szuverén államok elkerülhetetlen konfliktusba kerülnek egymással. Beültethetünk egy kommunistát a Fehér Házba, vagy a legtisztább jeffersoni demokráciában hívót Oroszország élére, a helyzet nem fog változni. Semmiféle diplomáciai bűvészmutatvány, csakis egy konszenzuson alapuló világkormány létrehozása képes megakadályozni az eljövendő világkatasztrófát.”³⁵

Vélhetően a naivitás és az idealizálás vádjait kivédendő, Reves munkájának végén felsorolja a célok eléréséhez szükséges gyakorlati teendőket. Első lépésként az elképzelés koncepciójának, az alapelvek és a doktrínák megfogalmazására van szükség, majd ezek terjesztésére olyan módon, ahogyan a kereszténység, a demokrácia és más sikeres eszmék is elterjedtek. Miután széleskörű konszenzus alakult ki, a demokratikusan kiválasztott vezetők delegálására kerülhet sor, akik a világkormányban és annak különböző szervezeteiben működtetik az új nemzetközi rendszert. Ebben a tekintetben rendkívüli jelentőséget tulajdonított az egyén műveltségi szintje emelésének, az oktatás fejlesztésének: „Az atomfegyver létrehozására szánt pénz és erőfeszítés két százaléka elég lenne arra, hogy az embereknek megtanítsuk, hogy milyen veszélyes a háború és hogyan teremthető meg az emberi társadalom békéje.”³⁶

---

³⁵ Uo. 286.

³⁶ Uo. 289.

Az iskolai oktatás, a sajtó, a könyvkiadás, az egyéni kapcsolatrendszerek, a nemzetközi élet mind-mind alkalmasak az univerzalista eszmék terjesztésére, de Reves ebben a tekintetben is idealista volt, mert úgy hitte, hogy amennyiben a nemzetközi integráció eszméje legalább két országban erőre kap, az automatikus folyamatokat indít be, melynek a végeredménye egy föderalista alapú világkormányzat lesz. Részben felismerve saját naivitását és a valóságos nemzetközi viszonyok nehézségeit (a Szovjetunió 1945 után elzárkózott bármiféle Nyugatról kiinduló integrációs elképzeléstől), a szerző hangsúlyozza, hogy a kedvezőtlen körülmények ellenére elszántsuk és eltökéltnak kell lenni, legalább annyira, mint amennyire a háború alatti antifasiszta koalíció vezetői voltak: „A béke megteremtése érdekében legalább olyan perfekcionista-ként kell lennünk, mint F. D. Rooseveltt, W. Churchill és J. Sztálin voltak a háborús győzelem kivívásában. Ők nem ezt mondták: »Építsünk néhány száz harci repülőgépet, nyerjük meg az első ütközetet, azután érjük be vele és várjunk.« Ehelyett azt hirdették népeiknek, hogy a lehető legrövidebb idő alatt, teljes, minden ellenállást elsöprő győzelemre és az ellenség feltétlen megadására van szükségük. [...] Amikor a szövetségesek elő akarták állítani az atombombát, nem azzal kezdték, hogy »lehetetlen«, »megvalósíthatatlan« és nem azt mondták, hogy »a nép még nem készült fel rá«, hanem azt mondták, hogy szükségük van az atombombára és elő kell állítani. Erre a perfekcionizmus igazi szellemében Amerikában egész városok épültek, kétszázezer munkást

állítottak munkába, két milliárd dollárt költöttek az előkészületekre és három-négy év alatt végezték el fél évszázad munkáját. [...] A „lehetetlen” valósággá lett és a „megvalósíthatatlan” felrobbant Hiroshima felett, hogy magával hozza azt, amit a terv végrehajtói mindnyájan óhajtottak, a győzelmet.”³⁷

EMERY REVES AND THE UTOPIY OF THE FEDERALIST WORLD GOVERNMENT

Emery Reves (Révész Imre) was a Hungarian born (1904-Bácsföldvár-1981-Montreux) journalist, businessman and literary agent and later on he became famous as literary agent of W. S. Churchill. Reves and his company (Cooperation Press Service) became the main European and overseas distributor of Churchill's articles on current world events until the death of the great British statesman. From 1941 Reves worked in the USA where he successfully managed to publish the war memoirs of Churchill. After WWII he appeared as one of the most important business and personal intimate of the former British premier. So began a profitable business relationship that grew over time into personal friendship.

The career, activity and works of Reves are almost unknown in Hungary although we have some personal letters and other sources published in English. The study is focusing on the utopian ideas of Reves as an autonomous thinker. He published two books on a would

---

³⁷ Uo. 291-292.

be new world order and these works became credo of world federalists (*A Democratic Manifesto* /1942/, *The Anatomy of Peace* /1945/). Reves was appeared to be one of the founders of post WWII international federalist movement and his idea on internationally legitimized world government inspired politicians and decision makers worldwide. The figure of Emery Reves became one of the the idols of those thinkers who believe in the power of intenationally accepted laws and regulations based on moral and federalist ground.

BUSKU SZILVIA

**A TÖRTÉNETTUDOMÁNY EGZISZTENCIÁLIS EREDETE A
JELENVALÓLÉT TÖRTÉNETISÉGÉBŐL**

Bevezetés

A 20. század második felében a tudományos filozófia új helyzetet kívánt teremteni magának, ugyanis az a pozitivista szemléletmód vált elterjedtté, melynek alapelvül a pozitív tapasztalatokból, valós tényekből való kiindulás szolgált. Az érdeklődés középpontjába a valóság értelmezése, meghatározása (ami mérhető, számolható, tapasztalati tényeken alapuló), illetve a történelemben pedig az esemény, maga a történés hozzáférhetősége került, azaz a racionális megközelítés lett mérvadó. Heidegger szerint ez a szemléletmód nem az eredeti dolgokhoz való visszatérés, hanem az áthagyományozott tendenciák továbbértelmezése. Úgy véli –, még ha eltekint is attól, hogy elegendő forrás van-e a múlt történettudományi megjelenítéséhez – nyitva kell állnia a múlthoz vezető útnak a múltba való történettudományi visszatérés számára. Ebből azután lényeges dolog következik, mégpedig az, hogy a világtörténeti *megőrzött* kéznéllevő emlék (irat, beszámoló, maradvány) lehetséges anyag a jelenvolt jelenvalólét konkrét feltárása számára.¹ Ez nemcsak abban nyilvánul meg, hogy ez már előfeltételezi a jelenvolt jelenvalóléthez

---

¹ *Martin Heidegger: Lét és idő.* Ford. Vajda Mihály, Angyalosi Gergely, Bacsó Béla, Kardos András, Orosz István. Bp. 1989. 629.

viszonyuló történeti létet, hanem mindezek részeként Heidegger eljut egy másik eredményhez is: a jelenvalólét történetisége nem a jelenből és a csak ma valóságosból indul ki, hanem a történeti feltárás a jövőből jön létre.² Ugyanebbe a gondolatmenetbe kapcsolódik a történettudomány tárgyának tematizálása, a ténylegesen tulajdonképpeni jelenvolt meghatározása, illetve a jelenvalólét – mint történeti – jövő és voltság egységében jelenként létező fejtegetése. Eszerint a jelenvalólét történeti módon létezik, léte kiterjed a múlt és a jövő felé, azaz szinte állandóan múltként és jövőként egzisztál, ahol a jelen magába foglalja a felhalmozott tapasztalatokból álló múltat és a várakozásokban megtestesült jövőt.

Heidegger már fiatalkori előadásai során felhívja a figyelmet arra, hogy „ahelyett, hogy a történelmet a teória élettelenítő fogalmiságában értelmeznénk, vajon nem azt kellene-e megmutatni, hogy az idő fölötti a tényleges-időbeliből származik – s miképp?”³ Az ember történelemhez való eredeti viszonyát a historizmus egyszerűen megszakítja. Ezt a szoros kapcsolatot visszaállítani szándékozó Heidegger alapvetően nem a múltat, hanem a jelent is történelemként kívánja megismertetni – olvasható Fehér M. István Heidegger nézeteiről szóló elgondolásában. „Már az 1923-as egyetemi előadáson Heidegger annak a véleményének ad hangot, hogy [...] a történeti tudat, a történelem és a filozófia elsődlegesen nem pusztán kultúrjavak,

---

² Uo. 631.

³ *Fehér M. István*: Heidegger és Lukács, Száz év mérlege. In: *Utak és tévutak. A budapesti Heidegger konferencia előadásai*. Ford. Egyedi András, Farkas János László, Zalán Péter. Szerk. Fehér M. István. Bp. 1991. 93.

melyek könyvekben hevernek kifejtve [...], hanem az ittlét módjai, benne magában járható utak, amelyeken ő maga találja [...], azaz birtokba veszi magát [...].”⁴ Ebben a vonatkozásban Fehér M. azt ismerteti, hogy a történetiség heideggeri megközelítésből az ember alapvető létmódja, nem csupán emberek, korszakok és helyzetek változása, vagy az előzőek jellemzőivel és fejlődéseivel foglalkozó megismerés tudománya.

Heidegger vizsgálódása mindenekelőtt a vulgáris történetfogalmak jellemzésén keresztül olyan mozzanatokra irányul, amelyek lényegesnek tekinthetők a történelemmel kapcsolatban. Ezt követően világossá válik analitikájában az eredendően történeti magyarázata, s az ebből kibontakozó időiség értelmezése. A *Lét és idő* erről szóló paragrafusainak alapvető célja tulajdonképp a történetiség alapszerkezetének feltárása, illetve annak a perspektívának a kijelölése, ahonnan a jelenvalólét történeti mivolta belső összefüggésében megragadhatóvá válik. Ebben a folyamatban Heidegger olyan fogalmi összefüggéseket vázol fel, melyben a jelenvalólét eredeti időisége és az azon alapuló történetiség kerül előtérbe. Felfogása olyan jelenségekre irányul, melyek vizsgálata során világossá válik a történettudomány egzisztenciális eredetére vonatkozó tézise, valamint a tárgyak történetiségének kérdésköre is. Megemlítenéd azonban az, hogy Wilhelm Dilthey munkásságához és egyben filozófiai törekvéséhez visszanyúlva tekinti át a történetiség

---

⁴ Fehér M. I.: Heidegger i. m. 91.

problémájának kérdésköreit, ennek okán mérföldkő lesz számára Dilthey történelmi szellemű társadalomelmélete, melynek alapelve, hogy a szellemi élet minden ponton történeti, s aki úgy véli, hogy maga az ember a történelem alanya, aki másokkal való együttélése során éli történelmi életét, ami e megértő közösség alapján működik. Minden történelmi cselekedet, ami a társadalomban válik ismertté, azért érthető, mert az individuum azt a közösségben éli meg. A probléma tulajdonképpen Dilthey elgondolásában – teszi közzé Heidegger – az emberek egymástól eltérő szellemi felfogásából, emocionális attitűdjéből tevődik össze és ezzel összefüggésben az individuumok különböző megértéseiből származóan is adódik. „A természet tudományaiban az egyforma képezi az uralkodó megismerési célt: a történelmi világon belül a különös megvalósulásokról van szó egészen az individuumig. E különös megvalósulások létráján nem lefelé ereszkedünk, hanem felemelkedünk. A történelem élete a sajátosnak előrehaladó elmélyülésében van. Ebben van az egyforma és az individuális birodalma közti eleven kapcsolat. Nem az önmagában véve szinguláris, hanem ez a kapcsolat uralkodik benne.”⁵

Az emberre irányuló vizsgálódásai közben Dilthey rámutat arra, hogy nem egyénenkénti, hanem kollektív megértésről van szó. Dilthey megjelenő írásai a történelem problémájának áttekintéséről tehát jó kiindulópontként szolgálnak Heidegger történetiségről

---

⁵ *Wilhelm Dilthey: A történelmi világ felépítése a szellemtudományokban.* Ford. Erdélyi Ágnes. Szerk. Berényi Gábor. Bp. 2004. 252.

alkotott véleményéhez: „Minthogy azonban a történeti tudományok alapfogalmai [...] egzisztenciafogalmak, ezért a szellemtudományok elmélete előfeltételezi a jelenvalólét *történetiségének* tematikusan egzisztenciális interpretációját.”⁶ – ugyanis Dilthey az őt körülvevő akkori filozófiának tett eleget, azaz természet-, és szellemtudományokkal való foglalatossága miatt ún. életfilozófiát teremtett meg.⁷ (Lelki összefüggéseket, belső tapasztalatokat, pszichológiai mérvű struktúra-összefüggéseket tárgyal.)

Ebből kiindulva tanulmányomban először Heidegger azon gondolataival szeretnék foglalkozni, amelyek a történetiség általa vázolt eszméjével kapcsolatosak, ezt a kérdéskört lényegében a korai főmű vonatkozó fejezetére (*Lét és idő* §72-77) irányuló szisztematikus vizsgálódás révén igyekszem áttekinteni, majd a jelenvalólét eredeti történetiségének alapszerkezetét igyekszem rekonstruálni. „A legközelebbi cél az, hogy kiindulópontot találjunk a történelem lényegét illető eredendő kérdés, vagyis a történetiség egzisztenciális konstrukciója számára. Ezt a pontot az fogja kijelölni, ami eredendően történeti.”⁸ Alapkérdés tehát, mi az, ami eredendően történeti?

---

⁶ Heidegger, M.: *Lét és idő*. i. m. 634.

⁷ „Életem munkájának nagy részét egy olyan általános érvényű tudománynak szenteltem, melynek szilárd alapot és egy egészhez fűződő belső összefüggést kellene teremtenie a szellemtudományok számára.” (Wilhelm Dilthey levele Edmund Husserlhez, 1911. jún. 29. In: *Dilthey, W.: A történelmi i. m. 303.*)

⁸ Heidegger, M.: *Lét és idő*. i. m. 608.

A „történelem” és a „történeti” fogalmak ismertetése

A *Lét és időben* Heidegger elsősorban magát a *történelem* (Historie) kifejezést értelmezi, melyet többértelműsége miatt négy rövid részben tárgyal. Elsőként a hétköznapi értelemben vett történelem jelentésével foglalkozik, mellyel azoknak a múltbeli eseményeknek az összességére utal, amelyeket az emberiség múltjáról szóló tudomány felölel. Második részben az *elmúlt* (Vergangen) kifejezést értelmezi, mely két irányultságú, elsőként a jelenhez képest a már idejét múlt dolgokkal kapcsolatosan vázol fel, másodsorban pedig egy jelenleg is fennmaradt múltbeli tárgyat (antik görög templom romjai) említi meg. Mindkét értelmezéssel a vulgáris történelemfelfogást szemlélteti, ámde a harmadik részben ezektől eltérő elgondolása olvasható: „Egy másik értelmezésben a történelem nem az elmúlt értelmében, hanem a belőle való *származás* értelmében jelenti a múltat.”⁹

Ezzel a fordulattal jut arra az eredményre, hogy a történelem egyúttal a jelent, a múltat és a jövőt együttesen meghatározó folyamat, ami események összefüggésében vizsgálható, de nem csak az elmúlt, a már nem jelenlévő dolgok ismeretében: „Aminek történelme van, az a levés összefüggésében áll.”¹⁰

Az időben való folyamatos mozgásból következően a negyedik részben a történelmet – mely egy újabb fordulat – a természettől megkülönböztetve olyan létezőként állapítja meg, mely helyet ad a társadalomnak. „A történelem továbbá annak a létezőnek

---

⁹ Uo. 609.

¹⁰ Uo.

az egészét jelenti, amely az időben változik, éspedig ellentétben a természettel, mely szintén az időben mozog, az ember, az emberi kötelékek és az emberi kultúra változásait és történelmi sorsát.”¹¹ Rövid vizsgálata végén rámutat a jelenvalólét belevetettségével (Geworfenheit)¹² együtt járó öröklött lehetőségekre: „És végül történetinek számít az áthagyományozott mint olyan, akár a történettudomány útján ismerjük meg, akár a maga magátólétetődőségében vesszük át, miközben származása rejtve marad.”¹³

A négy történelem-jelentést összességében mérlegelve elmondható, hogy mindegyikük immanensen szükségszerű kapcsolatban áll az emberrel. De vajon mit ért Heidegger azon a kijelentésén, hogy az áthagyományozott, mint olyan történeti? Arról van ugyanis szó, hogy a jelenvalólét – másokkal való együttélése során, mely a világra van utalva – mindenki által nyilvánvaló közös megértésben él átlagos mindennapiságában, így története másokkal koherensen közös történés. Ebben az együttélésben Heidegger az akárkit (das Man) jellemzi, ahogyan megtartja és megszilárdítja a maga nyakas uralmát a mindennapi közös létben, aki egy olyan egzisztenciálé, amely a jelenvalólét szerkezetéhez tartozik: „A

---

¹¹ Uo.

¹² „A jelenvalólétnek ezt a honnan-jában és hová-jában elleplezett, de önmagában annál leplezetlenebbül feltáruult létjellemzőjét, ezt a hogy egyáltalán van-t nevezzük e létező saját jelenvalóságába való belevetettségének, mégpedig úgy, hogy ez a létező mint világban-benne-lét a jelenvalóság. A belevetettség kifejezés a kiszolgáltatottság fakticitására utal.” Uo. 271.

¹³ Uo. 609-610.

mindennapi jelenvalólét Önmagája az *akárki-önmaga*, amelyet megkülönböztetünk a *tulajdonképpen*i, azaz magunk által megragadott *Önmagától*.¹⁴ Az *akárki* Heidegger szerint egy látható, eredendő fenomén és a megszokások illetve a társadalmi szempontok szerint él, azaz a senki, akinek a jelenvalólét mindenkor kiszolgáltatja magát az egymásközlétben. A jelenvalólét ki van szolgáltatva nem-tulajdonképpen i Önmagának (akárki-önmaga) a világba-való belevetettsége miatt, aki a már fentebb említett közösség által (hagyományos felfogás) érti meg magát. Ebben a hétköznapi létmódban, azaz a nem-tulajdonképpen iség (Uneigentlichkeit)¹⁵ módusában, – illetve ebből folyamatosan kilépve tulajdonképpen iségbe és ide visszatérve – egzisztál a jelenvalólét. Az ember másokhoz való tartozásánál fogva abból érti meg önmagát, amit az őt körülvevő világban másokkal együttesen tapasztal. A nem-tulajdonképpen iségbe, az átlagos mindennapokba beleveszettek számára a származás, az eredet kiderítése tehát rejtve marad. Ez viszont nem felel meg a Heidegger által elgondolt autentikus történetiségnek, nem egyenlő azzal, ami valójában történeti. „A történelem története vajon élményfolyamok izolált lefolyása volna az egyes szubjektumokban?”¹⁶ – teszi föl a kérdést. Hogy tulajdonképpen

---

¹⁴ Uo. 262.

¹⁵ „A tulajdonképpen iség és nem-tulajdonképpen iség létmódjai – e kifejezéseket szigorú értelemben terminusokként használjuk – azon alapulnak, hogy a jelenvalólétet általában a mindenkori enyémvalóság határozza meg.” Uo. 141.

¹⁶ Uo. 621.

mi alapvetően történeti, az további bizonyításokkal együttesen vizsgálendő.

Nyilvánvaló, hogy a történelemnek különböző felfogásai lehetségesek, viszont a hagyományos értelemben vett történelemelemzéssel szemben (a történelem az emberiség múltjának ismerete, amely a múlt temporális valóságán alapul és ennek rendszerbefoglalásával a történettudomány foglalkozik) Heidegger a *létezés történetiségét* szándékozik megmutatni. Ettől eltérően nyilvánvalóan többféle történelemfelfogás létezik. Collingwood történetírása kapcsán például az szűrhető le, hogy csak a történész kutatómunkája és az általa vizsgált múltbéli események sorozata együttesen nevezhető történelemnek: „A történelem tehát az, hogy hiszünk valaki másnak, amikor azt mondja, hogy emlékszik valamire. Aki hisz, az a történész; akinek pedig hisz, azt az ő tekintéllyel bíró forrásának nevezzük.”¹⁷

A történész tehát a rendelkezésére álló forrásokból alkot egy véleményt a tudomány szükséges feltételének való megfeleléssel, majd azt saját ismereteire támaszkodva bizonyítja és közreadja. Ez a történeti érvelés a múlttal foglalkozik, azzal, hogy időrendi sorrendben mit vitt végbe életében az ember. Hogy ez így van, azt az is mutatja, hogy kizárólag a történész által értelmezett leírások alapján gondolható el az ember történetisége. Ettől eltérően Heidegger a történelemről szóló vizsgálata közben bemutat egy rendkívül fontos megkülönböztető fogalmat a *lét* (Sein) fogalmát. A lét, a létmegértés

---

¹⁷ Robin G. Collingwood: A történelem eszméje. Ford. Orthmayr Imre. Bp. 1987. 297.

és a létező meghatározása Heideggernél kitüntetettséget kap, sőt az ezekre való kérdésfeltevés tisztázásra szorul, ugyanis áttekinthetővé kell azokat tenni ahhoz, hogy rendelkezésre álljon a lét értelmének valamelyest explicit fogalma. „[...] das Sein ist nicht das Seiende.”¹⁸ A lét nem maga a létező, mint Isten, vagy valami legfelsőbb hatalom, nem fogható föl létezőként, annál sokkal tovább mutat – állítja Heidegger. S mivel a lét értelme homályba burkolódik, ezért szükséges az annak értelmére irányuló kérdésfeltevés. A lét értelmére vonatkozó kérdés kérdezője pedig természetesen maga a jelenvalólét, aki a be-, rátekintés létmódusával¹⁹ rendelkezik. Ez a betekintés, egy világos tekintet (Sicht), ami Heideggernél a látásra, mint a lét megközelítésmódjára vonatkozik, jelöli tulajdonképp a megvilágítottságot²⁰, azaz heideggeri értelmezéssel a jelenvalólét feltárultságát.

Visszatérve a jelenvalólét történetiségének interpretációjához, további meghatározások ismertetésére szorítkozom: „Hogy alapján véve az emberi jelenvalólét a történelem elsődleges szubjektuma, ezt senki sem tagadja, és az említett vulgáris történelemfogalom ezt elég világosan megmondja.”²¹ Ezzel a kijelentésével Heidegger valójában kijelöli, hogy a jelenvalólét történeti, de fel is veti azt a kérdést, hogy

---

¹⁸ „[...] a Lét nem maga a Létező.” *Martin Heidegger: Der Anfang der Abendländischen Philosophie, Auslegung des Anaximander und Parmenides.* In: Gesamtausgabe II. Abteilung. Vorlesungen 1919-1944, Band 35. Frankfurt am Main 2012. 32.

¹⁹ „A megértés a maga kivétel-jelegében egzisztenciálisan az, amit mi a jelenvalólét tekintetének nevezünk.” *Heidegger, M.: Lét és idő.* i. m. 286.

²⁰ Uo.

²¹ Uo. 613.

a történetiség hogyan és milyen összefüggésben tartozik hozzá. Ehhez kapcsolódóan elsőként a tárgyak történetiségének szerkezetét mutatja be, mégpedig abban a tekintetben, hogy azok vajon mitől történetiek.

Az elsődlegesen és a másodlagosan vett történetiség

Amit elsődlegesen történetinek vél megállapítani Heidegger, az maga a jelenvaló lét. Másodlagosan történetinek pedig azokat a létezőket gondolja el, melyek az ember útjába kerülnek élete során, mint például a kézhezálló (Zuhandenes) eszközök, és magát a természetet is, tehát minden nem-emberi létezőt, melyek a világhoz való kapcsolódásuk miatt világtörténetiek. Heidegger elsősorban a másodlagos történeti létezők felől kezdi vizsgálódását, azaz azt a speciális múlt-jellegét mutatja be az eszköznek, amely történetivé tudja azt tenni. Álláspontja az, hogy azért történeti egy eszköz, mert ahhoz a világhoz tartozó, melyben keletkezett, s nem azért, mert időben már elavult, elkopott. Bizony léteznek olyan tárgyak, melyek a mai napig használatban vannak, pedig már több száz évesek. Ezzel a világ elmúlására irányítja a figyelmet, illetve a még mai napig fennálló régiségekkel kapcsolatosan arra, hogy azok valamikor valakihez tartoztak: „A még kéznéllevő és mégis valahogyan elmúlt, a történelemhez tartozó eszköz fenti vázlatos elemzéséből világossá válik, hogy az efféle létező csak világhoztartozósága folytán történeti.”²²

---

²² Uo. 612.

Az eszköz – amelyik mai napig létező és használható – önmagában nem lehet történeti, hiszen még nem múlt el a *léte*, de az a világ, amikor az eszköz keletkezett és azok az emberek, akik akkor használták, már nem élnek, mára megváltozott. Így megfogalmazódik az az elgondolás, hogy valójában akkor történeti egy eszköz, ha az ember életében, ahhoz a világhoz kapcsolódóan létezik; a mai napig fennmaradt régiségek kizárólag az ember múltjától függően lehetnek történetiek: „A még kéznéllevő régiségeknek azon az alapon van múlt- és történelemjellegük, hogy eszközszerűen hozzátartoznak egy jelenvolt jelenvalólét volt világához, és ebből származnak.”²³

A másodlagosan történeti eszköz, mint ahogyan a fentiekből kiderült, kizárólag azért bír történeti jelleggel, mert a világhoz való szükségszerű kapcsolata fennáll olyan módon, hogy az ember létmódjában van. Az eszköz másodlagosnak vett történeti jellege azonban felvetette azt a további lehetőséget, hogy jóval tágabb terjedelemben Heidegger megkezdje analízisét az elsődlegesen történetinek nevezett jelenvalólét felől is, melyet világra való utaltsága felől közelít meg. A jelenvalólét más individuumokkal együtt hétköznapien – alapstruktúrája a gond (Sorge)²⁴ – a világban-benne-lét (In der Welt sein)²⁵ létmódján van, azaz e világhoz viszonyuló léte alapvetően a gondoskodás (Besorgen) a dolgok elintézése,

---

²³ Uo.

²⁴ „Mivel a világban-benne-lét lényegszerűen gond, ezért tudtuk a korábbi elemzések során a kézhezálléhoz kötött létet mint gondoskodást, a világon belül utunkba kerülő másokkal való együttes jelenvalólétet mint gondozást megragadni.” Uo. 350.

²⁵ Uo. 156.

rendbetétele, megszerzése, illetve a többi létező gondozása (Fürsorge)²⁶. A jelenvalólét létét – a gondstruktúrából meghatározván: „A valamihez kötött lét gondoskodás, mivel azt mint a benne-lét módját, alapstruktúrája, a gond határozza meg.”²⁷ – mint elsődlegesen történetit megnevezve ugyanakkor felveti azt a kérdést, amit már a dolgozatom elején is feltettem, hogy mi számít alapvetően történetinek? Ennek megválaszolásához azonban további fogalmak vizsgálata szükséges.

A következő egység ennek az összefüggésnek néhány részletét tárgyalja, többek közt érintve a jelenvalólét időiségének témáját. (Ezt Heidegger szerint az autentikus emberi tapasztalatok mutatják meg leginkább, ugyanis ezek a tapasztalatok a jelenvalólét autentikus egzisztálását fedik fel.)

Az időiség végeessége

Heidegger titokzatosnak tűnő kijelentése, mely szerint az *ittlét történetiségének rejtett alapja nem más, mint az autentikus halál felé való lét* a jelenvalólét alapvető mozgás-összefüggéseire utal. Az ember létében halála tulajdonképpen egy olyan lehetőség, amivel mindig számolnia kell, és hozzá tartozik világba való belevetettségéhez, azaz nem térhet ki előle. Viszont ha a jelenvalólét úgy viszonyul a halálhoz, mint lét-lehetőséghez, és nem úgy, hogy

---

²⁶ „Az egymásért-, egymás-ellen-, egymás-nélkül-lét, az egymás mellett elmenés, az egymással-semmit-sem-kezdés a gondozás lehetséges módjai.” Uo. 251.

²⁷ Uo. 350.

nem vesz róla tudomást, és tologatja maga előtt folyamatosan annak tudatát, akkor ez a lét a lehetőségbe való előrefutásként gondolható el. „Az előrefutás nem más, mint a *legsajátabb*, legvégső lenni-tudás megértésének lehetősége, *vagyis a tulajdonképpeni egzisztencia* lehetősége.”²⁸ Azaz a jelenvalólét léte akkor autentikus, ha benne tud maradni ebben az előre felé-tudatban, ugyanis ez megmutatja számára, hogy miként is van a világban. Ugyanakkor a halál igaznak-tartása a jelenvalólét számára (minthogy csak az övé) a legeredendőbb bizonyosság, mert ez a világban élésének bizonyossága. Ennek tudatában szétszórtságából összeszedetten a jelenvalólét ezáltal egyetlen autentikus lehetőségével való találkozásában saját jövőjében létező, olyan formán, hogy léte nem az időben keresendő, hanem ő maga az idő²⁹. „A kérdés, mi az idő, figyelmünket az ittlétre irányította, amennyiben ittlétben (Dasein) azt a létezőt értjük a maga létében, amelyet emberi életként ismerünk; erre a létezőre létének *mindenkoriségében* (Jeweiligkeit); a létezőre, amely mi magunk mindannyian vagyunk, amelyre mindegyikünk az alapvető kijelentésben gondol: Vagyok.”³⁰ Tehát a jelenvalólét számára az időiség adja meg azt a létlehetőséget, hogy autentikus módon az előrefutásban tartózkodhasson, vagy inautentikus létmódjában (az idővel számolva, napjait kitöltve unalmas dolgokkal) maradjon. Az

---

²⁸ Uo. 447.

²⁹ *Martin Heidegger*: Az idő fogalma. A marburgi teológia szak tanárai és hallgatói előtt tartott előadás (1924). Ford. Fehér M. István. In: Az idő fogalma, A német egyetem önmegnyilatkozása, A rektorátus 1933/34. Bp. 1992. 41.

³⁰ Uo. 33.

egész történetést nevezi időinek Heidegger, azaz az egész mozgást, ami tulajdonképpen az ember történetisége. Kant számára például az ismeretek alapvetően kétfélék: történetiek (melyeket pusztán tapasztalatból szerzünk), vagy észismeretek (amelyeket elvekből, meghatározott alaptételekből merítünk). Kant úgy gondolja, hogy az észismeretek szemben állnak a történeti ismeretekkel. A múltat ilyenformán (racionálisan) nem is lehet megérteni – legfeljebb csak történetileg – miszerint a jelenhez immár semmi köze. Heidegger viszont azt javasolja, hogy ha az emberi lét alapvető jellemzője a történetiség és a végesség, akkor tegyünk egyszer kísérletet arra, hogy azt a maga pozitívításában ragadjuk meg, használjuk ki az előnyeit, az általa kínált lehetőségeket. Történetiségünk a megértést nemhogy nem akadályozza, hanem inkább lehetővé teszi. A történelemből nem kilépni, hanem megfelelőképpen belehelyezkedni kell. A történelem esetében például ez azt jelenti, hogy minden egyes történésznél egy bizonyos kérdésfeltevés, egy bizonyos perspektíva válik irányadóvá. A kérdésfeltevés nem előítélet, ha a történész tudatában van annak, hogy kérdése, amely a jelenséget, illetve a szöveget egy bizonyos perspektívából kérdezi, ebben az értelemben egyoldalú. Ezen a vonalon halad tovább Bultmann is – a collingwoodi történelemfelfogással szemben –, aki Heideggerhez hasonlóan az emberiség felől közelíti meg a történetiséget: „A történész nem láthatja a történelmet semleges, történelmen kívüli nézőpontból. Történelemlátása maga is történelmi esemény.”³¹

---

³¹ Rudolf Bultmann: Történelem és eszkatológia. Ford. Bánki Dezső. Bp.1994. 159.

Bultmann úgy véli, hogy az embernek van történetisége, a történelem haladása az ember döntésének hatáskörében van: „Innen kiindulva kell megérteni a *történelem egységét* is. Ez az egység nem az események ok-okozati kapcsolataiban áll, és nem is egy logikai szükségszerűséggel előrehaladó fejlődésben; a történelmi haladás ugyanis az emberek felelősségének, az egyes emberek döntéseinek a szférájába tartozik. Ebben, a múlttal és a jövővel szemben egyaránt fennálló felelősségben rejlik a történelem egységének alapja.”³²

Tényként közli, hogy a történelemmel való foglalkozás eleve abból ered, hogy az ember maga történeti. A történetiség ebből a szemszögből megvilágítva nem más, mint az, amit az ember átél, a történelem valós alanya pedig maga az ember. Két módon is próbálja hangsúlyozni az emberiség egységét. Egyik álláspontja az, hogy a jelenben szabad döntéseit meghozó társadalom a történelem folyamatát a haladás útjaként értelmezi, s másodsorban az emberi akarat ennek aktív részese, mégpedig oly módon, hogy a múltat a jövővel folyamatosan összekapcsolva a történelem egységét alkotja. Collingwood szerint viszont a történetírásnak a múltbeli tapasztalatok újraélésének kellene szólnia. Alapkérdése, hogy a történész hogyan ismerheti meg a múltat? Mivel ez az ismeret sohasem lehet empirikus, így sohasem lehet teljesen pontos és tényszerű, egy olyan módszert kell alkalmazni, ami azért pontosabb, mintha minden ránk maradt írásbeli forrást tényszerűen elfogadnánk. Collingwood úgy véli, hogy a történelemben nincs dolgunk magyarázatokkal, hiszen a

---

³² Uo.

történésznek a cselekvők motívumainak feltárásán, a cselekvések belső oldalát alkotó gondolatok újragondolásán, illetve a cselekvés adott cselekvésként való leírásán túl nincs mit tennie.

A fentiekben röviden említett Bultmann és Collingwood egymástól eltérő történelemfilozófiai nézőpontja azért hangsúlyos, mert különbségeik olyannyira alapvetőek, hogy már-már gyökereikben elválnak egymástól. A collingwoodi felfogás szerinti történetírás teljesen elhatárolódik Bultmann individuumra összpontosító megközelítésétől. Ezekről viszont mindenképp más természetű Heidegger történetiségről való elmélkedése, kinél láthatóvá vált, hogy a történetiség azért kapcsolódik tulajdonképp a jelenvalólét történelméhez, merthogy létét a történetiség konstituálja. Világosan láthatóvá vált az is, hogy a történelem meghatározásának súlypontja az ember egzisztenciájának történésében rejlik. Heidegger a lét értelmére feltett kérdésével – annak újragondolásával – az eddig uralkodó filozófiai hagyomány által elgondolt lét fogalmát kívánta újra megközelíteni. Maga a létkérdés újrafeltevése azért szükségszerű véleménye szerint, mert a filozófia, a további diszciplínák, a mindennapi élet, illetve az emberi viszonyulás és tevékenység is létmegértésben történik. E szerint a filozófiai tradíció (a lét fogalma magától értetődő) átgondolása alapvető, hiszen a létkérdés háttérbeszorításával, vagy épp elhanyagolhatóságával a tényleges megismerés, az önismeret nem történik meg. A létmegértés tehát elválaszthatatlan a jelenvalóléttől – mint annak alapmeghatározottsága –, illetve a jelenvalólét létre való nyitottsága

alkalmas tulajdonképpen arra, hogy annak vizsgálatával a létkérdés újra átgondolható legyen.

THE EXISTENTIAL ORIGIN OF HISTORICISM FROM THE TEMPORALITY OF DASEIN

Temporality is the basic way of living of human beings, and not only the change of eras, as well as the cognitive science examining the features and development of them. History is a process that determines the present, the past and the future collectively, and it should be examined in the interrelation of events, not only by regarding past events that are not present anymore.

This essay confines itself to delineate the Heideggerian concepts of history and temporality more precisely to reconstruct the basic structure of the Dasein's authentic temporality. In connection with it, the objects' structure of temporality is going to be introduced, namely by investigating what makes it temporal and the Heideggerian interpretation of the difference between the primary and the secondary temporal Beings.

MESTER BÉLA

A MAGYAR FILOZÓFIATÖRTÉNET-ÍRÁS MÚLTJA ÉS JÖVŐJE

A magyar filozófia történetének önálló elbeszélésként való megkonstruálása az első, tudományos szempontból is komolyan vehető vállalkozástól, Almási Balogh Pál díjnyertes akadémiai pályamunkájától¹ kezdve Erdélyi János nagy hatású és nagy ívű, bár torzóban maradt, először 1865–1867-ben megjelent munkáján² keresztül egészen a közelmúltbeli kísérletekig a kulturális nemzetépítés reformkorban gyökerező programjának az örököse. A mából visszatekintve úgy tűnik, hogy a magyar filozófiatörténet szemléletmódját részint a 19. század irodalomtudományából, részint történettudományából vette, és bizonyos elemeiben akkor is megtartotta, amikor előbbieket már régen más elgondolásokat követtek. Ez a leírás a magyar filozófiatörténet-írás újabb korszakaira jól illik, ám éppen a 19. századi kezdetek vizsgálatánál nem feledkezhetünk meg arról, hogy a ma a filozófiatörténeti narratívumok mintáinak tűnő történeti diszciplinák, *mint szaktudományok* a filozófiatörténet-írással párhuzamosan, azzal kölcsönhatásban alakultak ki, legalábbis a

---

¹ *Almási Balogh Pál*: Felelete ezen kérdésre: Tudományos művelődésünk története időszakonként mit terjeszt elénkbe a ' philosophia állapotja iránt; és tekintvén a' philosophiát, miben 's mi okra nézve vagyunk hátrább némely nemzeteknél? Buda 1835.

² *Erdélyi János*: A bölcsészet Magyarországon. In: *Uő*: Filozófiai és esztétikai írások. Bp. 1981. 197-295.

magyar művelődéstörténetben. (A magyar szemléletet is alapvetően befolyásoló nemzetközi szintén ráadásul a filozófiatörténet, mint szaktudomány jóval hamarabb jelenik meg, mint akár az irodalomtörténet, akár a történettudomány. Az utóbbi kettőről itt szigorúan csupán szaktudományként beszélek, megkülönböztetve a történetírástól és az irodalomesztétikai fejtegetések illusztrációiként már korábban is szórványosan megjelenő történeti áttekintésektől.)

A következőkben arra teszek kísérletet, hogy fölvázoljam azt a kutatási programot, amely azzal kecsegtet, hogy a filozófiatörténet nemzeti elbeszélését új kontextusba helyezze mind az európai filozófia történetében, mind a kulturális nemzetépítés programjának történetén, a nacionalizmus-kutatásokon belül. A föltárandó új kontextusok hatással lehetnek mind a részleteiben sohasem formalizált, ám látenszen mindig is létező magyar filozófiai kánon szerkezetére, mind filozófiatörténetünk periodizációjára. Az első részben áttekintem a magyar filozófiatörténet-írás fontosabb kísérleteit az átfogó narratívum megalkotására Almási Balogh Pál munkájától kezdve Erdélyi János munkáján keresztül a 20. századi áttekintésekig, illetve az ezredfordulón megjelent legújabb összefoglalásokig, a vizsgálatban arra összpontosítva, hogy hogyan oldja meg a filozófiatörténész a nemzeti művelődéstörténet és az egyetemes filozófiatörténet elbeszéléseinek az összeillesztését. A második részben sorra veszem a magyar filozófia történetírásában meghonosodott módszereket és szemléletmódokat, és az ebből következő néhány jellemző, ám félrevezető értékelési és interpretációs

eljárást. Ezen belül elsősorban a nemzetközi szakmai közvélemény számára is jelentősnek számító (múltbeli) teljesítmény, irányzat vagy szerző felmutatásának, kiemelésének a kényszeréből, illetve a mereven értelmezett hatástörténeti keret alkalmazásából eredő tipikus hibákat, félreértelmezéseket elemzem. Írásom harmadik, befejező részében a már taglalt módszerekkel szemben olyan filozófiatörténet-írás lehetőségét vázolom föl, amely megtartja a nemzeti művelődéstörténeti keretet, ugyanakkor a magyar filozófia történetét beállítja a kelet-közép-európai összehasonlító filozófiatörténet összefüggérendszerébe is. Ezzel lazítja a hagyományos, egyoldalú recepciótörténeti megközelítést a filozófia egyetemes történetéhez való viszony tekintetében; végső soron pedig magát az egyetemes filozófiatörténetet is kiigazíthatja, néhány ponton tényszerűen is; ám lényegesebb, hogy akár szemléletében is módosíthatja. A módszertani megújulás nem jöhet létre anélkül, hogy újra ne gondoljuk a magyar filozófiatörténet-írás viszonyát más történeti jellegű szaktudományok hazai tárgyú kutatásaival. Természetesen ismét elsősorban a történettudomány és az irodalomtörténet némely mai törekvéséhez való viszonyt kell újragondolnunk.

Nemzeti és egyetemes elbeszélés a magyar filozófiatörténet-írásban a kezdetektől napjainkig

Néhány korai kezdeményezést követően az első komolyabb kísérlet a magyar filozófiai hagyomány egységes elbeszélésként való

megjelenítésére Almási Balogh Pál munkája (1835).³ Az írás intézményesen megfogalmazott elvárásra igyekszik választ adni, lévén a Magyar Tudós Társaság felhívására beadott (díjnyertes) pályamű. Érdekes megfigyelni, hogy a magyar filozófiának mint a nemzeti művelődési program részének a megformulázását már ekkor szinte probléma nélkül azonosnak tekintik a hazai filozófiai hagyomány narratívumának megalkotásával. (A másik alternatívában, amelyet több kelet-közép-európai szomszédos kultúra is követett, a jövőorientált tervezetek, avagy a jövőben a nemzeti szellemnek megfelelő filozófiák megalkotására vonatkozó víziók formájában jelenik meg az adott nemzet filozófiája.)

Almási Balogh elé a Tudós Társaság pályakérdésének megfogalmazása három megoldandó problémát állított. Először is, mivel a *magyar filozófia* történeti alapozású helyzetleírását várta a kiíró a pályázóktól, az addig egyetemes elbeszélésként felfogott filozófiatörténetet bizonyos mértékig föl kellett tördelnie nemzeti szempontok szerint, hogy az egyes korszakokban például olasz–magyar, német–magyar stb. összehasonlításokat tudjon tenni. A nemzeti szempont a jelen felé haladva egyre erősebb, olyannyira, hogy a kézirat leadását közvetlenül megelőző évekről szólván már a (francia nyelvű) belga filozófia is megjelenik, mint önálló entitás.⁴ A kimondatlan előfeltevés szerint, ha említésre méltó új európai állam jön létre, akkor annak kell, hogy saját kultúrája, és azon belül

---

³ Almási Balogh P.: Felelete ezen kérdésre i. m.

⁴ Uo. 98-99.

filozófiája legyen. Ez a szempont néhol a régiségre is visszavetül: Aquinói Tamás egyaránt része a skolasztika egyetemes történetének és az olasz filozófia tárgyalásának.⁵

Másodszor, eleve a pályakérdés sugallta, később is igen jellemző elmaradottság-diskurzus keretein belül kellett értékeket felmutatni a hagyományban. A pályadíj kiírása ugyanis eleve értékessé, méltó tudományos vizsgálati tárggyá avatta a hazai filozófiai hagyományt, a kérdés megfogalmazása azonban mégis magától értetődőnek tekintette a magyar filozófiai kultúra elmaradottságát a Nyugathoz képest, és ennek okaira kérdezett rá. Az ellentmondásra Almási Balogh egyik válasza a reformkor *szabadelmű* ellenzéke kulturális nemzetépítési programjának az alkalmazása a filozófiára: a politikai szabadsággal, művelődési, iskolázási reformmal és a gazdaság tudatos fejlesztésével a filozófiai élet fölzárkóztatásának feltételei is megteremtődnek majd, hiszen ezeket a feltételeket láttuk megvalósulni a nálunk fejlettebb filozófiai kultúrák esetében is, amelyeket utol akarunk érni. A másik válasz a hazai filozófiai hagyomány megbecsülése, megismerése, az erre való támaszkodás szorgalmazása. Különösen feltűnő ez a magyar szerzők kiadatlan kéziratának tárgyalásakor.⁶ Almási Balogh itt azt látszik sugallni, hogy ezeknek az ismeretlen teljesítményeknek a becsatornázásával a megújuló nemzeti műveltségbe lényegesen

---

⁵ Uo. 10.

⁶ Például Bessenyei György kapcsán *Almási Balogh P.*: Felelete ezen kérdésre i. m. 79.; Köteles Sámuel kapcsán Uo. 118.

módosulhat saját filozófiai elmaradottságunkról alkotott elképzelésünk is.

Harmadszor, a magyar filozófia újonnan létrehozott elbeszélését nem csupán az egyetemesből szintén általa éppen ebből a célból kiemelt más nemzeti elbeszélésekkel, hanem magával az egyetemes filozófiatörténettel is összefüggésbe kell, hogy hozza. Almási Balogh megoldása középkori krónikairódalmunk eljárásával rokon. A történetíró gondolja az volt, hogy a saját (pogány) történeti hagyományt biblikus keretbe állítsa, és ezt a magyarság Nimródra való visszavezetésével oldotta meg. Almási Balogh feladata hasonló: az egységesként felfogott magyar filozófiai elbeszélésnek minél távolabbi őst keresni, és összekapcsolni a filozófia egyetemes történetével. Az előkelő ősoket végül Horvát István nyomán a *szkíta, tehát magyar* bölcserekre vonatkozó görög hagyományban és a *cinikus, vagyis kun, azaz magyar* filozófiai iskolában találja meg, átértelmezve és fölhasználva a régi vágású egyetemes filozófiatörténeteknek a *barbárok filozófiájára* vonatkozó toposzait.⁷ (Nem időzik azonban sokat e mitikus kezdeteknél, valójában ő is a hazai latin forrásokkal indítja elbeszélését, ahogyan azóta is szokás.)

Három évtizeddel később, Erdélyi János munkájában már sarkosabban fogalmazódik meg a nemzeti művelődéstörténet és az egyetemes filozófiatörténet elbeszélései összeillesztésének a problémája. Nem sokkal vagyunk túl az Erdélyi–Szontagh-vitán,⁸

---

⁷ Uo. 1-6.

⁸ A vita Erdélyi János: *A hazai bölcsészet jelene* című munkájával indul: Erdélyi János: *A hazai bölcsészet jelene*. In: *Uő: Filozófiai és esztétikai írások*. Bp. 1981. 25-

amelyben Erdélyi határozottan képviselte a *filozófia egyetemességének* eszméjét, szemben az *irodalmak nemzeti* jellegével, azon az alapon, hogy az irodalom *érzelmeket*, lelki alkatoakat ábrázol, amelyek értéke sokféleségük, míg a filozófiai argumentáció mindenhol és mindenkor az *ész* egyetemességén alapul. E látványos elköteleződés után néhány évvel kezdett bele magyar filozófiatörténetébe, Almási Balogh korához képest egészen más művelődéstörténeti körülmények között, ám szintén az akadémia tudományszervezési programjának részeként.

Amíg a reformkorban a hazai filozófiai hagyomány elbeszélésének megalkotása a modernizált filozófiai élet megalapozását kívánta szolgálni, addig a Világost követő sokk után egyfajta leltárkészítésnek, számvetésnek jött el az ideje a további haladási irányról folytatott viták megalapozására. E körülmények között Erdélyi munkájának korabeli jelentősége a reformkor és az azt követő másfél évtized magyar filozófiai gondolkodásának az értékelése lett volna, amely részek azonban halála miatt már nem készülhettek el. A munka bevezetőjéből és az el nem készült részek előrebocsátott szerkezetéből, fejezetbeosztásából azonban mégis megítélhető a szerzőnek a nemzeti keretű filozófiatörténet lehetőségére vonatkozó koncepciója.

102.; Szontagh Gusztáv válaszával folytatódik: *Szontagh Gusztáv: Magyar Philosophia. Viszonzás Erdélyi János munkájára: „A hazai bölcsészet jelene”*. Új Magyar Múzeum 7. folyam, 1. kötet (1857: 4-5. sz.) 215-240.; és csak Szontagh 1858-ban bekövetkezett halálával szakad félbe.

Erdélyi a nemzeti és az egyetemes elbeszélés összeillesztését úgy oldja meg, hogy a magyar elbeszélés fő szálává a mindenkori egyetemes elbeszélés szerinti vezető eszméhez való felzárkózás történetét teszi meg. Ehhez természetesen arról is véleményt kell nyilvánítania, hogy a filozófia egyetemes története honnan hová halad, és éppen mi benne a vezető eszme, ezt azonban kései korszakának hegelianus meggyőződésével könnyen megoldja.

Ahogy az egyetemes filozófiatörténet halad a kezdetektől a hegeli beteljesedésig, úgy tart a magyar filozófia elbeszélése az egyetemes filozófiatörténet mindenkori eszméinek fokozatos megközelítése felé, míg azt végre eléri a magyar hegelianusokkal (voltaképpen magával a szerzővel). A magyar elbeszélésnek ezen kívül sikerül egy belső, természetesen szintén hegeli ihletésű dinamikát is megadnia. A magyar bölcsélet latin nyelven művelt *előkorát* követi a voltaképpeni történet attól a fordulóponttól számítva, hogy Apáczai Csere János megjelenteti az első magyar nyelvű filozófiai munkának (is) tekintett enciklopédiáját, majd az akadémia megalapításától, vagyis a nyelvi után az intézményi fordulattól fogva, a magyar filozófia beteljesíti saját fogalmát, öntudatra ébred és innentől kezdve maga írja a saját történetét.

A filozófia nyelvének fő szempontként való kiemelése érthető a magyar művelődéstörténet elbeszélésében, ám problémákat vet föl a filozófia egyetemességét illetően. Ha a saját fogalmának megfelelő magyar filozófia magyar nyelvű, sőt, mint Erdélyi több helyen kifejti, egyenesen a magyar nyelvbe kódolt filozófiai tartalmakból kell

táplálkoznia, akkor nehezen magyarázható meg, hogy mi a különbség közötté és a szintén a magyar nyelven alapuló magyar szépirodalom között abban a tekintetben, hogy miként viszonyulnak a filozófia, illetve a világirodalom egyetemes fogalmához, illetve történetéhez. Erdélyi megoldása szerint a magyar nyelvben eleve hegeli kategóriák vannak belekódolva, így ezek kifejtése egyszerre vezet el a bölcselet magyar és egyetemes, (vagyis hegelianus) lényegéhez.

A 20. század érdekes módon nem bővelkedett a magyar filozófia elbeszélését megalkotni kívánó kísérletekben, holott egyes korszakok, szerzők életművének feltárásában időről időre számottevő, ma is figyelembe veendő eredmények születtek. Ha nem is az egész magyar filozófiatörténetre, de legalább az újabb korokra kíván értelmezési keretet adni Hanák Tibor sokat idézett munkája, az is csak a század vége felé közeledve.⁹ Szempontunkból legfontosabb törekvése a kánon újraírása: a mű címe Lukács György helyzetértékelésével polemizál, szövege azonban kimondatlanul is a Sándor Pál terjedelmes, ám formátlan munkájából kiolvasható elbeszélés ellentettje.¹⁰ Igen figyelemreméltó ez a kanonizációról szóló polémia filozófiatörténet-írásunknak abban az állapotában, amikor sem a bírált, sem az ellenébe állítani kívánt kánon nincs explicit módon, részletesen kifejtve.

A múlt század bő utolsó évtizedében némileg újra megélenkült magyar filozófiatörténeti kutatások adott állapotát is

---

⁹ *Hanák Tibor*: Az elfelejtett reneszánsz. A magyar filozófiai gondolkodás századunk első felében. Bp. 1993. (A mű először 1981-ben jelent meg Bernben.)

¹⁰ *Sándor Pál*: A magyar filozófia története 1900–1945. I-II. kötet. Bp. 1973.

összefoglalja, bár ennél lényegesen nagyobb kutatástörténeti anyagot mozgat az ezredvég két, egymást kiegészítő monografikus vállalkozása,¹¹ az egyikhez részben kapcsolódó lexikon,¹² illetve egy az alapvető fogalmi és módszertani kérdéseket is körüljáró tanulmánykötet,¹³ valamint a magyar filozófia elbeszélését sajátos szempontból rekonstruáló, pár évvel korábbi monográfia.¹⁴ Az egyes filozófusokról, irányzatokról, korszakokról szóló, egyre gazdagabb irodalom mellett — melyekre itt nincs terem kitérni — ezekből a szintéziskísérletekből lehet megítélni azt a szemléletet, beállítódást, ahová a magyar filozófia historiográfiája a közelmúltig eljutott, ahonnan tovább lehet indulni. Az ezekben tükröződő szemlélet természetesen nem egységes. Az elsőként említett két összefoglalás már címében is másképpen definiálja tárgyát — *magyar*, illetve *magyarországi* filozófiáról beszél —, majd szerkezetében is eltér. Az egyik a vitákra, iskolákra, tendenciákra összpontosít, míg a másik a legfontosabb filozófusok portrésorozatát kívánja egységes elbeszélésbe szervezni.

A magyar filozófiatörténet-írás közelmúltbeli irodalma, amint a szövegértelmezéseken és esettanulmányokon túl trendeket,

---

¹¹ Mészáros András: A filozófia Magyarországon a kezdetektől a 19. század végéig. Pozsony 2000.; Hell Judit - Lendvai L. Ferenc - Percz László: Magyar filozófia a XX. században. I–II. kötet. Bp. 2000-2001.

¹² Mészáros András: A felső-magyarországi iskolai filozófia lexikona. Pozsony 2003.

¹³ Közelítések a magyar filozófia történetéhez. Magyarország és a modernitás. Szerk. Mester Béla - Percz László. Bp. 2004.

¹⁴ Larry Steindler: Ungarische Philosophie im Spiegel ihrer Geschichtsschreibung. Freiburg-München 1988. A kötet a filozófiatörténet-írás módszertanát és történetét feldolgozó német kutatási program részeként jött létre.

általánosabb törvényszerűségeket kíván megfogalmazni, lényegében ugyanazokkal a kérdésekkel kerül szembe a nemzeti művelődéstörténeti és az egyetemes filozófiatörténeti elbeszélés összeillesztésének kívánalma kapcsán, mint a 19. századi elődök. Főként ezeket az újra feltámadt kérdéseket tárgyalják a szakterületen újabban örvendetes módon megszaporodó módszertani viták is. A következő egységben azokra a főbb megoldási típusokra térek ki röviden, amelyek a kérdéssel együtt öröklődtek vagy újdonságképpen jelentek meg a kutatási területen, arra összpontosítva, hogy ezek milyen hatással vannak a filozófiatörténeti anyag lehetséges értelmezéseire, beleértve a félreértelmezés lehetőségét is.

A nagy magyar filozófusokról, az egyetemes vonatkoztatási keretről és a recepciótörténetről

A magyar és az egyetemes elbeszélés összeillesztésének legkézenfekvőbb módja, ha a filozófiatörténész talál olyan magyar filozófust, vagy legalább olyan vitát, dokumentumot, amelyet egy szinten állóként tud bemutatni kortársainak élvonalával. Ennek korai példája az Erdélyi János magyar filozófiatörténetébe és így hosszú időre a filozófiai kánonba egyháztörténeti forrásokból átemelt *Erdélyi Bojót*. Az a középkori filozófus, Boëthius de Dacia, a párizsi egyetem magisztere, akire sokáig olyan büszkék voltunk, azonban valójában dán volt. (Lévén, hogy a középkori latinban Dacia gyakran *Dániának* a megfelelője.) A szerző beazonosítása óta azt ugyan már nem állíthatjuk, hogy a jegyzett skolasztikusok egyike magyar volt, ez

azonban semmit nem változtat a korabeli *magyarországi* filozófiai műveltség állapotáról alkotott képünkön: erről ugyanannyit tudunk akkor is, ha volt híres magyar magiszter Párizsban, és akkor is, ha nem volt. Megfordítva a dolgot, ugyanezen szerző addig ismeretlen szövegű művének magyarországi felbukkanása egy középkori kódexben akkor is fontos magyar filozófiatörténeti adat, ha tudjuk, hogy szerzője nem magyar.

A nagy filozófus felmutatásának igénye sarkallhat arra is, hogy a maga korában különösebb nemzetközi hírnévvel nem rendelkező magyar szerzőt utólag fogadtassa el a filozófiatörténész a nemzetközi szakmai közvéleménnyel. Szinte vegytiszta példája ennek Böhm Károly, akit tanítványai mind a magyar, mind a nemzetközi, főként a német közegben az egyetlen jelentékeny, iskolaalapító és rendszeralkotó magyar filozófusként tárgyaltak. Esetében érdemes megfigyelni, hogy az idegen nyelven fiatalok óta tudatosan nem publikáló Böhmöt eredetileg éppen a magyar (nyelvű) filozófia iránti elkötelezettsége pozicionálja a nemzeti művelődéstörténeten belül, majd halála után, nemzetközi elismertetése érdekében tanítványai mégis megjelentetik néhány írását német fordításban.

Böhm mellett a legtöbb hasonló szerepkörben feltűnő magyar filozófus azonban pályája jelentékeny részében emigrációban élt; nemzetközi ismertségüket éppen az ekkor kényszerűen idegen nyelven írott művek hozták meg. Pályájuk tanulmányozása így közelebb visz ugyan az emigráció szellemi közegének megértéséhez, ám távolít a hazai kontextustól.

A nemzetközi szintén is jelentékeny magyar filozófus-figurák felmutatásának ez a kényszere szorosan összefügg a magyar filozófia történetével foglalkozó filozófiatörténésznek a filozófiáról és a filozófia történetéről általában kialakított koncepciójával. A magyarok közül néhány vagy csupán egyetlen szerzőt, illetve iskolát, irányzatot kiemelő eljárás képviselője számára nyilván az egyetemes filozófiatörténetben is csupán a legnagyobb klasszikusok érdekesek, ezen álláspont szerint például, míg Descartes-tal érdemes foglalkozni, az őt követő karteziánus mozgalom képviselői, közöttük a magyarok, már érdektelenek a filozófiatörténeti kutatás számára. E felfogás mögött gyakran nem kellően reflektált, rosszul megfogalmazott minőségigény rejlik: mintha a filozófiatörténeti művek értékét a *témájuk* határozná meg, nem pedig a feldolgozás minősége.

A tudományos verseny azonban valójában a mai filozófiatörténészek, nem pedig egykor élt hőseik között folyik. Ezen kívül a nagy szerzők tértől és időtől szinte független eszmeecseréjeként elgondolt filozófiatörténeti elképzelésből nehezen áll össze olyan elbeszélés, amely egyszerre nagy ívű és árnyalt. E felfogás hátulütői az ilyen módon megalkotott egyetemes filozófiatörténeti művekben is megmutatkoznak, azonban hátrányai akkor válnak igazán feltűnőekké, amikor kiderül, hogy a kisebb anyagukat természetszerűen részletgazdagabban feldolgozó nemzeti szintű filozófiatörténetek nehezen találhatnak hozzájuk kapcsolódási pontokat. Ráadásul a magyar anyagukat a legnagyobb klasszikusokhoz kapcsolni kívánó szerzők gyakran dolgoznak némileg elavult

nemzetközi kánonnal, és a nemzetközi klasszikusoknak az ő korukat megelőzően divatozó interpretációjához igyekeznek kötni az általuk feldolgozott magyar szerzőt.

Gyakori az is, hogy amennyiben az ilyen alapállású filozófiatörténész számára a nemzetközi kánonban már nem látható méretű figurák azok, akiknek a műveihez, vitáihoz az általuk vizsgált magyarok esetleg ténylegesen kapcsolódhattak, ehelyett a filozófiatörténészek az általuk is ismert és elismert klasszikus szerzőkre való, néha csak szórványos utalások alapján próbálják meg beleerőszakolni tárgyuakat abba a nemzetközi diskurzusba, amelynek számukra is presztízse van, és amelyet egyáltalán ismernek. Így volt szokás sokáig megpróbálni elhelyezni az eperjesi atomizmus-vita résztvevőit és a sárospataki professzort, Pósa-házi Jánost a korabeli karteziánusokkal folytatott viták keretében, eltekintve a 17. században folyó más természetfilozófiai vitáknak ezen a szintén kívül elhelyezkedő széles skálájától, amelyen valószínűleg több eséllyel lehetne párhuzamok és összefüggések után kutatni.¹⁵

A magyar jelenségek nemzetközi összefüggérendszerének ez a gyakori félreinterpretálása elvezet a magyar filozófiatörténet-írás vezető elvének, a *receptiótörténeti* sémának a vizsgálatához. A szakmai közmegegyezés szerint a magyar filozófia története nem

---

¹⁵ Az eperjesi vita újabb szemléletű értelmezését, az korabeli európai atomistákra vonatkozó friss kutatási eredmények figyelembevételével *Guba Ágoston: Atomizmus a 17. századi Felső-Magyarországon*. Czabán Izsák *Existencia atomorum*. In: Régiók, határok, identitások. (Kelet-)Közép-Európa a (magyar) filozófiatörténetben. Szerk. Mester Béla. Bp. 2016. 116-136.

bővelkedik önálló gondolatrendszerekben és szerzőkben, többnyire máshol keletkezett eszmék többé-kevésbé adaptív és kreatív befogadás-történetéről beszélhetünk csupán. Ez nagy vonalakban így is van, attól eltekintve, hogy gyakran ez az állítás a *magyar filozófia* sajátosságaként jelenik meg, mintha a szellemi élet egyéb területein, illetve a világ nemzeti kultúráinak többségében nem ez lenne a helyzet. Azonban a kellő körültekintés nélkül, mechanikusan alkalmazott recepciótörténeti kutatási módszernek is megvannak a veszélyei. Kezdjük azzal, hogy a mégoly professzionálisan feltárt recepciótörténetek összességéből sem áll össze valamilyen helyi elbeszélés. A filozófiatörténet klasszikusainak hazai recepciójával foglalkozó kutató jó esetben naprakész a recipiált klasszikusra vonatkozó legújabb interpretációkból, és ehhez viszonyítja magyar tárgyát, arra azonban már ritkán tér ki, hogy magyar hősét és kortársait ugyanabban az időben milyen *más hatások* érték, és ezek hogyan ütköztek a magyar diskurzusban. Legtöbbször az is kívül esik a figyelmén, hogy ugyanabban az időben hogyan nézett ki az általa kutatott recepciótörténet tágabb térségünk más nemzeti kultúráiban. Számos tanulmány foglalkozik például mind a magyar Kant-recepcióval, mind az utilitarizmus hatásával a reformkor politikai, politikafilozófiai gondolkodására, azt viszont kevesen vizsgálták, hogy a reformkori magyar diskurzus hogyan ütköztette az egyszerre jelenlévő kantianus és utilitáriánus elveket.

Az eddigiekből csak kiaknázatlan kutatási területek, a magyar filozófiatörténet nem kellően sokoldalú feldolgozása következik;

azonban a recepciótörténet túlhajtása durva tévedéseket is okozhat. Plasztikus példája ennek Rozgonyi József, a magyar Kant-vita Kant-kritikus protagonistája, aki ennek ellenére gyakran csupán mint a Kant-recepció része, sőt, néha mint kantiánus talál helyet a recepciótörténeten alapuló elbeszélésekben.

A nemzeti szintű filozófiatörténet-írás jövőbeli lehetőségei - magyar szemmel

Az egyes magyar filozófusok munkásságát, egy-egy irányzat, iskola történetét feldolgozó tanulmányok, monográfiák felhalmozódása, az ezek után nem meglepő módon megjelenő első szintéziskísérletek mára szükségessé tették a módszertani kérdések tudatos fölvetését és azt, hogy újragondoljuk a nemzeti szintű filozófiatörténetek jelentőségét, szerepét az egyetemes filozófiatörténet-íráson belül, és megpróbáljuk fölvázolni az előttük álló feladatokat és lehetőségeket. Nagyobb tér nyílik a korábbi évtizedeknél az összehasonlító vizsgálatokra is, hiszen az elmúlt időszakban részletesebben körvonalazódtak és a nemzetközi nyilvánosságban is inkább megjelentek azok a térségbeli más nemzeti szintű filozófiatörténeti elbeszélések, amelyekkel egyáltalán össze lehet és össze érdemes vetni a magyar történetet. Ezzel párhuzamosan az egyetemes filozófiatörténet művelésében is változások történtek; ma már kevesen gondolják, hogy ennek tárgya leszűkíthető néhány nagy klasszikus szerző fő műveire, a többi rendelkezésünkre álló szöveg pedig csupán

ezek unalmas, változatos minőségű utánzása. Az új lehetőségek azonban új szemléleti, módszertani problémákat is fölvetnek.

Az egyetemes filozófiatörténethez való kapcsolódásnak máig a legkézenfekvőbb módja a nagy klasszikusok recepciótörténetébe való bekapcsolódás. A filozófiatörténet-írás főtebb említett elmozdulásának első lépése az volt, hogy kezdett érdekessé válni egyrészt a klasszikus művek keletkezésének kontextusa - például a cambridge-i iskolában vagy a német konstelláció-kutatásban - másrészt földrajzi és temporális értelemben hosszú távú recepciójuk. Még mindig kézenfekvőbb például magyar vonatkozású tanulmánnyal csatlakozni Hume vagy Kant kelet-közép-európai recepcióját áttekintő nemzetközi vállalkozáshoz,¹⁶ mint megtalálni valamely, saját elbeszélésünkben érdekes magyar figurának olyan csatlakozási pontját az akkori nemzetközi diskurzushoz, amely a maga korában fontos volt, később azonban elfelejtődött. Ezek közül az utóbbi időben sokakat újra fölfedezett már a filozófiatörténet, esetleg szövegkiadások is vannak, ám természetesen nem alakultak ki olyan iparszerű recepciótörténeti kutatások körülöttük, mint a klasszikusok esetében. Így a magyar kutatónak esetenként a nemzetközi szakirodalomban még éppen csak feltárt személyhez, irányzathoz kellene kötnie saját magyar kutatási tárgyát, kétfelé is

---

¹⁶ Lásd például *The Reception of David Hume in Europe*. Szerk. Peter Jones. London 2005.; *Detours: Approaches to Immanuel Kant in Vienna, in Austria, and in Eastern Europe*. Szerk. Violetta L. Waibel. Wien 2015. Mindkét nemzetközi recepciótörténeti tanulmánygyűjtemény tartalmaz írásokat magyar szerzőktől, a téma magyar vonatkozásairól.

bizonyítva az összefüggés jelentőségét. A hazai szakmai közvéleményt arról kell meggyőznie, hogy nem baj, ha a magyar szerző kiesik, mondjuk a karteizianizmus-viták értelmezési keretéből, a nemzetközi terepen pedig azt kell bizonyítania, hogy érdemes foglalkozni egy alig ismert, éppen csak föltárt szerző vagy irányzat kelet-közép-európai hatástörténetével is. Nyilván a klasszikusok recepciótörténetét meghaladó második út lesz hosszabb távon gyümölcsözőbb, érdekesebb, és fontosabb nemzetközi eredményekkel kecsegtető, ugyanakkor látni kell, hogy ezeket az eredményeket lényegesen nehezebb lesz a szakmai közvéleménnyel elfogadtatni, mint a klasszikusok jól bejáratott recepciótörténetéhez való újabb hozzájárulásokat. Különösen nehéz a döntés, ha tekintetbe vesszük, hogy a hagyományos recepciótörténetben is sok még a kutatnivaló.

A régió nemzeti szintű filozófiatörténeteivel való összehasonlító vizsgálat, amilyen kecsegtető első pillantásra, annyira zavarba ejtő, ha a részletekre kerül a sor. Mintha nem is lennének találkozási pontok. Míg nálunk a 18–19. század fordulóján a Kant-recepció a filozófiai élet középponti kérdése, addig ennek a cseheknél alig van nyoma. A hegeli történetfilozófia továbbgondolásán, a keresztény-germán korszakot követő új világtörténelmi szakaszra vonatkozó jóslatokon alapuló történetfilozófiai konstrukciók viszont, amelyek annyira ismertek a szlovákoknál és a lengyeleknél, meglehetősen idegenek a magyaroktól. A nemzeti filozófiatörténeti elbeszélések hangsúlyos korszakai, és így a kutatás fő irányai is gyakran eltérőek. A cseheknél, lengyeleknél, magyaroknál,

szlovákoknál a hosszú 19. század a hangsúlyos, a horvátok késő reneszánsz, kora újkori hagyományaikra összpontosítanak, a szlovénok főként a grazi iskola (*grška šola*) korai fenomenológiai hagyományára igyekeznek építeni, és így tovább.

A regionális komparatív filozófiatörténet és az egyetemes filozófiatörténethez új módon illeszkedő nemzeti szintű filozófiatörténet-írás művelésében rejlő, fent említett nehézségek egyben jelzik azokat az irányokat is, amelyekben a magyar filozófiatörténet a térség más helyi filozófiatörténeti elbeszéléseivel együtt újdonságot hozhat. Az egyetemes elbeszélésben háttérbe szorult figurák, irányzatok, iskolák korabeli kapcsolathálójának, hatástörténetének újrarajzolása megerősítheti pozíciójukat az egyetemes kánonban, a nemzeti szintű elbeszélések eltérései pedig elvezethetnek annak a belátásához, hogy a közöttük lévő különbség nem pusztán ugyanazoknak a trendeknek eltérő gyorsaságú és mélységű befogadásában rejlik, hanem - bizonyos megszorításokkal - valóban önálló történetekről van szó. A végcél a régió filozófiai hagyományainak emancipálása az egysíkú recepciótörténeti sémától, egyben különbségeik fölismerése, elismerése és ezek okainak a feltárása.

Főntebb szó esett róla, hogy a magyar filozófia fogalmában - jelentsen ez bármit is - a kezdetektől fogva alapvető szerepe volt annak a törekvésnek, hogy megalkossuk a hazai filozófiai hagyomány elbeszélését, míg a térség más nemzeti kultúráiban a filozófiatörténeti elbeszélésnek kisebb volt a súlya. Éppen ezért a filozófiatörténet-

írásban rejlő, főntebb vázolt lehetőségeknek talán a magyar filozófiában van a legnagyobb jelentőségük térségünkben.

Írásom elején hangsúlyoztam, hogy a történettudomány, az irodalomtörténet és a filozófiatörténet, mint szaktudományok egymással párhuzamosan alakultak ki a 18. század utolsó harmadától a 19. század közepéig, nem függetlenül a korabeli kulturális nemzetépítési programoktól, jórészt azonos módszertani elgondolásokkal és dilemmákkal. E történeti diszciplínák közül az első kettő időközben többször is átgondolta saját tárgyát és módszereit. Az irodalomtörténet az utóbbi időben (újra) fölfedezte egyfelől a többnyelvűséget, a kölcsönhatások és fordítások, adaptációk világát, másfelől részint a közköltészet, részint a régiségben a *litteratura* mellé illesztett *litterae* fogalmát. Ezek után már csaknem lehetetlen lesz fönntartani az önelvű irodalmon alapuló nemzeti kánont, mint az irodalomtörténet-írás célját. A történettudományban legújabban hosszú, kényszerűen leírt vargabetűk után beteljesülni látszik Hajnal István álma a közép-európai nemzetek közös történetírásáról.¹⁷ Itt az ideje, hogy a legidősebb testvér, a filozófiatörténet-írás is felzárkózzon.

---

¹⁷ Az ezzel kapcsolatos legfrissebb kezdeményezés — *nomen est omen* — a Közép-európai Egyetemről származik. A térség régi kutatási együttműködési tapasztalatokkal rendelkező nemzetközi szerzőgárdája által jegyzett könyvsorozat megjelent kötetei: Balázs Trencsényi - Maciej Janowski - Monika Baar - Maria Falina - Michal Kopeček: *A History of Modern Political Thought in East Central Europe. Volume I: Negotiating Modernity in the 'Long Nineteenth Century'*. Oxford 2016.; Balázs Trencsényi - Michal Kopeček - Luka Lisjak Gabrijelčić - Maria Falina - Mónika Baár - Maciej Janowski: *A History of Modern Political Thought in East Central Europe. Negotiating Modernity in the 'Short Twentieth Century' and Beyond, Part I: 1918-1968*. Oxford 2018.

PAST AND FUTURE OF THE HISTORIOGRAPHY OF THE HUNGARIAN PHILOSOPHY

The creation of a narrative of the history of Hungarian philosophy is a significant part of the self-understanding of the Hungarian thinking since the first serious writing on this topic, the work of Almási Balogh Pál (1835); and it worked in a vivid interaction with other historical disciplines of the 19th century like the history of literature and the historical studies. The present writing offers an actualised analysis of the significance of historiography of the Hungarian philosophy both in the historical disciplines and in the Hungarian philosophical life. At first it will be offered an overview of the history of this discipline from the work of Almási Balogh to the recent manuals. Then it will be discussed the main methodological approaches of the recent researches. As a conclusion, it will be formulated the need of a methodological innovation offering tools for a new historiography what can put our national narrative of history of philosophy into an East-Central European context.

**TÖRTÉNETI SZEMLÉLET A KÖRNYEZETTANBAN, KÖRNYEZETI
SZEMLÉLET A TÖRTÉNELEMBEN. AZ EMBER ÉS A TERMÉSZET
VISZONYÁNAK TRANSZDISZCIPLINÁRIS MEGKÖZELÍTÉSE**

A környezet szennyezése és rombolása szinte egyidős az emberiség történetével. Mértéke akkor kezdett növekedni, amikor fajunk elkezdett fölthagyni a vadászó, gyűjtögető életmóddal, és áttért a földművelésre.¹ Ma már azonban be kell látnunk, hogy az intenzív mezőgazdasági termelés természetromboló, hiszen bizonyos fajokat előnyben részesít, míg másokat háttérbe szorít. Tudjuk, hogy bizonyos népcsoportok, birodalmak eltűnéséhez vagy hanyatlásához és összeomlásához részben hozzájárulhatott a környezetszennyezés vagy a környezetrombolás. Az is ismert, hogy az emberek gyakran szenvedtek olyan betegségektől, amelyeket a környezetszennyezés okozott. A Római Birodalomban a nagymértékű ólomfelhasználás mérgezésekhez vezetett, vagy például a középkori Európa higiéne hiányosságai miatt hatalmas járványok alakultak ki. Azonban nem csak a környezetszennyezés, a környezet védelme szintén – ha kezdetleges formában is –, hosszú múltra tekint vissza.²

A környezetvédelem már minden felelősen gondolkodó embert foglalkoztat, és tudjuk, hogy lehetőségeinket józanul és

---

¹ *Adam Markham: A brief history of pollution. London 1994.*

² *Kiss Ferenc - Szabó Árpád: Környezet-tudomány-történet. Nyíregyháza 2004.*

észszerűen kell mérlegelni, és megtalálni a fenntarthatósághoz vezető helyes szemléletet. Ehhez kíván segítséget nyújtani a Nyíregyházi Egyetemen az osztatlan tanárképzésben egy tantárgy, amely igyekszik az emberiség történetéből azokat az eseményeket és folyamatokat kiválasztani, amelyek elvezettek a mai környezettudatos gondolkodáshoz és a fenntarthatóság, mint jövőkép kialakulásához.

Antropocén

A tudományosan elfogadott földtörténeti időskála szerint ma a holocén földtörténeti korban élünk (1. ábra), amely 12 000 éve, a jégkorszakokat követő felmelegedés óta tart. Ez Földünk eddigi történetének utolsó pillanata. A *Homo sapiens* környezet-átalakító tevékenysége ennek a pillanatnak is csak tötrésze. Ezt szemléltetendő, vegyük a földtörténet 4,6 milliárd évét 24 órának.³

Ezen a skálán 5 órára volt szükség ahhoz, hogy az a hatalmas izzó gömb, amelyet ma Földnek nevezünk, lehűljön, a felszíne megszilárduljon és képes legyen a vizet megtartani. 9 óra kellett ahhoz, hogy a vízben élő oxigént termelő mikroorganizmusok annyi oxigént állítsanak elő, hogy annak a koncentrációja a légkörben is elkezdjen megemelkedni, majd részben ózonná átalakulni. 21 óra telt el a kezdetektől addig, amíg az ózon védőpajzsot alakított ki – a ma sztratoszférának nevezett légköri rétegben –, amely képes volt olyan

---

³ Jan Zalasiewicz - Mark Williams - Alan Haywood - Michael Ellis: The Anthropocene: a new epoch of geological time? Philosophical Transactions of the Royal Society A Mathematical, Physical and Engineering Sciences 369. (2011: 1938. sz.) 835-841.

mértékben megszűnni a napról érkező káros ultraibolya sugárzást, hogy az élet „kimász hasson” a szárazföldre. Ezen a skálán a dinoszauruszok 22 óra 40 perckor jelentek meg és 23 óra 40 perckor már kihaltak, feltehetően egy úrből érkező égitest, egy aszteroida becsapódása miatt. Az ember mindössze kb. 40 másodperce létezik, és nagyságrendileg csak század másodpercre volt szükség ahhoz, hogy az ultraibolya sugárzástól védő ózonréteget súlyosan károsítsa. Tehát ez a napjainkra jellemző tevékenység mindössze egy villanásnyi idő a Föld teljes történetében.

A mai változás olyan hatalmas, és olyan gyors, mintha egy hatalmas aszteroida csapódott volna be a Földbe.

Földtörténeti korbeosztás				
Földő	Idő	Időszak	Kor	Időtartam (millió éve)
Fanerozoikum	Újídő	Negyedidőszak	Holocén	0,01
			Pleisztocén	1,8
		Harmadidőszak	Pliocén	5,3
			Miocén	23
			Oligocén	34
			Eocén	56
			Paleocén	65
	Középidő	Kréta		145
		Jura		213
		Triász		251
	Óidő	Perm		299
		Karbon		359
		Devon		416
		Szilur		443
		Ordovícium		488
		Kambrium		542
Prekambrium	Előidő			2500
	Ősidő			4600

1. ábra

Forrás: <http://www.origo.hu/tudomany/20100329-geologiai-idoskala-uj-foldtorteneti-szakaszba-lepunk-az-antropocenba.html> (2010.03.29.)

A Föld folyamatosan változik, így korábban is történtek változások a földtörténetben, hiszen külső és belső erők, fizikai, kémiai, geológiai és biológiai hatások szüntelenül formálják, alakítják Földünket. Kisebb-nagyobb földrengések, vulkánkitörések, a felszint

formáló eső és folyóvizek, jégárok (gleccserek), a szél és így tovább. Azonban az utóbbi néhány évezredben megjelent egy új, a Föld minden részére kiható átalakító tényező, maga az ember. Tehát a *Homo sapiens* egy olyan faj, amely ezen a skálán kevesebb, mint egy perce jelent meg, és a másodperc töredéke alatt az egész Földre kiterjedő gyors, globális változást okozott, melyet napjainkban már nem képes kézben tartani. Tehát kimondhatjuk, hogy az ember környezet-átalakító képessége sokkal nagyobb, mint bármely fajé, viszont bár gondolkodó lény, de még nem rendelkezik megfelelő környezeti felelősségvállalással. Ezért az oktatásnak rendkívül fontos szerepet kell vállalnia ezen a területen.

Napjainkra az emberi tevékenység következtében megváltozott a légkör összetétele, ezzel együtt a klíma, lényegesen megváltoztak a felszíni vizeknek a tulajdonságai, az óceánok szintje emelkedik, savassága fokozódik. Ma az emberiség a Föld felszínén több ásványt és kőzetet mozgat meg, mint bármely természeti folyamat. Szakértők szerint a fajok pusztulása olyan gyors, amelyre példa a Föld 4,6 milliárd éves története során nem volt még. Mindezeket alapul véve különböző tudományágak képviselői egymással egyetértve, de egymással függetlenül is új földtörténeti kor, az úgynevezett „Antropocén” azaz az emberiség kora elnevezést javasolják bevezetni.⁴

Tehát a történelmünkben a különböző társadalmak néhány ezer év alatt teljesen átalakították Földünknek azt a természetes

---

⁴ Vida Gábor: Honnan hová Homo? Az Antropocén korszak gondjai. Bp. 2012.

arculatát, amelyet a természeti tényezők több milliárd éven át formáltak, s egy új, részben mesterséges környezetet alakítottak ki. Hogyan jutottunk idáig? Vannak-e példák a történelemből, amelyek környezeti szemlélettel, azaz a természeti környezet és nem csak az ember szemszögéből nézve tanulságul szolgálhatnak egy környezettudatosabb generáció számára? Ezekből szemezgetünk a következő fejezetekben, melyek a Nyíregyházi Egyetemen a *Környezettani alapismeretek* című tantárgy keretében elérhetőek.

Őskor

A *Homo sapiens* volt az, aki tudatosan alakította a természetet. Természeti lényként a természet része maradt, de rá jellemző tevékenységre tett szert az eszközök tudatos használatával. A fegyverek és munkaeszközök készítése fontos fizikai tudásanyaggal gyarapította az ember ismereteit, a gyűjtögetés és a vadászat pedig már korábban jelentős információkat szolgáltatott a gyógyítás, a növény- és állatvilág, és általában a természetismeret területén. Ennek eredményképpen környezetét megtanulta átalakítani. Beavatkozott a természet folyamataiba, azonban nem ismerte beavatkozásának minden eredményét. Ennek már lehettek olyan következményei, amelyek a környezet romlásához vezettek. Fontos azonban megjegyeznünk, hogy ezek a változások csak a közvetlen környezetét érintették.

Ősünk tehát megfigyelt és következtetett, ami mai értelemben része a természettudományos gondolkodásnak. Később aztán ezen a

felismerésen túllépett, és megtanulta a tüzet tűzkővel vagy dörzsöléssel meggyújtani és fönntartani vagy föléleszteni. Ez meglehetősen nehéz, sok ismeretet és tapasztalatot igénylő tevékenység volt, mely méltán keltette azt az érzést az emberben, hogy képes a természet fölötti uralomra. Ezek a – mai fogalmaink szerint primitív – eljárások olyan természetre vonatkozó ismeretek voltak, amelyeket ősünk már tovább is adhatott azokban a szertartásokban, amelyekben a barlangrajzok fontos szerepet játszottak, s amelyhez taglejtések (tánc) és hangok rendszere (beszéd) is tartozhatott. A felső paleolitikum barlangjai templomként, az ismeretek átadására alkalmas helyként, illetve azon szertartások színtereként funkcionálhattak, amelyek a sikeres vadászat előkészítésére szolgáltak egy mitikus világgal rendelkező közösség számára.

Amíg a vadászatban résztvevő emberek száma az adott területen elenyésző volt a rendelkezésre álló vadak számához képest, a végtelen vadászmezők mítosza szilárdan állt. Amikor az éghajlati változások vagy a vadászat tökéletesedése megtizedelte a vadállományt (például a mamut kihalása), ez a mítosz valószínűleg megingott. Hasonló eseményeknek vagyunk tanúi manapság már globális szinten, hiszen a fogyasztói társadalom növekedés-mítosza meginogni látszik a rendelkezésre álló természeti erőforrások korlátozottságának felismerése következtében.⁵

---

⁵ *László Ervin*: Harmadik évezred. Veszélyek és esélyek. A Budapest Klub első jelentése. Bp. 1998.

Tehát az ember kezdetben az élelmet gyűjtögetéssel, vadászattal szerezte, és ehhez nagy területre volt szüksége, ezért nagy változást nem okozott a természetben. A lényeges változás a környezethez való viszonyban akkor következett be, amikor bizonyos állatfajok megszelídítését követően kialakult a nomád legeltetés, majd mintegy 8-10 ezer évvel ezelőtt a földművelés.

Talán a kertészeti termesztés volt az első fontos tevékenység, melynek során gyümölcsöket termő növényeket ültettek egy kisebb területre, s ezeket a területeket – az állatok károkozását megelőzendő – bekerítették. Később különböző gabonaféléket termesztettek, amelyek a természetre, bioszférára nem jellemző rendszerként jelentek meg.

A vadbúza természetes tulajdonsága, hogy a magok a kalászból kihullanak. Az ember szempontjából ez nem volt előnyös tulajdonság, hiszen csökkentette a betakarítható magvak mennyiségét. Az ember azt a búzanövényt részesítette előnyben, amely nem volt képes kiszórni a magvait a kalászból. Ezáltal nagyobb mennyiségű magot tudott betakarítani. Ezek voltak az első jelei az ember okozta tudatos diszkriminációnak („génmódosításnak”), azaz bizonyos fajok előnyben részesítésének más fajokkal szemben.

A neolitikumban olyan változás indult meg, amelynek messze ható következményei lettek. Az ember és környezete közötti viszony alapvetően megváltozott, hiszen az ún. neolitikus forradalomnak (az élelemtermelés forradalma) alapvető sajátossága az, hogy az ember céljaihoz – mint például az élelemtermelés – igyekezett átalakítani,

megváltoztatni a természetet. Egy olyan folyamat kezdete, amelynek lényege az, hogy az ember már nem a természethez alkalmazkodik, hanem a természetet alakítja át saját igényeinek megfelelően, egyre nagyobb hatékonysággal. A növénytermesztés megváltoztatta a talajok addigi természetes anyag- és energiaforgalmát. A természetes vegetáció kiirtása csökkentette a biológiai sokféleséget. Talán az erdőirtások következtében jöttek létre a legnagyobb regionális változások, ezek azonban még nem tekinthetők maradandónak. A növénytermesztés és az állattenyésztés létrejöttével bekövetkező jelentős változás a Földön az emberek létszámának jelentős növekedése és ezzel együtt a hulladék mennyiségének növekedése.

Az emberi tevékenységre az ősidőkben keletkezett hulladékból is következtethetünk. Érdekes megjegyeznünk, hogy a korai régészeti leletek közül szinte hiányoznak a halak, a kagylók, vagy olyan tárgyaknak a maradványai, amelyekért az embernek le kellett volna küzdeni a vizet, mint fizikai és pszichológiai akadályt, azaz csónakot kellett volna használnia, vagy a mélybe kellett volna merülnie. Nincs tehát bizonyíték arra vonatkozóan, hogy a földművelést megelőző korszak kései szakaszában az ember jelentősen kiaknáztatta volna a víz adta lehetőséget. Hiszen ha így lett volna, pl. kagylófogyasztás esetén nagy hulladékhalmoknak kellett volna fennmaradniuk, mint arra később – a felső paleolitikumból – rá is találtak.

A lokális környezetben kialakult szennyeződések, melyek lehettek természetes vagy emberi eredetűek, befolyásolták az ősember

egészségi állapotát. Már 200 000 évvel ezelőtt élt emberfélék csontjaiban is felfedeztek nehézfém-szennyeződést, azonban ennek feltehetően geológiai oka volt. A csontokból kimutatott ólommérgezés arra utal, hogy a környezet, amelyben éltek, olyan vizet biztosított, amely a közeli érctelepekből nehézfémet oldott ki. Janssens⁶ feltevése szerint az újkőkori kőbányákban dolgozó emberek, akik kovakőfaragással foglalkoztak, szilikózisban szenvedhettek, mivel egész nap minden lélegzetvételükkel a saját tevékenységük által létrehozott kőport szívták be. A fenti példából is jól látszik, hogy az emberi tevékenység és természet közötti viszony az ősidőkben sem volt tökéletes.

Ókor

Az ókori birodalmak idején a növekvő népesség fenntartása további erdőirtással, újabb szántóföldi területek létrehozásával és a fokozódó állattartással volt lehetséges. A fémek felhasználása a mezőgazdasági termelésben fordulatot hozott. A vasszerszámok megjelenése lehetőséget nyújtott a környezet drasztikusabb átalakítására. A vasbaltával fokozni lehetett az erdők irtását, a vasekével a sztyeppék feltörését, a vascsákánnyal pedig az ásványok kitermelését.⁷ A mezőgazdasági termelésben keletkező hulladékok (pl. szalma, fekália) általában ismét visszakerültek a termőföldekre. Mesterséges,

---

⁶ *Paul Janssens: Palaeopathology. Diseases and Injuries of Prehistoric Man. London 1970.*

⁷ *Balázs Lóránt: A kémia története. Bp. 1996.*

természetidegen anyagokat abban az időben még nem használtak, ezért a természetes anyag- és energiaáramlás körfolyamatai megváltoztak ugyan, de nem szakadtak meg. Azokon a hegyoldalakon, ahol az erdőirtás és a legeltetés következtében a talaj teljesen lemosódott és megindult a karsztosodás, máig ható maradandó változások következtek be. Ez annak is köszönhető, hogy a kereskedelmi igények fokozták a közlekedés fejlődését. A hajóépítés kezdetei a neolitikumra tehetők, míg a kerekes kocsi elterjedése i.e. 5500-tól számítható. A legtöbb közlekedési eszköz fából készült, s ezek tömeges előállítását az erdők már az ókorban is megsínylették. Az erdők megújulását hátráltatta, hogy mindezzel párhuzamosan a legeltetés egyre inkább terjedt. A legelő állatok – elsősorban a kecske – a fiatal facsemeték hajtásait is lerágták, ezért pl. az eredeti mediterrán erdők kipusztulása erre az időre tehető.

A növekvő népesség egyre több élelmiszert igényelt, melyet az élelmiszertermelés a tartós fémeszközök segítségével ki tudott elégíteni. Ehhez azonban újabb területekre volt szükség, s ezeket erdők irtásával nyerték.

A földművelés fokozódását nagyban segítette a szántás, melynek segítségével az ember nagy területen képes volt alapvetően megváltoztatni a talaj felső rétegeinek fizikai, kémiai és biológiai tulajdonságait. Megváltozott körülmények között a mikroorganizmusok életkörülményei megváltoznak, amely kihathat a talaj pH-jára és ezen keresztül a humuszképződésre is. A vaseke megjelenésével a fent említett környezeti károk egyre nagyobb

területen jelentkeztek. A sztyeppvegetáció és az erdők kiirtásával megkezdődött a bioszféra diverzitásának mesterséges befolyásolása.

A Nílus, a Tigris, az Eufrátesz és a Sárga folyó mentén alakultak ki az első kultúrák, melyeknek az alapját a növénytermesztés jelentette. Ehhez arra volt szükség, hogy az akkori emberek kiirtsák a folyókat kísérő erdőket, feltörjék a még szűz területeket, csatornaásással elvezessék a fölösleges vizeket. Ez nem csak az ottani őshonos élőlények tömegének pusztulását jelentette, hanem azt is, hogy a korábban növények által védett terület a felszántást követően a víz és a szél pusztító hatásának volt kitéve. Ettől kezdve beszélhetünk az emberi tevékenység által létrejött talajerózióról és deflációról. Ezek az emberi hatások azonban nem minden esetben voltak tartósak, hiszen az ember még nem mindig gondoskodott a talajok tápanyag-utánpótlásáról, ezért néhány év után a talajok kimerültek, és fel kellett hagyni azok művelésével, újabb területeket kellett feltörni. Ez lehetőséget biztosított a sérült területek regenerációjára.

A másik jellemző változás ebben az időszakban, hogy a falu, mint kulturális és gazdasági egység mellett az első nagy birodalmakban – „civilizációkban” –, Egyiptomban és Mezopotámiában megjelentek a városok, mint központi egységek.⁸ Ezeknek a léte alapvetően a földműveléstől függött, és ezen belül a gabonatermeléstől, amely a gazdasági alapot adta, de ezeken a településeken már több kézműves, kereskedő, katona, hivatalnok élt, mint olyan ember, aki a föld művelésével és az élelmiszer

---

⁸ *Lewis Mumford: A város a történelemben.* Bp. 1985.

termelésével foglalkozott. Úgy is fogalmazhatunk, hogy az élelmiszertermelők mellett egyre több fogyasztó jelent meg. A népesség növekedésével párhuzamosan kialakult nagyvárosok (Athén, Alexandria, Róma) nagy mennyiségű szennyvíz megjelenését idézték elő. Ez fokozta a fertőzés veszélyét, melyet csatornázással és a hulladék elszállításával próbáltak megszüntetni. A lokális levegőszennyeződés is megjelent, például az ókori Hellaszban a fémolvasztó kohók következtében, illetve Rómában az üveg előállításánál. A városok növekedéséből adódó hatás csökkentése érdekében létrejöttek a mesterséges telepítésű, elsősorban a gazdagok kikapcsolódását szolgáló öntözött területek. Ezek tekinthetők a mai ún. üdülőterületek elődeinek.

Az ember környezetkárosító hatása az ókorban tehát főleg a talajt és az élővilágot érintette. Megjelentek a nagyvárosokban a vízszennyezési és a vízkezelési problémák. A túlszűfolt városokban képződő ürülék és hulladék komoly problémákat okozott. Az erdőirtások következtében visszafordíthatatlan változások következtek be, mindezek a környezeti hatások azonban még mindig helyi, vagy regionális szinten maradtak.

Középkor

Az ókor gazdasági viszonyaihoz képest a középkor bizonyos szempontból a hanyatlás időszakának tekinthető. Ennek következtében az ember környezetkárosító hatása lényegesen nem növekedett, azonban az ókorban megkezdődött tendencia tovább

folytatódott. A termőterületek növelése továbbra is erdőirtással folyt, és az erdőirtáshoz hozzájárultak egyéb tevékenységek is, mint például a faszén előállítása, építőanyag-szükséglet kielégítése és a közlekedési eszközök előállítása.⁹ Újnak számít a kőszénnek, mint energiahordozónak a felhasználása, amely a levegőszennyeződés fokozódásához vezetett. Már a 11–12. században megkezdődött a vízenergia, illetve a szélenergia szélesebb körű felhasználása, de a kőszén hatékonyabb energiahordozónak bizonyult, ezért egyre nagyobb jelentőségre tett szert. A szénégetés következményeit lokális rendeletekkel próbálták csökkenteni, legtöbbször eredménytelenül. A legnagyobb gondot a középkori városok szennyvíz- és hulladékeltávolítási problémái okozták. Az egyre növekvő mennyiségű hulladék és a szennyezett víz ideális feltételeket biztosított a különböző betegségek, mint például a tífusz, kolera és a pestis terjedésének. Ezek közül a legsúlyosabb a pestis volt, amely a 14. században lényegesen lecsökkentette Európa lakosainak számát. Így az 1300-as éveket követő közel 100 évben mintegy 30 millió fővel csökkent.

Ma már láthatjuk az okokat és a következményeket. A felgyülemlett hulladék kedvezett a házi- és a vándorpatkányok elszaporodásának, s rajtuk keresztül a fertőző betegségek elterjedésének, melyek közül legszörnyűbb talán a pestis volt, de a tífusz és a kolera is sok áldozatot követelt. Philip Ziegler *Fekete halál* című klasszikussá vált könyvéből ismerkedhetünk meg az Európán

---

⁹ Endrefi István: Erdő a történelemben. Természet Világa (1990: 1. sz.) 25-27.

végigvonuló pestisjárvánnyal, amely a 14. század közepére tehető. A fertőzést egy olyan baktérium okozza, amely bolhacsípéssel kerülhet az ember szervezetébe. A baktérium úgynevezett köztesgazdája a patkány. A patkányok valószínűleg hajókon érkezhettek Közép-Keletről és a középkori városok zsúfolt és szennyezett viszonyai között könnyen elszaporodtak. Abban az időben nagyon sok helyen kimerült a talaj tápanyagtartaléka, és ez a szokatlanul hideg időjárással együtt éhínséghez vezetett. Az éhezéstől legyengült emberek, illetve a szennyezett víz, ideális feltételeket biztosított a “fekete halál” elterjedéséhez. Az akkori orvosok úgy vélték, hogy ennek a szörnyű betegségnek az oka a légkör megromlása. Ma már tudjuk, hogy ez hibás elmélet, de ebből kiindulva kezdték tanulmányozni a levegőszennyezés okait.

Újkor

Az újkorban az ipari forradalom által okozott változásoknak volt a legnagyobb hatása környezetünkre. Olyan új tudományos és technikai felismerések, alkotások születtek, melyek segítségével a manufaktúrális termelés fokozatosan nagyiparivá alakult át.¹⁰ A gőzgép és a működtetéséhez szükséges kőszén fölhasználása az ember és környezete kapcsolatát lényegesen megváltoztatta. Olyan új lehetőség nyílt meg a környezet átalakításban, amely korábban nem volt jellemző. Egyre fokozódott a nyersanyagok kitermelése, és az

---

¹⁰ *Randé Jenő: A gépek forradalma. Bp. 1973.*

energiahordozók (a szén) bányászata. A mezőgazdasági termelés növekedése és az iparosodás népességrobbanást eredményezett, amely fokozta a környezetterhelést. A nagyüzemek beindulásával nagy mennyiségben jelentek meg a levegőt, a talajt és a vizet szennyező anyagok.

Azonban a növekvő levegőszennyezésnek már az ipari forradalmat közvetlenül megelőző időszakban is mutatkoztak a jelei. John Evelyn így írta le tapasztalatait: London 1659: „Olyan füstfelhő borítja a várost, amely a Földet a pokollal teszi hasonlatossá.”¹¹

A 18. század végéről származik Gilbert White természettudós megfigyelése: „Selborne városát kék színű köd borítja, amelynek olyanféle szaga van, mint a kőszénfüstnek, és akkor észlelhető, amikor észak-keleti szél fúj, tehát feltételezhetően Londonból jön a füst. Erős szaga van és valószínűleg káros az egészségre.”¹²

A 19. századtól kezdődően az ipari termelés egyre fokozódó növekedése kezdetben Angliában (az ipari forradalom szülőhazájában), majd később más területeken is jelentős levegőszennyezéssel járt. A széntüzelésű kazánok terjedése következtében magas kén-dioxid- és portartalmú füstgáz került a levegőbe. Ez néhol olyan nagymértékű volt, hogy lényegesen csökkent a napsütéses órák száma. A 19. század elején a Tawe völgyében létrehozták az akkori világ legnagyobb fémipari központját. A

---

¹¹ The Diary of John Evelyn. Szerk. E. S. De Beer. London 1959.

¹² Gilbert White: The Natural History and Antiquities of Selborne. London 1853.

legintenzívebb termelés idején kb. 400 kémény bocsátotta ki a füstgázokat a völgybe.

Az ipari termelés és a városi népesség növekedése következtében egyre fokozódott a vízszennyezés is. A természetes vizeket már nemcsak a fertőzéseket terjesztő szennyvíz veszélyeztette. A folyók gyakran bűzös csatornákká váltak, amelyekből kipusztult az élővilág. A 19. század közepéről származó leírások az angliai Aire és Celber folyókban különböző tevékenységekből származó anyagokról számoltak be: „a folyókat a bányákból, a vegyi-, a festék-, a tisztítószer-gyárakból, a vágóhidakból és a városi háztartásokból származó gyapjú, és gyapot feldolgozása során, és az állati bőrök tisztítása és cserzése során fölhasznált anyagok maradványai szennyezik, mérgezik, és a szabad folyásukat akadályozzák.”¹³

A korábban említett Tawe folyóban a következő szennyeződésekkel találta: lúgokat, kénsavat, vas-szulfátot, hamut, széndarabokat, a rezet és az önt előállító és feldolgozó gyárakból származó anyagokat, és a városi háztartásokban keletkezett hulladékokat.

Ebben az időszakban nyert bizonyítást az a korábbi sejtés, hogy a környezetszennyezés és a súlyos járványok között összefüggés van. Ez azt eredményezte, hogy a 19. század elején megalkották az első olyan rendelkezéseket, amelyek korlátot próbálnak szabni a környezet szennyezésének, s ezzel megvédeni az emberi egészséget.

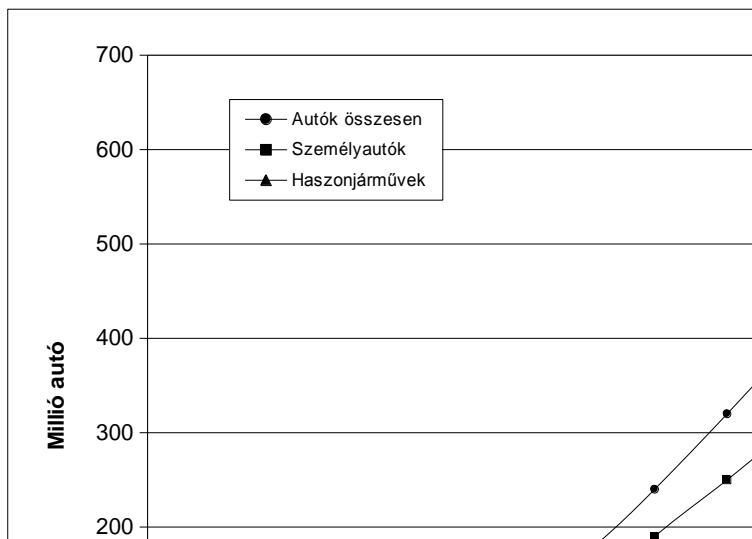
¹³ *Antoinette M. Mannion: Global Environmental Change. A Natural and Cultural Environmental History. New York 1991.*

Bár a környezetszennyezés következtében súlyos regionális károk keletkeztek, a hatások még nem váltak globálissá.

Globális változások

A 20. században a népesség növekedése, a nyersanyagok és az energia fölhasználása, az ipari és a mezőgazdasági termelés és közlekedési eszközök száma eddig nem látott mértékben fokozódott. Mindezek következtében bizonyos regionális problémák lassan globálissá váltak, mint például az ózonkoncentráció csökkenése vagy az üvegházhatás fokozódása.

A *Homo Sapiens* első környezetkárosító tevékenysége az erdők irtása volt. Ez a tevékenység végigvonult az emberiség történetén, és a 20. században soha nem látott méreteket öltött. Mivel a trópusi vidékeken maradtak meg jelentős erdőségek, az erdőirtás erre a területre tevődött át. A jelenlegi Magyarország területének több mint 3/4-ét kitevő területű trópusi erdőt irtanak ki évente (~70 ezer km²). Ennek globális következményei vannak, hiszen jelentősen csökken az erdők által megkötött szén-dioxid mennyisége, amely hozzájárul az üvegházhatás fokozódásához. Napjainkban az erdőket nemcsak a fák kivágása pusztítja, hanem a levegő globális elszennyeződése is. A levegőszennyeződés szempontjából jelentős két antropogén tevékenység, a nem megújuló energiahordozók felhasználása és a gépjárműhasználat jelentősen növekedett. (2. ábra)

2. ábra Az autók számának növekedése a 20. században

A két tevékenység során olyan gázok (kén-dioxid, nitrogén-oxidok) keletkeznek, melyek a levegőben savakká alakulnak át, és savas esőket okoznak, s a növények leveleit károsítva pusztítják az erdőket. A savas esőknek a talaj pH-csökkenése is lehet a következménye, mely elősegíti az oldhatatlan nehézfém-vegyületek oldódását és növényekbe kerülését. A közlekedés okozta levegőszennyeződés közvetlenül is jelenthet nehézfém- (Pb, Cd) terhelést a növények számára.

A levegőszennyező anyagok, ha bizonyos területen, hosszabb időn át, jelentős mértékben felhalmozódnak, ún. füstköd (szmog) alakulhat ki. Ez a jelenség, melynek két típusát ismerjük (London-típusú, Los Angeles-típusú), amellet, hogy fejfájást, nyálkahártya-

irritációt, nehézlégzést okoz, hosszútávon komoly egészségkárosító hatást fejthet ki.

Az ipari forradalmat megelőző korokban a levegő szennyeződése nem volt jelentős, a 20. századra azonban tipikus globális környezeti problémává vált.¹⁴ Ez elsősorban a növekvő energiafelhasználásnak, ill. a közlekedésben bekövetkező változásoknak köszönhető. A személy- és áruszállító autók számának növekedése mellett fokozódott a tengeri hajózás, és egy teljesen új közlekedési eszköz, a repülőgép is megjelent. A vasúti személy- és áruszállítás is fokozódott, azonban ebben az esetben a villamosítás miatt nem a közvetlen emisszió okozza a problémát. A felsorolt közlekedési módok mindegyikére jellemző, hogy hatalmas energiát igényelnek globális szinten, s ezt az energiát elsősorban fosszilis tüzelőanyagok felhasználásával nyerik, hasonlóan az ipari termeléshez. A fosszilis energiahordozók elégetése során a légkör oxigéntartalma csökken, miközben szén-dioxid-koncentrációja növekszik. A szén-dioxid-koncentráció növekedését a természetes szén-dioxid elnyelő források (például trópusi erdők) csökkenése is elősegíti. Ennek következménye az egyik legtipikusabb globális változás, hogy a légköri szén-dioxid-koncentráció a 19. századi 280 ppm-ről a harmadik évezred elejére már több mint 400 ppm-re emelkedett. A szén-dioxid úgynevezett üvegházhatású gáz, azaz fokozza a légkör felmelegedését. Szintén ilyen hatású gáz a metán, melynek mennyisége a légkörben a rizstermesztés és az állattartás

---

¹⁴ *Kenneth Mellanby: The Biology of Pollution. London 1982.*

következtében az ipari forradalom időszakától napjainkig kétszeresére emelkedett.

Az 1930-as évektől kezdve egyre több halogénezett szénhidrogént állítottak elő és használtak fel, amely anyagokról szintén kiderült, hogy fokozzák az üvegházhatást. A légkör magasabb rétegeibe kerülve az ultraibolya sugárzás hatására elbomlanak, és a felszabaduló klór elősegíti az ózon katalitikus bomlását. Ennek következtében fokozódik az ultraibolya sugárzás és ezzel együtt a bőrrák előfordulása, ugyanakkor a növények terméshozama csökken.

A földművelésbe bevont terület nagysága egyre emelkedett az elmúlt 150 évben. A mezőgazdasági területek nagysága mintegy háromszorosára nőtt és jelenleg $1,5 \times 10^{10} \text{ m}^2$. A termelésbe bevont terület nagyságának növekedésével együtt járt a talajkárosító folyamatok nagymértékű növekedése. Egyes becslések szerint a talajdegradáció évente megközelítőleg $6 \times 10^7 \text{ m}^2$. Szintén nagy problémát jelent napjainkban a túlzott mértékű legeltetés miatt bekövetkező elsivatagosodás.

Korábban nem ismert veszélyek is megjelentek a mezőgazdasági termeléssel kapcsolatban. Miközben csökkent a természetes anyagok felhasználása, egyre növekedett a különféle vegyszerek alkalmazása (például műtrágyák és növényvédő szerek). Ennek következtében a talajok összetétele kémiaiilag lényegesen megváltozott, ezért hosszú távon a talajok termőképessége csökkenhet. A vegyszerek által okozott közvetett, illetve közvetlen

hatások következtében átformálódtak a természetes élőközösségek, mely egyes élőlények teljes kipusztulásával járt.

Láthattuk, hogy a vízszennyezés és az abból fakadó problémák végigkísérték az embert történelme folyamán. Az ipari fejlődés és a tudományos technikai forradalom következtében azonban újszerű terhelések jelentek meg. A műtrágyák és a különböző vegyszerek mezőgazdasági használata során nemcsak a talajok, hanem a vizek is szennyeződnek. Így például az ivóvíz nitrátosodásának a műtrágyázás a legfőbb okozója. Az ENSZ adatai szerint sok folyóban a nitrát-szennyeződés a megengedett érték két- vagy háromszorosát is eléri. Nemcsak a műtrágyázás, hanem a kommunális szennyvizekből a felszíni vizekbe jutó foszfor is az okozója az úgynevezett eutrofizációnak.

Bizonyos országokban komoly egészségügyi problémát jelent a szennyvíztisztítás hiánya. Ez egyes országokban azt jelenti, hogy a lakosság több mint 75 %-a nem jut egészséges ivóvízhez. Szintén az ENSZ adatai szerint naponta kb. 25 ezer ember hal meg a tisztítatlan ivóvízből szerzett fertőző betegségek következtében. A kőolaj fokozódó felhasználásával, és a tankhajókkal történő szállításával a 2. világháborút követően a nagy tankhajó-katasztrófák egy új típusú vízszennyeződés előidézőivé váltak. Az ipar egyre több mesterséges kémiai anyagot használ, melyek a felszíni vizekben is megjelennek.

A népesség, illetve a városok számának és átlagos méretének növekedésével drasztikusan megnőtt a hulladék mennyisége is. Már nemcsak a fogyasztási javak megtermelése, hanem elfogyasztása is

hulladéktermeléssel jár. Miközben a 20. század végén az emberiség lélekszáma elérte a 6 milliárdot, a világ éves hulladéktermelése $\sim 1 \cdot 10^9$ t-ra növekedett. A műanyagok megjelenésével olyan új típusú hulladék képződött és került a talajba és a vizekbe, melynek a legtöbb fajtája nem képes a biogeokémiai körfolyamatban lebomlani.

Egy új energiaforrás, a nukleáris energia megjelenésével az ipar és a hadászat a környezet számára olyan veszélyes radioaktív hulladékot állít elő és juttat a környezetbe, amelyek elhelyezése és ártalmatlanítása rendkívül nagy gondot okoz világszerte.

Láthattuk, hogy a mezőgazdasági termelés növekedésével, illetve tökéletesedésével az ember egyre inkább arra törekedett, hogy valamely diverz (sok összetevőből álló) ökoszisztémát monokultúrával helyettesítsen. Az egymás után következő korok találmányai, felfedezései, tudományos eredményei egyre jobban szolgálták azt a célt, hogy a károsnak titulált fajokat kiirtsuk és helyükre számunkra hasznos fajt telepítsünk, azaz egy sokszínű ökoszisztémát monokultúrával helyettesítsünk. A cél megvalósításához az utóbbi évtizedekben egyre több vegyszer és nagyhatékonyságú technikai eszköz áll rendelkezésünkre. Ennek napjainkra súlyos következményei lettek, hiszen jelentősen csökkent a fajdiverzitás és a genetikai diverzitás is, mert az egyszerű agrárrendszerek egyre nagyobb mértékben csökkentik a vadon élő fajok életterét és egyedszámát. Az ilyen emberi tevékenység következtében kipusztuló fajok, illetve génformák számát csak becsülni tudjuk. Például az erdőpusztítás következtében évente kihaló

4-6 ezer faj az emberiség megjelenése előtti átlagos kipusztulási arányának kb. tízszerese. Mai ismereteink szerint, minél nagyobb egy ökoszisztéma diverzitása, annál nagyobb a fennmaradási esélye. Ebből az következik, hogy mindazon regionális és globális változások, amelyek a diverzitás csökkenését idézik elő, csökkentik a fennmaradási esélyeinket.¹⁵

A modern tudományokat világszerte arra használtuk föl, hogy a természetet egyre hatékonyabban használjuk ki. Ezek mellett a hagyományos helyi és kisebbségi kultúrák ismereteit és szellemiségét pedig háttérbe szorítottuk. A 21. század elejére világossá vált, hogy a fejlődésnek a modern, vagy úgynevezett nyugati formái nem fenntarthatók. A környezeti problémák együtt járnak a gazdasági bizonytalansággal és a társadalmi instabilitással, s ezek bizonytalanná tették a jövő generációk életfeltételeit. Az intézményekben olyan logika uralkodott el, amely az eszközöket a célok fölé, a profitot és a hatékonyságot pedig az etika és a politika fölé helyezte. Mindezeket fölismerve az emberiség egy szűk rétege arra a következtetésre jutott, hogy sürgőssé vált az ember és ember, az ember és természet közötti viszony új formájának kialakítása, hiszen az űrhajózás létrejöttével már az űr szennyezése is megkezdődött.¹⁶

---

¹⁵ *László Ervin*: Izgalmas idők. Bp. 1999.

¹⁶ *Kiss Ferenc - Ken Webster*: A környezet védelmétől a fenntarthatóság felé. Nyíregyháza 2001.

A korlátok felismerése

Az 1960-as évektől kezdve teljesen világossá vált, hogy a környezetszennyezés nem ismer határokat, hiszen a légköri mozgásokkal és a vízfolyásokkal terjedve országok egész sorát és a bioszféra egészét károsíthatja. A DDT-vel kapcsolatos vizsgálatok eredményei, illetve azok nyilvánosságra hozatala lendületet adtak a környezetvédelmi mozgalmaknak, és ezzel párhuzamosan felmerült a nemzetközi összefogás szükségessége. A Római Klub megalakulása, illetve az 1972. évi stockholmi konferencia mérföldkövet jelentettek a globális gondolkodás történetében.¹⁷ Az 1970-es években a környezetvédelem hivatalos elismerést nyert, és az országok sorra hozták létre a környezetvédelmi szervezeteket, alkották meg környezetvédelmi törvényeiket. Sok országban az alkotmány részévé vált a tiszta környezethez való jog. Nemzetközi megállapodások születtek, és létrejöttek az első nemzetközi szervezetek is, amelyek az 1980-as években tovább gyarapodtak. Összességében azonban megállapítható, hogy a remények ellenére a környezetszennyezést nem sikerült megállítani. A borúlátó előrejelzések igaznak bizonyultak. Fontos mérföldkö a Környezet és Fejlődés Világbizottság *“Közös jövőnk”* című jelentése, melyben megfogalmazódik a fenntartható fejlődés gondolata, s ez a gondolat az 1992-es riói ENSZ konferencia központi gondolatává válik.

---

¹⁷ Élelem hatmilliárd ember számára. A Római Klub Budapesti Konferenciája. Szerk. Vándor Péter. Bp. 1985.

Napjainkban a környezetpolitika elvi alapját a fenntartható fejlődés adja, a gyakorlati megvalósítás azonban még várat magára. Ennek az alapvető oka az, hogy még nem értettük meg, hogy az ember a természet bonyolult hálójának a része, s nem a központja. Annak a természetnek a része, amely nélkül nem létezhet.¹⁸

Utószó

A rövid tartalmi bemutatás után¹⁹ egy példával szeretnék rávilágítani arra, hogy a tananyag ahhoz is hozzá kívánja segíteni a hallgatókat, hogy a tudomány- és a technikatörténet tényeit többoldalúan is képesek legyenek értelmezni.

James Watt 83 esztendősen korábban közismert és köztisztelőben álló emberként halt meg. A Westminster apátságban emlékművet állítottak neki, melyen a következő felirat található: „...a gőzgép tökéletesítésével országának erőforrásait növelte, az emberek erejét fokozta, és így a világ egyik igazi jótévője lett.” Anélkül, hogy James Watt zsenialitását kétségbe vonnánk, az idézethez folytatásként hozzá kell tennünk Faludy György Öt szonett. A század margójára című versének egy részletét, mely tökéletesen megvilágítja azt a problémát, amit ő nem látott, de nekünk ma már teljesen világosan kell látnunk: „...s a füsttől és méregtől, melyet termel, elpusztul fű, fa, állat s minden ember.”

---

¹⁸ *Barbara Ward - René Dubos: Csak egyetlen Föld van.* Bp. 1975.

¹⁹ *Kiss Ferenc - Szabó Árpád: Környezet – tudomány - történet.* Bessenyei Könyvkiadó, Nyíregyháza, 2005.

Az ismertetett példákat a tanárjelöltek megismerve beépíthetik saját tantárgyaikba, ezzel segítve egy újfajta gondolkodás kialakulását, melynek jellemzője, hogy az ember kerüljön ki a középpontból, s ne a természet leigázója, meghódítója, hanem szerves része legyen.

HISTORICAL APPROACH IN ENVIRONMENTAL STUDIES, ENVIRONMENTAL APPROACH IN HISTORY. A TRANSDISCIPLINARY APPROACH TO THE RELATIONSHIP OF HUMAN AND NATURE

Where we are going in this changing world? That is why we need to rethink ways in which development take place and its relationship with history and science in the past and future as we seek sustainable development. The world is at a crossroads and as we see the impact of consumer society and its decline, a number of trends become evident in environmental terms. A new curriculum creating collaboration between science and history, teaching the historical background of environmental pollution for our students will help them understanding better these trends. Furthermore, will help the students increasing the effectiveness of education for sustainable development, when we reflect on the environmental effects of famous goals of scientific and technical development. This curriculum offers stimulating resources of ideas, facts and information for students wishing to explore environmental, scientific and economic issues whilst covering key elements of history.

LEZÁRATLAN AKTÁK, NEMZETI MÍTOSZOK, TÖRTÉNELMI LEGENDÁK

HAHNER PÉTER

**FOUCHÉ ÉS TALLEYRAND, A TÖRTÉNELEM „NAGY
ÁRULÓI”**

Fouché és Talleyrand nevéhez a leggyakrabban az árulás fogalmát kapcsolják. A francia Le Point magazin 2013. július 11-i számában tizenhat oldalas összeállítást szenteltek a történelem legnagyobb árulóinak, s az első arc, amely a szemünkbe ötlik, Talleyrand-é, az első hosszabb cikk pedig Fouché pályafutását ismerteti. A cikksorozat különben meglepően kevés árulót sorol fel a francia forradalom előtti időkből: mindössze Júdást, Delilát, Brutust és Cinq-Mars márkít, Richelieu pártfogoltját, aki szembefordult a bíborossal. Talán az árulók csak a francia forradalom után sokasodtak meg?

Inkább úgy kell fogalmaznunk, hogy a korábbi századok során nem vont automatikusan erkölcsi elítélést maga után, ha valaki megszakította vagy módosította a kapcsolatait egy egyénnel vagy szervezettel, amelyhez korábban a hűség szálai kötötték. Köztudott, hogy Görgei Artúrt politikusok, írók, művészek és honvédegyletek nyilvánították a magyar szabadságharc árulójának. Károlyi Sándort viszont, aki ugyancsak fegyverletétellel fejezett be egy szabadságharcot, kortársai nem sújtották efféle megbélyegzéssel. Honfitársainak túlnyomó többsége inkább tisztelte, mint elítélte őt, a

megbékélés emberének tekintették, aki megmentette hazáját a háború pusztításaitól. Csak Petőfi nemzedéke nyilvánította hazaárulónak.¹

Vagyis az árulás vádja, egyesek árulóként való megbélyegzése a 19. században vált egyre gyakoribbá. Emmanuel de Waresquiel ezt némi leegyszerűsítéssel úgy fogalmazta meg, hogy az „áruló” alakját a francia forradalom találta fel.² Pontosabb lenne, ha azt mondanánk, hogy a forradalom során, majd a 19. században a megváltozott politikai és ideológiai viszonyokhoz igazodva új érzelmi tartalommal töltötték fel az „áruló”, „árulás” fogalmait. A középkorban és a kora újkorban a politikai hatalom szétagolódásával, az egyházi és világi hatalom egymás mellett élésével a legtöbb ember oly sok hatalomhoz és hatósághoz kötődött, hogy az ezek közötti manőverezés természetesnek tűnhetett, s nem mindig illették a mélységesen megbélyegző árulás fogalmával.

A 18. század folyamán azonban ez a helyzet megváltozott. A felvilágosodás és a francia forradalom új hiedelem-rendszert (a fejlődés, az újjászületés hitét) és új megvédelmezni való közösséget (az egységes nemzetet) állított a régi helyébe. Ezzel új tartalmat adott az árulásnak, és rendkívül felszította az ellene irányuló indulatokat.

A felvilágosodás elterjesztette a fejlődés lehetőségének gondolatát, a francia forradalom kirobbanásától pedig olyannyira hittek a fejlődés meggyorsításának lehetőségében, hogy új nevet adtak

---

¹ Kovács Ágnes: Károlyi Sándor. Bp. 1988.; *Hatvany Lajos*: Így élt Petőfi. I. Bp. 1967. 896.

² *Emmanuel de Waresquiel*: Talleyrand. Dernières nouvelles du Diable. Paris 2011. 116.

neki: elkeresztelték újjászületésnek. A szónokok hamarosan nemcsak Franciaország, de az egész emberi nem megújulásának szükségességét hangoztatták. Ennek a retorikának természetesen az lett a logikus következménye, hogy magyarázatot kellett találni a teljes megújulás elmaradására, a túlzott elvárások miatti csalódásokra. A legegyszerűbb magyarázat az árulókra, árulásra és összeesküvőkre való, egyre gyakoribb hivatkozás volt.

Mi sem természetesebb annál, hogy a francia forradalom összes szereplője árulónak nyilvánította ellenfeleit, hiszen a gyors politikai fordulatok következtében az egyik napon még természetesnek tűnő tetteket másnapra gyalázatos gonosztettként is értelmezhatték. Idézzük újra Waresquiel szavait: „A forradalom manicheus volt. A szembenállás kultúráját vezette be Franciaországban, amely szép jövőnek nézett elébe. A népszuverenitásnak és a nemzet oszthatatlanságának nevében nem ismert el sem ellenfeleket, sem ellenzéket, csak ellenségeket és árulókat. A valódi vagy képzeletbeli árulás a forradalom egyik motorjává vált.”³

Az árulással való vádaskodás a politikai élet mindennapos gyakorlatává, a hatalom megszerzésének, az ellenfelek elpusztításának hatékony eszközévé vált. Vagyis „a francia nemzetet szó szerint a hazafi és összeesküvő, a sans-culotte és az arisztokrata, a tiszta és a tisztátalan kvázi dialektikus ellentétére építették fel.”⁴

---

³ *Emmanuel de Waresquiel*: Talleyrand, l'homme aux treize serments. Le Point (2013: 2130. sz.) 56.

⁴ *Waresquiel, E.*: Talleyrand. Dernières i. m. 116.

A francia forradalom politikai retorikájának fordulatai azt a közismert tényt bizonyítják, hogy kiélezett politikai helyzetekben a hatalom birtokosai hajlamossá válnak mindenkit árulóvá nyilvánítani, akik nem értenek egyet velük. A magyar történelem ismeretében hasonló következtetéseket vonhatunk le. Amikor a sokszínűség, a többirányú lojalitás és a megosztott hatalom helyét átveszi „a szembenállás kultúrája”, amikor a politika manicheussá válik, és valamilyen hatalom vagy eszme nevében „nem ismer el sem ellenfeleket, sem ellenzéket”, akkor felerősödik az árulók megbélyegzésére irányuló törekvés.

Az lett volna a különös, ha éppen Fouchét és Talleyrand-t nem nevezték volna az ellenfeleik több alkalommal is árulónak hosszú politikai pályafutásuk során. A 19. és 20. század történészeinek és íróinak egy része pedig nem tett mást, mint elfogadta, átfogalmazta és újra elismételte a forradalom szereplőinek egymásról tett, minősítő megjegyzéseit. François Furet azonban arra hívta fel a figyelmünket, hogyha ezeket a minősítéseket készpénznek vennénk, az nem lenne más, mint „a naiv történész érzelmi azonosulása e korszak értékeivel és ideológiájával.”⁵ Márpedig valóban „itt az ideje, hogy megszabadítsuk (a forradalom történetírását – H. P.) azoktól az elemi szintű üzenetektől, amelyeket maga a forradalom hagyott örököseire, s átengedjük a történész primum movens-e, az intellektuális

---

⁵ *François Furet: Gondoljuk újra a francia forradalmat! Pécs 1994. 92.*

kíváncsiság és a múlt megismerésére irányuló érdek nélküli tevékenység birodalmába.”⁶

Fouché és Talleyrand-t leginkább azok a történészek, írók és politikusok szokták árulónak tekinteni, akik a Robespierre által képviselt, terrorral kormányzó diktatúrát vagy a csaknem egész Európát alávető Napóleon császárságát tekintik a legdicsőségesebb politikai rendszereknek. Ezekkel a rendszerekkel e két politikus valóban szembefordult. Számunkra azonban már kérdéses lehet, hogy el kell-e ítélnünk azt, aki fellép egy terrorista diktatúra vezetője vagy egy mindenható és önkényes egyeduralkodó ellen.

Fouché és Talleyrand megvédelmezhető azokkal a mondatokkal, amelyeket Petri György hozott fel Babits Mihály védelmére: „Nem volt köpönyegforgató, semmiképpen sem. Először is hiányzik az érdek koherenciája: nem mindig azt mondja, ami a leginkább kifizetődő. Másrészt van koherenciája annak a világnak, amit képvisel.”⁷ Marc Fumaroli ezt így fogalmazta meg: „Szélkakas? Csakhogy a szélkakas rúdja mindig egyenes maradt.”⁸ Fouché és Talleyrand bármerre is fordultak hosszú pályafutásuk során, politikájuk „tengelye” változatlan maradt. A különböző politikai rendszerek szolgálatában mindig a forradalom vívmányainak megőrzésére törekedtek, s azokkal a törekvésekkel fordultak szembe, amelyek e vívmányokat veszélyeztették. A személyekhez való hűtlenségük egy ügyhöz való hűség következménye.

---

⁶ *Furet, F.*: Gondoljuk újra i. m. 23-24.

⁷ *Petri György*: Összegyűjtött interjúk. Bp. 2005. 357.

⁸ *Emmanuel de Waresquiel*: Talleyrand, le prince immobile. Paris 2003.

Természetesen úgy próbáltak a nemzet érdekében tevékenykedni, hogy saját maguknak is befolyást, hatalmat és gazdagságot biztosítsanak – mint minden politikus. De amikor a hatalom közelébe jutottak, amikor módjukban állt befolyásolni hazájuk politikáját, olyan értékekért szálltak síkra, amelyek mindmáig megőrizték vonzerejüket: a rendi különbségek felszámolásáért, jogi, egyházi, pénzügyi, közigazgatási és közoktatási reformokért, a hátrányos helyzetű rétegek szociális támogatásáért, a háborúk lezárásáért, a bűnözés visszaszorításáért, az erős, de a társadalom igényeit és a szabadságjogokat tiszteletben tartó államért és az európai nagyhatalmak békés együttműködéséért. E viharos történelmi korszakban kortársaikhoz hasonlóan ők is kénytelenek voltak eltérni ártatlan emberek elpusztítását verpadokon, kivégző osztagok előtt és csatatereken. Amikor azonban módjukban állt, felléptek az efféle pusztítás ellen. Fouché hozzájárult Robespierre rendszerének felszámolásához, Talleyrand pedig egész pályafutása során az európai béke megteremtéséért tevékenykedett. Azzal pedig, hogy 1814-ben és 1815-ben mindketten megakadályozták a Napóleon által követelt „utolsó, döntő ütközetek” megvívását, egészen biztosan több ezer ember életét mentették meg.

Az erkölcstelenségükkel kapcsolatos vádak egyik állandó hivatkozási alapja az a tény, hogy e két politikus igen sok, egymást követő politikai rendszert is kiszolgált. Csakhogy nem ők voltak az egyetlenek, akik a forradalmi és a napóleoni korszakban a

legkülönbözőbb kormányzatokhoz és politikai irányzatokhoz csatlakozva próbálták szolgálni hazájukat.

Az 1780-as éveket követő negyven év során oly sok politikai fordulat követte egymást Franciaországban, hogy aki nem volt hajlandó több rendszert is szolgálni, annak gyorsan el kellett búcsúznia a politikai vagy katonai pályától. Aki viszont úgy érezte, hogy kötelessége huzamosabban szolgálnia hazáját, az kénytelen volt kisebb-nagyobb megalkuvásokra. 1815-ben még egy Dictionnaire des girouettes (Szélkakasok lexikona) című kötet is napvilágot látott, amely 443 oldalon át sorolja fel azokat a személyiségeket (a címlap tanúbizonysága szerint „államférfiakat, írókat, tábornokokat, művészeket, szenátorokat, énekeseket, püspököket, prefektusokat, újságírókat, minisztereket stb. stb. stb.”), akik több rendszerben is hivatalt vállaltak.⁹

Vagyis Fouché és Talleyrand, valamint a kor többi közszereplője között a különbség nem minőségi, hanem fokozati. Nem állíthatjuk, hogy ők minden rendszert kiszolgáltak, a többiek pedig nem – ők csak gyorsabban ismerték fel a váltás szükségességét, és határozottabban álltak az új rendszerek mellé. Vagyis egyszerűen jobbak voltak abban a „sportban”, amelyet minden közszereplőnek „üznie” kellett, ha a pályán kívánt maradni.

---

⁹ Dictionnaire des girouettes, ou nos contemporaines peints après eux-mêmes; Ouvrages dans lequel sont rapporté des discours, proclamations, extraits d'ouvrages écrits sous les gouvernements qui ont eu lieu en France depuis vingt-cinq ans; et les places, faveurs, et titres qu'ont obtenus dans les différentes circonstances les hommes d'États, gens de lettres, généraux, artistes, sénateurs, chansonniers, évêques, préfets, journalistes, ministres, etc.; etc.; etc; par un société de girouettes. Paris 1815.

1792-ben Talleyrand nem szívesen emigrált, de veszélyben forgott az élete. Fouché nem egyedül fordult szembe a forradalmi kormánnyal, hanem a hegyparti politikusok többségével együtt. A direktórium a forradalom öröksége megőrzésének programját hirdette meg, terror és diktatúra nélkül – ezért a forradalom korábbi korszakainak valamennyi közszereplője támogathatta. 1799-re azonban a rendszer népszerűtlenné vált, s számtalan politikus és gondolkodó tervezgette átalakítását. Fouché és Talleyrand a forradalom politikai elitjével együtt fogadta el a konzulátus és (Fouché részéről némi manőverezés után) a császárság felállítását. Sohasem egyedül, hanem politikusok és katonatisztek egész seregével együtt fordultak el egy-egy rendszertől, s álltak az újabb szolgálatába.

A köztük és a kor többi közszereplője közötti fokozati különbség 1814-ben és 1815-ben vált szembeötlővé. Bár ezekben az években már mindenki tisztában volt vele, hogy a császárság menthetetlen, s még Napóleon családtagjai is belátták ezt, de politikus-társaik közül kizárólag Talleyrand és Fouché vállalt vezető szerepet a császár két lemondásának kikényszerítésében. Ezzel pedig a francia bonapartisták és nacionalisták szemében jóvátehetetlen bűnt követtek el. Napoléon Joseph Charles Paul Bonaparte, a császár Jérôme nevű öccsének a fia így fogalmazott 1887-ben megjelent, *Napoléon et ses détracteurs* (Napóleon és ócsárlói) című könyvében: „Napóleon emlékének védelme még mindig Franciaország szolgálatát jelenti. [...] Ebben a szomorú jelenben az egyetlen vigasz, az egyetlen bátorítás egy olyan francia számára, amely méltó e névre, a nagy

emlékeinkbe való menekülés. Napóleon dicsősége nemzeti tulajdon. Aki hozzáér, nemzetsértést követ el.”¹⁰

Ez volt Fouché és Talleyrand „fő bűne”. Rossz hírket főként annak köszönhetők, hogy élesen szembefordultak azzal a személyiséggel, akit mind egy 1980-as, mind egy 1999-es felmérés során a megkérdezett franciák hazájuk második legjelentősebb politikusává nyilvánítottak.¹¹ A Napóleon iránti rajongás néha még a 20. században is kifejezetten vallásos köntösben jelent meg. A császár Szent Ilona szigetén feljegyzett emlékeit 1981-ben is ilyen alcímmel adták ki: *Par les quatre évangélistes LAS CASES, MONTHOLON, GOURGAUD, BERTRAND (A négy evangélista által...)*.¹² Bármennyire is ironikus már ez a cím, mégiscsak arra enged következtetni, hogy ha valakinek evangélistái vannak, akkor Júdásainak is kell lennie.

Chateaubriand volt az első író, aki 1815. július 6-ának éjszakáján a gyalázat bélyegét sütötte két kortársára. „Felkerestem őfelségét – írta emlékirataiban. – Senkit sem találtam a szobája előtti helyiségben, ezért leültem egy sarokba és vártam. Váratlanul kinyílik egy ajtó, s belép csendesen a romlottság a bűn karjára támaszkodva: Talleyrand úr Fouché úr által támogatva. A pokoli látomás lassan elhaladt előttem, behatolt a király szobájába és eltűnt. Fouché eljött,

---

¹⁰ *Le Prince Napoléon: Napoléon et ses détracteurs*. Paris 1887. VII. 56.

¹¹ Az első helyre de Gaulle került. *Philippe Joutard–Jean Lecuir: Le palmarès de la mémoire nationale*. L’Histoire (2000: 242. sz.) 32-39.

¹² *Napoléon à Saint-Hélène. Par les quatres évangélistes. Las Casas, Montholon, Gourgaud, Bertrand*. Paris 1981. 3.

hogy hűbéresi esküt tegyen urának. A hűséges királygyilkos térden állva a mártír király fivérének kezébe helyezi azokat a kezeket, melyek által lehullott XVI. Lajos feje, a hitehagyott püspök pedig jótáll az esküért.”¹³ Chateaubriand szavait azóta is ismételtetik. „A romlottság a bűn karjára támaszkodva” – e költői kép nem hiányozhat sem a császárság¹⁴, sem a restauráció történetét feldolgozó művekből¹⁵, ahogyan Napóleon¹⁶, XVIII. Lajos¹⁷, Fouché¹⁸, Talleyrand¹⁹ és Chateaubriand²⁰ életrajzaiból sem. Még a legkisebb, egykötetes Larousse Lexikon is közli az emlékezetesebb történelmi szállóigék között²¹, sőt, megemlíti a Chateaubriand életrajzait ismertető recenziók is.²² A híres jelenetet megtalálhatjuk a Franciaország

---

¹³ *François-René de Chateaubriand*: Mémoires d'outre-tombe. 1-2. Paris 1997. 1511.

¹⁴ *Jean Tulard*: Napóleon. Bp. 1997. 534.; *Louis Madelin*: Histoire du consulat et de l'empire. IV. Paris. 2003. 1092.; *François Furet*: A francia forradalom története. Bp. 1999. 311.

¹⁵ *Guillaume de Bertier de Sauvigny*: La Restauration. Paris. 1955. 113.; *Emmanuel de Waresquiel - Benoît Yvert*: Histoire de la restauration. 1814-1830. Paris 1996. 142.; *Dominique de Villepin*: Les Cent-Jours ou l'esprit de sacrifice. Paris 2001. 542.; *Philip Mansel*: Paris Between Empires. Monarchy and Revolutions. New York 2001. 85.

¹⁶ *Frank McLynn*: Napoleon. London 1998. 631-632.

¹⁷ *Duc de Castries*: Louis XVIII. Paris 1970. 254.; *Evelyne Lever*: Louis XVIII. Paris 1988. 402-403.

¹⁸ *Stefan Zweig*: Fouché élete. Bp. 1968. 192.; *Hubert Cole*: Fouché. The Unprincipled Patriot. New York 1971. 292.

¹⁹ *Maurice Paléologue*: Három diplomata. Bp. 1932. 34.; *Cooper, Duff*: Talleyrand. Bp. 1937. 282.; *Jevgenyij Viktorovics Tarlé*: Talleyrand. Bp. 1949. 174.; *Jean Orieux*: Talleyrand ou le sphinx incompris. Paris 1970. 635.

²⁰ *André Maurois*: A varázsló vagy Chateaubriand élete. Bp. 1939. 224.; *Ghislain de Diesbach*: Chateaubriand. Paris 1995. 283.; *Jean-Paul Clément*: Chateaubriand. Paris 1998. 264.

²¹ Le Petit Larousse. Paris 1997. 1104.

²² Times Literary Supplement, 1998. nov. 27. 4.

történetét bemutató kötetekben²³, de feldolgozták drámaírók és filmrendezők is.²⁴

Egy költői kép széles körökben való idézettségének természetesen nem csak az a feltétele, hogy választékosan legyen megfogalmazva. Ennél jóval fontosabb, hogy olyan üzenetet hordozzon, amellyel egyaránt egyetértenek a különböző korszakok és országok írástudói. Márpedig a 19. és a 20. században egyetlen olyan politikai vagy ideológiai irányzat sem alakult ki, amelynek a tagjai tisztelettel emlékeztek volna meg Fouchéról és Talleyrand-ról, s ezért csaknem valamennyien szívesen idézgették Chateaubriand szavait.

A két politikus népszerűtlensége tartósságának az a magyarázata, hogy a forradalmi és napóleoni korszak megítélése ugyanolyan élesen megosztotta az utókort, ahogy megosztotta a korabeli franciákat is. Az 1789 és 1815 között kialakult eszmék elfogadása vagy elvetése ugyanis, François Furet szavaival élve, „a XX. század közepéig a francia politikai megnyilvánulások központi kérdése maradt. [...] A francia forradalom története idestova kétszáz éve megmaradt az eredet históriájának, vagyis az identitás tanulmányozásának. A XIX. században ez a történetírás még alig különült el attól az eseménytől, amelyet vizsgált, hiszen az 1789-ben

---

²³ Alfred Cobban: A History of Modern France. 1799-1871. Harmondsworth 1961. 71.

²⁴ Jean-Claude Brisville francia író *Le Souper* (A vacsora) címmel nagy sikerű drámában idézte fel a híres jelenet előestéjét. Edouard Molinaro francia rendező 1992-ben filmet készített a színdarabból. A drámát hazánkban is bemutatták, remek szereposztásban: Gábor Miklós játszotta Talleyrand, Haumann Péter pedig Fouché szerepét.

megkezdődött dráma nemzedékről nemzedékre felújult, ugyanazon tétikkel és ugyanazon szimbólumokkal a kultusz vagy rettegés tárgyává átalakult emlék folytatólágosságában. A forradalom nemcsak a jelenlegi Franciaország politikai civilizációját alapozta meg, hanem Franciaországra hagyományozta a legitimitások konfliktusait is.”²⁵ Márpedig e rendkívül éles konfliktusokkal teli örökségnek a 19. és 20. századi politikusai, politikai gondolkodói, művészei és történészei valamennyien csak egy-egy elemével, egy-egy irányzatával azonosulhattak vagy rokonszenvezhettek. Ebből következően azokkal a személyiségekkel, akik több rendszerben is vezető szerepet töltöttek be, nem tudtak mit kezdeni, s ezért elvtelenséggel vagy kifejezetten árulással vádolták meg őket.

„A trón és az oltár szövetsége” reakciós védelmezőinek vagy a szélsőségesebb konzervatívoknak a szemében Talleyrand és Fouché bűnös forradalmár volt: az előbbi vezető szerepet vállalt a régi rend megsemmisítésében, a papság birtokainak kisajátításában, az utóbbit pedig királygyilkosnak és véreskezű konventbiztosnak tekintették. A liberálisok csak 1789-90 örökségét fogadták el, s nem rokonszenveztek sem a forradalmi kormányzat, sem a császárság főtisztviselőivel. A demokraták, radikálisok és szocialisták szemében Talleyrand túlságosan is arisztokratikus személyiség maradt, Fouchénak pedig nem bocsáthatták meg Robespierre megbuktatását. A bonapartisták mindkét politikust afféle Júdásnak tekintették, akiket Napóleon kitüntetésekkel halmozott el, mégis hátba döfték a császárt.

---

²⁵ *Furet, F.*: Gondoljuk újra i. m. 18-19.

Ha pedig eltávolodunk a pontosan meghatározható politikai irányzatoktól, fel kell ismernünk, hogy a romantika és a nacionalizmus nemzedékei számára Fouché és Talleyrand túlságosan érzelemmentes, visszafogott és kozmopolita, vagyis idegen világot képviseltek.

George Sand a század egyik legerkölcstelenebb emberének nevezte ez utóbbit²⁶, s így írt róla a *Revue des Deux Mondes* hasábjain: „Ez a szív soha nem érezte egy nagylelkű hevület boldogító melegét, soha tisztességes gondolat ebben a fejben meg nem fordult. Ez az ember kivétel a természetben, oly ritka szörnyeteg, hogy az emberi fajta ahelyett, hogy megvetné őt, hülye és ostoba csodálattal adózik neki.”²⁷ Victor Hugo pedig e szavakkal jellemezte: „Nemes volt, mint Machiavelli, pap, mint Gondi (vagyis mint Retz bíboros, a Fronde hírhedt összeesküvője – H. P.), kiugrott pap, mint Fouché, szellemes, mint Voltaire, és sánta, mint az ördög.”²⁸ Az 1830-as párizsi forradalom hírére Puskin így kommentálta Moszkvában: „Igazán nagyszerű lenne, ha Mme de Genlis és La Fayette összeházasodnának. Talleyrand püspököknek kellene összeadni őket. Így aztán elhálhatnák a forradalmat.”²⁹ A 19. század folyamán olyannyira általánossá váltak a Talleyrand-t elítélő kijelentések, hogy Flaubert „közhelyszótárában”,

---

²⁶ *George Sand: Életem története. Naplók, levelek, emlékiratok.* Bp. 2000. 257.

²⁷ *Maurice Paléologue: Három diplomata. Talleyrand, Metternich, Chateaubriand.* Bp. é. n. 67.

²⁸ *Victor Hugo: Ezt láttam.* Bp. 1969. 29. Egy szót ki kellett javítanom: a *défroqué* nem „kiugrott szerzetest” jelent, hanem „kiugrott papot”. Hugo nyilván tudta, hogy Talleyrand nem szerzetes volt, hanem püspök.

²⁹ *Alekszandr Szergejevics Puskin: Levelek.* Bp. 1980. 194. Mme de Genlis az 1830-as forradalom nyomán trónra lépő Lajos Fülöp egykori nevelőnöje volt.

amelybe a banális, kiüresedett gondolatokat gyűjtögette, ez olvasható: „Talleyrand herceg: fel kell háborodni rajta.”

Fouché maga Carnot nyilvánította árulónak emlékezetes búcsúzásuk pillanatában. Bár voltak olyan írók, akik sokra becsülték őt, mint Nodier és Balzac, Michelet mégis a Biblia testvérgyilkosához hasonlította őt leghíresebb művében: „Lyon embere nem a természet megrontott gyermeke volt, mint Tallien, hanem a megátkozottja, a Káinja. Fouché bármennyire intelligens, de előnytelen ábrázata megrémít a szárazságával. Az ateista pap, a szívtelen breton, az iskola által kiszáritott tanító vonásai mind visszataszítóak voltak kegyetlen ábrázatán. Neki csak a siker számított. Alapjaiban nagyon hideg ember volt.[...] Semmi sem jelent nagyobb megtiszteltetést Robespierre-nek, mint ez a tény: bukásának fő előidézője Franciaország két legrosszabb embere volt, Tallien és Fouché.”³⁰

Nagy ritkán az is megesett, hogy Fouché nem szörnyetegként mutatták be egy irodalmi műben, hanem afféle komikus köpönyegforgatóként. Victorien Sardou A szókimondó asszonyság című, 1893-ban bemutatott színdarabjában Fouché úr, aki „bőszült ellensége a királynak és az osztrákoknak”, 1792. augusztus 10-én a címszereplő mosókonyhájában bújik meg gyáván, amíg a felkelők beveszik a Tuileriákat. „Kiki a maga szerepében, szép barátném,” magyarázza álláspontját, „Vannak, kik csinálják a forradalmat.” A szókimondó asszonyság így fejezi be Fouché mondatát: „Mások, kik

---

³⁰ Jules Michelet: *Histoire de la Révolution française*. II. Paris 1952. 746-747.

abból hasznót húznak.” Fouché helyesel: „Bármik is legyenek, én hozzájuk állok.”³¹

Az írók többsége azonban továbbra is szörnyetegként mutatta be Napóleon rendőrminiszterét. Edmond Rostand *A Sasfiók* című, 1900-ban írt drámájában Napóleon fia visszahőköl, amikor a támogatói között megismeri Fouché fiát. Bár hívei arra intik, hogy ne háborodjon fel, a jelenet végén azonban „Otrante vicomte”, vagyis Fouché fia éppen Marmont-ba karolva távozik, mintha az árulók fiai eleve más árulókhoz vonzódnának.³² Joseph Conrad azt írja Fouchéről *A párbaj* című kisregényében, hogy „minden ember, minden elv és minden emberi törekvés elárulója, [...] akinek erkölcsi tartását [...] a görény szimbolizálta legjobban.”³³ Hasonló megvetéssel fogadják a megjelenését Aragon *A nagyhét* című, a 20. század közepén megjelent regényének szereplői.³⁴ Anatolij Vinogradov történelmi regényében Fouché „mint egy szajha, lopva, kajánul” mosolyog, és kéjes remegéssel hallgatja Napóleon embertelen parancsait.³⁵ Ilja Ehrenburg már nem is szadistaként, hanem vámpírként mutatja be Fouchét: „Milyen rettenetes. Arca fehér. Egyetlen csöpp vér sincs

---

³¹ *Victorien Sardou: A szókimondó asszonyság.* Bp. 1900. 13.

³² *Edmond Rostand: A Sasfiók.* Bp. 1993. 245. Marmont-t ugyanis a bonapartisták árulónak tekintették 1814-ben játszott szerepe miatt, s napóleoni nemesi címéből, Ragusa hercegéből ígét képeztek, amelyet az „elárulni” szó helyett használtak: „raguzálni”.

³³ *Joseph Conrad: A párbaj.* Bp. 2010. 324-325.

³⁴ *Louis Aragon: A nagyhét.* Bp. 1960. I. 92., II. 210.

³⁵ *Anatolij Vinogradov: A fekete konzul.* Bp. 1969. 312.

benne. Ez az ember még soha életében nem sápadt el, de el sem pirult. Szemei vörösek [...] nem emberi arc ez, hanem lárva.”³⁶

Amikor pedig Louis Madelin 1900-ban benyújtotta a Sorbonne-on Fouchéről készített doktori disszertációját, az idősebb nemzedékhez tartozó Ernest Lavisse professzor komolyan felvetette azt a kérdést, hogy „el lehet-e fogadni egy disszertációt, amelyet szerzője olyan rossz hírű személynek szentelt, mint Fouché?”³⁷ Madelinnek végül sikerült meggyőznie a doktori bizottságot arról, hogy Fouché pályafutása érdemes az alaposabb vizsgálatra, disszertációja azonban még így sem kaphatta meg a legmagasabb minősítést.

A forradalmakkal rokonszenvező 20. századi történészek szemében a terror és diktatúra felszámolását elősegítő Fouché természetesen csak ellenszenves lehetett, s még egy 1984-ben megjelent kötet szerzője is ilyen heves gyűlölettel jellemezte őt: „Fouché csak látszólag volt hajlandó a szolgálatra: kitartott, sokáig szolgált, s a megfelelő pillanatban elárulta, akiktől függött: Robespierre-t, Napóleont. Robespierre szótárában ő testesítette meg az intrikust, és a kevésbé avuló kifejezéssel, a romlottságot. [...] De nem tehetett semmit Fouché ellen, aki mindent kifőzött, s nem hátrált meg semmilyen politikai kombináció, semmilyen intrika, semmilyen hazugság előtt, hogy összeegyeztesse az összeegyeztethetlent. Mivel

---

³⁶ Ilja Ehrenburg: Babeuf és az „egyenlőek”. Bp. 1937. 100.

³⁷ Jean Tulard: Joseph Fouché. Paris 1998. 14. Lásd még Johan Ranger előszavát Madelin *Histoire du consulat et de l'empire* című művének legújabb kiadásához: I. Paris 2003. XVI-XIX.

a romlottak, akinek se hite, se törvénye, minden csapás megengedett. Minél jobban kergetik, annál jobban beássa magát, és mindent megront, mint az ezüst.”³⁸ A 20. századi forradalmakból kifejlődött totalitárius rendszerek kritikusai pedig Sztálin és Hitler államai iránti gyűlöletüket visszavetítették az első francia császárságra, s annak tisztviselőire. Ezért jelenthette ki Paul Johnson Fouchéról, hogy „Himmler és Berija prototípusa, aki fontos összetevője volt Napóleon bűnös örökségének.”³⁹ Vagyis Fouchét a legellentétesebb szempontból is megvetéssel lehetett illetni: mint a terror egyik képviselőjét és mint a terror egyik felszámolóját, mint Napóleon miniszterét és mint Napóleon egyik megbuktatóját. Nem csoda, hogy a 20. századi szépirodalomban is általánossá vált az a nézet, hogy Fouché „kiszolgálta az összes kormányformát és még idejében elárulta valamennyit”, valamint „senki sem írt alá annyi halálos ítéletet, mint ő.”⁴⁰

A 20. században a történészek új nemzedékeinek a figyelme a gazdaság- és társadalomtörténet felé fordult, s egyre kevesebben érdeklődtek a politikátörténet régi hírességei iránt. Madelin Fouchéról készített, kétkötetes, mindmáig legalaposabb életrajzát⁴¹ Stefan Zweig negyedszázaddal később készült kötete a háttérbe szorította.⁴² Zweig esszé-jellegű életrajza ugyanis sokkal olvasmányosabb, rövidebb,

---

³⁸ *Jean-Philippe Domecq*: Robespierre, dernier temps. Paris 2011. 67.

³⁹ *Paul Johnson*: Napoleon. London 2002. 105.

⁴⁰ *Mark Alekszandrovics Aldanov*: Thermidor kilencedike. Bp. 1932. 247.; *Annemarie Selinko*: Désirée. Bp. 1988. 347.

⁴¹ *Louis Madelin*: Fouché. I-II. Paris. 1901.

⁴² *Stefan Zweig*: Joseph Fouché. Bildnis eines politischen Menschen. Leipzig 1928.

elfogultabb és felületesebb munka, mint Madelin tudományos monográfiája – s talán éppen ennek köszönhette nemzetközi sikerét. Az olvasók többsége nem egy történelmi helyzet sokrétű elemzésére volt kíváncsi, hanem egy ifjúkorától fogva ravasznak, számítónak, önzőnek és visszataszítónak bemutatott híresség szellemesen megírt életútjára. Valószínűleg sokan vélekedtek úgy, mint Gérard Walter, aki szerint „Madelin és Zweig urak után már nem sokat mondhatunk Fouchéről”, mert huszonnyolc évnek kellett eltelnie Zweig könyvének kiadása után, mire egy francia kiadó újabb Fouché-életrajz közreadására vállalkozott.⁴³ A rendőrminiszter életrajzai csak az 1990-es években kezdtek sokasodni, ebben az évtizedben négy vaskosabb kötet is napvilágot látott, három Európában, egy pedig Japánban.⁴⁴

Talleyrand iránt jóval nagyobb volt az érdeklődés a 20. századi történészek körében. A legtöbb önálló kötet 1910 és 1940 között idézte fel pályafutását, minden bizonnyal az első világháború által felvetett nemzetközi problémák miatt. Az 1940-es évektől rohamosan csökkent az érdeklődés iránta, de azért egyes történészek továbbra is elképesztő indulattal adtak hangot megvetésüknek. Jean Massin például ilyen képaláírással jelentette meg Talleyrand portréját két kiadást is megért, díszes, album-jellegű kronológiájában: „Ő excrementiális excellenciája, Talleyrand herceg. «Talleyrand arca

---

⁴³ Walter megjegyzését lásd egy klasszikus kiadásához írott jegyzeteiben: *Michelet, J.: Histoire i. m. 1128.; Jean Savant: Tel Fut Fouché, l'homme qui „gouverna” Bonaparte. Paris 1955.*

⁴⁴ Lásd Jean Tulard bibliográfiáját életrajzi műve végén: Fouché i. m. 472-473.

annyira szenvtelen, hogy semmit sem lehet leolvasni róla, mondja majd Napóleon Las Cases-nek. Lannes és Murat azzal tréfált, hogyha beszélgetés közben egy nagy rúgást kapna hátulról, az arca semmit sem árulna el erről. » Ugyan már, Lannes és Murat mégiscsak megpróbálhatta volna; nem kell zavartatni magunkat egy ennyire jól nevelt emberrel.”⁴⁵ Aligha van még egy személyisége a világtörténelemnek, akiről ilyen gyűlölködő hangnemben írtak egy nyugat-európai történelmi kronológiában. Csak az 1970-es évektől kezdtek újra sokasodni Talleyrand életrajzai, amelyek egyre kedvezőbb színben mutatták be tevékenységét.⁴⁶ Fouchét azonban még egy 2011-ben megjelent, francia történelmi mű is „kígyóember” néven emlegeti.⁴⁷

Hazánkban is hasonló volt a helyzet: az írók és a politikai gondolkodók mindig hajlottak arra, hogy Fouchét és Talleyrand-t a cinizmus és a kétszínűség megtestesítőinek tekintsék. Egyetlen kivétel van e szabály alól: Asbóth János, a 19. század második felének „legjelentősebb konzervatív gondolkodója.”⁴⁸ Ő igazi államférfinak nevezte Talleyrand-t, aki egész életében ragaszkodott bizonyos erkölcsi alapelvekhez.⁴⁹ Fodor Sándor prelátus-kanonok viszont 1909-ben megjelent Napóleon-életrajzában még a waterlooi csata

---

⁴⁵ *Jean Massin*: *Almanach du Premier Empire*. Paris 1965. 331.

⁴⁶ Lásd Emmanuel de Waresquiel bibliográfiáját életrajzi műve végén: Talleyrand, le prince i. m. 761-764.

⁴⁷ *Jean-Paul Bertaud*: *L'abdication*. 21-23 juin 1815. Paris 2011. 31.

⁴⁸ *Takáts József*: *Modern magyar politikai eszmétörténet*. Bp. 2007. 80.

⁴⁹ *Asbóth János*: *Jellemrajzok és tanulmányok korunk történetéhez*. Bp. 1892. 280-288.

elvesztését is Fouché árulásának tulajdonítja, Talleyrand-ról pedig megállapítja, hogy „valósággal fáradhatatlan volt a Napóleon elleni askálódásban.”⁵⁰ A két világháború között több külföldi kiadványt is lefordítottak, amelyek tárgyilagosabban ismertették a két miniszter tevékenységét.⁵¹ De azért Surányi Miklós mégis azt írta az Új Idők hasábjain, hogy „Otranto hercege a világtörténelem egyik legaljasabb jelleme (akit Fouché név alatt ismer Európa).”⁵² Márai Sándor pedig így jellemezte Talleyrand-t: „Az újkori nyugati történelem egyik legnagyobb gazembere volt.”⁵³

A második világháború után hazánkban csak a marxista-leninista történelemszemléletet képviselő kötetek jelenhettek meg. A kommunista történelemszemlélet szerint pedig a terror és a diktatúra időszaka minden forradalom „leghaladóbb” korszaka, ezért a thermidor 9-i fordulatot előkészítő Fouché aligha számíthatott rokonszenvre. Amikor Lenin 1917 végén a forradalmi terror kiépítését sürgette, nem Fouché jutott az eszébe. „Meg kell találunk a magunk Fouquier-Tinville-jét – közölte titkárával, Boncs-Brujeviccsel, – aki majd szétzúzza az egész ellenforradalmi csöcseléket.”⁵⁴ Vagyis

---

⁵⁰ Fodor Sándor: Napoleon. Életkép. Bp. 1909. 142., 144.

⁵¹ *Paléologue, M.*: Három i. m.; *Duff Cooper*: Talleyrand. Bp. 1937.; Fouché emlékiratai. Bp. 1943.

⁵² Új Idők, 1935. I. félév, 634.

⁵³ Márai Sándor: A teljes napló. 1959-60. Bp. 2012. 385.

⁵⁴ V. D. Boncs - Bjurevics: Na bojevih posztah fevralszkov i oktyabrszkov revolucii., Moszkva 1930. 197. Idézik: *Hélène Carrère d'Encausse*: Lénine., Paris 1998. 388.; A kommunizmus fekete könyve., Bp. 2000. 63.; *Mikhail Heller - Aleksandr M. Nekrich*: Utopia in Power. The History of the Soviet Union from 1917 to the Present. New York 1986. 54. Ez utóbbi kötet magyar kiadásában (*Mihail Heller - Alekszandr Nyekrics*: A Szovjetunió története. Bp. 1996. 42.) sajnos Fouquier-Tinville neve helyett tévedésből Fouché neve olvasható.

Fouché túlságosan mérsékeltnek és önállónak tűnhetett Lenin szemében, s ezért inkább a francia forradalmi terror rettegett közvádlójához, minden halálos ítélet gépies végrehajtójához, Antoine Quentin Fouquier-Tinville-hez hasonló személyiségekre bízta a CSEKA irányítását.

Fouché és Talleyrand két életrajza mégis rendkívül népszerűvé válhatott a sztálinista Szovjetunió értelmiségi köreibben. Galina Szerebjakova így írt emlékirataiban: „Azokban az években mindannyian megittasulva olvastuk Tarle Talleyrand-ját és Zweig Fouchéját.”⁵⁵ Stefan Zweig 1928-as Szovjetunió-beli látogatásának köszönhetően ugyanis Fouché-életrajza orosz fordításban is napvilágot látott, s így az 1930-as években gyakran emlegették Napóleon rendőrminiszterét. Sztálin állítólag elismerően beszélt Fouché ravaszságáról, Jezsov, az NKVD vezetője pedig azzal a váddal állította félre és végeztette ki elődjét, Jagodát, hogy „fouchéi politikát folytat.”⁵⁶ Fouché értékelését azonban nem Zweig kötete határozta meg, hanem az a tény, hogy hozzájárult egy forradalom terrorista és diktatórikus szakaszának lezárásához, s egy mindentudónak kikiáltott vezető megbuktatásához. Mivel a szovjet történészek következetesen ellenforradalomnak minősítették a terror 1794-es felszámolását, ezért egészen az 1980-as évekig csak úgy emlegették Fouchét, mint „köpönyegforgató, gerinctelen és hazug férfiút”, „vérszomjas sakált”,

---

⁵⁵ *Kun Miklós*: Az ismeretlen Sztálin. Bp. 2002. 407. A kötetben Fouché neve hibásan, „Fuché” formában olvasható.

⁵⁶ *Heller, M. - Nekrich, A.*: Utopia i. m. 302.

aki „ördögi játékot” üz.⁵⁷ „Hogy Fouché ki mindenkit nem árult el?” – tette fel a költői kérdést Ilja Ehrenburg Babeufről írott életrajzában.⁵⁸ Ami persze távolról sem jelenti azt, hogy Fouché rokonszenvesebb lett volna a leninista ideológia ellenfeleinek szemében. Mark Alekszandrovics Aldanov emigráns orosz író könyvében a következőt olvashatjuk Fouchéról: „Egyszerűen gonosz volt, a szó tiszta, teljes értelmében, amihez nem járult semmi mellékkörülmény.”⁵⁹

Talleyrand történelmi helyét Jevgenyij Viktorovics Tarlé szovjet történész jelölte ki jó időre a marxista-leninista történészek számára. Valószínűleg azért írhatott róla, mert Sztálin szívesen idézgette Talleyrand kijelentéseit.⁶⁰ Tarlé kötete első fejezetében „a korai burzsoá korszak diplomatájának” nevezte Napóleon külügyminiszterét, aki „mindenkit eladott, kivéve az állhatatosan diadalra törő, noha tőle személy szerint idegen polgári osztályt, még pedig azért, mert a burzsoázia győzelmét elkerülhetetlenül bizonyosnak látta.”⁶¹ A könyv hangnemére jellemző, hogy a szerző szerint Talleyrand csak azért nem adta el a saját anyját is, mert nem talált rá vevőt.⁶² A más nézeteket valló történészekről, mint például Guglielmo Ferreróról csak annyit tudhatunk meg, hogy „orcátlan kompilátorok”, akik „nagyképű ostobaságokat” vetnek papírra.⁶³

---

⁵⁷ *Albert Manfred: Robespierre.* Bp. 1986. 213., 225.

⁵⁸ *Ehrenburg, I.: Babeuf* i. m. 98.

⁵⁹ *Mark Alekszandrovics Aldanov: Összeesküvés.* Bp. 1932. 165.

⁶⁰ *Simon Sebag Montefiore: Sztálin. A Vörös Cár udvara.* Pécs 2009. 303., 349.

⁶¹ *Tarlé, J. V.: Talleyrand* i. m. 11.

⁶² Uo. 11.

⁶³ Uo. 6.

Fouchéról és Talleyrand-ról ezek után 1947 és 1989 között Magyarországon sem lehetett más hangnemben írni. Mivel Zweig és Tarlé könyvei a Szovjetunióban oly népszerűek voltak, hazánkban is több kiadásban láthattak napvilágot, s ezért a magyar olvasók körében is megszilárdulhatott az a meggyőződés, hogy e két politikus maga volt a megtestesült bűn és romlottság. Hasonló nézeteket terjesztettek az 1970-es évek népszerű és ifjúsági ismeretterjesztő művei is. A legterjedelmesebb magyar Napóleon-életrajz aforizmákat kedvelő szerzője így jellemzi Fouchét kötete végén: „Egész életében a hatalmasok támogatója volt.” Talleyrand-ról pedig így vélekedik: „Ellentétben Fouchéval és Metternichkel, élete végéig köztiszteltetben tudta tartani becsstelenségét.”⁶⁴ A francia forradalom korát több kiadásban is bemutató, ismeretterjesztő kötet szerzője „a hazugság atyjának” nevezte Talleyrand-t.⁶⁵ Ugyanez a szerző színdarabot is írt a francia forradalomról, amelyet a Huszonötödik Színház adott elő, s melyben Fouchét „sötét fickónak”, „gazembernek” és „első osztályú köpönyegforgatónak” nevezték.⁶⁶

A 20. század utolsó évtizedeiben azonban Talleyrand és Fouché értékelése világszerte megváltozott. A romantikus közhelyek és a politikai vádaskodás helyét egyre gyakrabban vették át a történelmi elemzések. E fordulatra egyrészt azért került sor, mert a történetírásban újra felértékelődött a politikatörténet, a diplomáciatörténet és a történelmi életrajz, s ezzel újra felerősödött az

---

⁶⁴ *Feleki László*: Napoleon „a csodálatos kaland”. III. Bp. 1976. 685., 690.

⁶⁵ *Fekete Sándor*: A nagy francia forradalom. Bp. 1972. 153.

⁶⁶ *Fekete Sándor*: Hőség hava. Rivalda 71-72. Bp. 1973. 249., 263.

érdeklődés a politika tudományának régi mesterei iránt. Másrészt pedig azért, mert a század legnagyobb forradalmi kísérlete olyan látványos csóddal ért véget, amelynek következtében más szemmel kell néznünk a történelem korábbi forradalmaira is. Újra bebizonyosodott, hogy a történelmet nem lehet újakezdeni, sem az első francia köztársaság kikiáltásától, sem az Auróra ágyúlövésétől. Ahogy ma már jóval kritikusabb szemmel tekinthetünk Napóleonra, mint a romantika nemzedéke, s ezért nem rójuk fel senkinek sem, hogy egy idő után szembefordult az Európát örökös háborúzásra kényszerítő császárral, ugyanúgy elvethetjük a világot megváltó forradalmi kísérlet mítoszát is, és nem kell minden nemes emberi törekvés elárulásával vádolnunk azokat, akik egy idő után a forradalom lezárására, befejezésére törekedtek. Ha viszont nem fogadjuk el kritikátlanul sem a romantikus történetírók, sem a marxista-leninisták történelemszemléletét, vajon továbbra is az árulás megtestesítőinek kell tekintenünk Fouchét és Talleyrand-t? Miért kellene erkölcsileg elítélnünk e két rendkívül tehetséges, hivatásos politikust, akiket az európai történelem egyik legnagyobb forradalma egy időre ugyanúgy magával sodort, mint kortársaikat, a forradalom kudarca után azonban a legkülönbözőbb, egymást követő politikai rendszerekben próbáltak meg emberi életkörülményeket teremteni honfitársaik számára, az ideális megoldások helyett immár az optimális megoldásokra törekedve? Vajon feltétlenül azzal kell magyaráznunk rendkívüli „túlélési képességüket”, hogy a „romlottságot” és a „bűnt” testesítették meg? Nem inkább azzal, hogy

olyan törekvéseket képviseltek, amelyeket a francia politikai elit, sőt, a francia társadalom nagy része is helyeselt? A 21. század elején mintha a francia értelmiség egy része efféle gondolatokra jutott volna. Az újabb történelmi feldolgozások mellett erre utal a Le Point című hetilap már idézett, 2013. július 11-i száma is. Ebben Emmanuel de Waresquiel arról ír, hogy Fouché egész életében hű maradt a forradalomhoz, ahogy Talleyrand is a béke, a képviseleti kormányzat, a személyes szabadságjogok és az európai egyensúly eszméihez.⁶⁷ Mind az új történelmi feldolgozások, mind az új esszék arra utalnak, hogy érdemes újra áttekinteni e két személyiség pályafutását.

FOUCHÉ AND TALLEYRAND, THE "BIG TRAITORS" IN HISTORY

The goal of my study is to suggest, that the conventional framework of the history of these two celebrities of the French revolution and of the age of Napoleon is in need of revision. On the night of 6th of July 1815 in Saint-Denis one of the greatest French writers, Chateaubriand watched these personalities, two of the most ill-famed ex-ministers of Napoleon, Talleyrand and Fouché entering before him the room of the new king, Louis XVIII. He has stigmatized them in his memories as „*vice leaning on the arm of crime*.”⁶⁸ His phrase was quoted again and again in the last two centuries by so many historians, politicians and

---

⁶⁷ Waresquiel, E.: Talleyrand, l'homme i. m. 48-49., 54-56.

⁶⁸ Chateaubriand, F. R. de: Mémoires d'outre-tombe. i. m. 1511.

writers, that nowadays most of the general public believes that they were really the incarnations of the evil. It seems to me that if we don't follow the path of the historians of the past, who were royalists, Jacobins or Bonapartists, we may come to the conclusion that they were professional politicians, I may say even: statesmen of great eminence, who always represented important values.

ZSOLDOS ILDIKÓ

PATRIOTIZMUS, VILÁGKÉP, ÉLETSTRATÉGIA A BÁRÓ VÉCSEYEKNÉL

Tanulmányunkban a történettudomány által meglehetősen elhanyagolt báró Vécseyek két generációjának görcső alá vételével kíséreljük meg elemezni egy, a Habsburg-házhoz sok szállal kapcsolódó, a „hosszú 19. században” a politikai elithez tartozó mágnáscsalád életstratégiáját, gondolkodásmódjának elemeit, patriotizmusának megnyilvánulásait. A vizsgálódás időkeretét a dualizmustól a Horthy-kor végéig jelöljük ki.

A szatmári Vécseyek nem tartoztak a legvagyonosabbak közé, felemelkedésük a nagyobb múltú magyar arisztokrata famíliáékétól jóval később, tulajdonképpen csak a 18. században vette kezdetét. A bárói rangra emelés 1692-ben történt. A Vécsey családnak a báróin kívül grófi és köznemesi vonala is létezett. Míg a grófinak és a báróinak magva szakadt, a köznemesi nem halt ki. Az első ismert ős Szöllősi Balázs (1470–1553),¹ aki 1517-ben II. Lajostól királyi adományként kapta többek között az Abaúj megyei Hernádvécsét. A hernádvécsei előnévhez a hajnácskeői a 17. században társult, amikor a Csapy Máriát feleségül vevő Vécsey Sándor megszerezte Hajnácskő

---

¹ Nagy Iván genealógiai munkájában Szöllősy, Gudenus János Józsefnél a Szöllősy alak szerepel. A Vécsey család leszármazási vázlatát l. *Nagy Iván: Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal*. I–XII. Pest 1857-1868. XII. 110-111.; *Gudenus János József: A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája*. I-V. Bp. 1990-1999. V. 180.

várát. Sándor nevű fiukat és utódait császárhűségük jutalmaként 1692-ben I. Lipót emelte bárói rangra. A família tagjai a 18. század folyamán is kitűntek feltétlen udvarhűségükkel, többen is katonaként szolgálták a dinasztiát. Vécsey Sándor Sándor és László gyermeke között szakadt a család gömöri és váradi vonalra. Az előbbi Vécsey Ágoston grófi rangra emelésével bárói és grófi ágra vált szét. A váradi vonal Vécsey László József, István és Gábor fia között bomlott abaúj-zempléni, szatmári és ungi ágra.²

Az országos politikában is jelen lévő báró Vécseyek a történelmi Szatmár vármegye második legtekintélyesebb és legvagyonosabb családjának számítottak a „hosszú 19. században”. Az első helyet természetesen mindvégig a Károlyiak őrizték. A törvényhatóságban a Vécsey család két tagja kapott megbízást a bécsi udvar képviselőjére. Vécsey István Miklós nevű gyermeke (1749–1829) főispáni helytartóként látta el ezt a feladatot. Halálát követően fia, ifj. Vécsey Miklós (1789–1854) lett Szatmár vármegye adminisztrátora, majd 1832-ben főispáni kinevezést kapott. Ezt a tisztséget 1845-ig viselte. Az 1848-49-es magyar szabadságharcban a család császárpárti álláspontra helyezkedett. Vécsey József (1829–1902) 1847 novemberében még jelen volt Pozsonyban az utolsó rendi országgyűlés megnyitásán, de annak munkájában a továbbiakban nem vett részt, mert afrikai és ázsiai utazásokra indult. Majd beállt a

---

² Nagy Iván még nem szerepelteti László vonala kapcsán ezeket az ágakat. *Nagy I.: Magyarország i. m. 110-115.*; A báró Vécseyekre vonatkozóan az említett genealógiai opuszokban, illetve különféle adattárakban hiányosan vagy pontatlanul szereplő adatokról l. *Zsoldos Ildikó: A két Vécsey. Századok 147. (2013) 747-755.*

haditengerészethez, melynek tiszthelyetteseként, nem sokkal később tisztként részt vett az osztrákok oldalán a szintén forradalmi utat választó Velence ostromában. 1858-ban Ferenc József ambiciózus öccsének, az 1854-től a haditengerészet élén álló Miksa főhercegnek a hadsegédévé lépett elő.³ 1860-ban egészségügyi okokra hivatkozva búcsút vett a haditengerészettől⁴, így nem merült fel esetleges részvétele a szerencsétlenül végződő mexikói vállalkozásban.

Vécsey József a 19. századi magyar történelem egyik befolyásos formálójának, a reformkorban újkonzervatívnek nevezett, a későbbiekben ókonzervatívként emlegetett Dessewffy Emilnek⁵ a leányát, Dessewffy Blanka grófnőt vette feleségül.⁶ Mind a Vécseyek,

---

³ A tengerészpálya bőséges alkalmat szolgáltatott kalandos utazásokra. Ehhez l. a báró visszaemlékezéseit: Arhivele Naționale Direcția Județeană Cluj (a továbbiakban: ANDJC) 452 Fondul familial Vécsey (a továbbiakban: 452) Nr. inv. 79 Carnete de însemnări 1817-1905.

⁴ A családi levéltárban őrzött iratokból nem derül ki, hogy távozásában játszott-e szerepet a flottának a szárd-piemonti-francia-osztrák háborúban nyújtott igen gyenge teljesítménye, amely a tisztikarban komoly frusztrációt váltott ki. (Ez a frusztráció véglegesen csak az 1866-os lissai győzelmet követően oldódott fel.) Az azonban kétségtelen tény, hogy Vécseyt élete végéig kínozza a köszvény. Fájdalmainak enyhítésére rendszeresen alkalmazta a karlsbadi kúrákat. Ez az izületi betegség jellemző volt az egész családra.

⁵ Dessewffy Emil apja, a gravaminalisták, azaz a rendi sérelmi ellenzék köréhez tartozó, írói tevékenységet is folytató Dessewffy József 1830-ban megjelent, „A Hitel című munka taglalatja” röpiratával nyilvános polémiát indított el gróf Széchenyi Istvánnal. Dessewffy Emil oroszlanrészt vállalt az 1846-ban létrehozott Konzervatív Párt megalakulásának előkészítésében és a program megfogalmazásában. Az 1848-as forradalmi események hatására visszavonult, és a politika színpadára újra csak 1860-ban lépett a magyar közvélemény által elutasított Októberi Diploma tervezetének kidolgozásában való részvétel kapcsán.

⁶ Dessewffy Blanka grófnő nyolc gyermeknek adott életet. Közülük egyet, az 1867. ápr. 25-én született Emilt – akiről Gudenus János József genealógiai munkája nem tesz említést – tizenöt hónapos korában elveszítettek. *Gudenus J. J.: A magyarországi i. m. IV. 189. Négy leányt és három fiút neveltek fel: Esztert (1863-1951), Máriát (1864-1928), Lászlót (1866-1924), Miklóst (1869-1951), Paulinát (1871-1931), Magdát (1873-1960) és József Aurélt (1883-1958).*

mind a Dessewffyek uralkodóhűsége miatt fontos volt a királyi családdal való kapcsolattartás. Dessewffy Blanka császári és királyi palotahölgyként és csillagkeresztes hölgyként⁷, Vécsey báró – apjához és nagyapjához hasonlóan – császári királyi kamarásként bejáratos volt az uralkodói udvarba, részt vettek bizonyos udvari eseményeken. József báró természetesen jelen volt az 1867. június 8-i koronázáson, mint ahogyan az annak 25. évfordulója alkalmából 1892-ben rendezett ünnepségen is ott találjuk a hódoló bandériumban. A családot IV. Károly 1916. december 30-i koronázásán László és Miklós képviselte, míg a hölgytagok nevében Paulina jelent meg magyar díszöltözetben a szertartáson.

Az uralkodócsaládhoz történő kapocs még szorosabbá fűzéseként értékelhetjük, hogy Vécsey Mária bárónő 1890-ben Ferenc József és Erzsébet királyné 1868-ban született leányának, Mária Valéria főhercegnőnek az udvarhölgye lett.⁸ Persze nem minden előzmény nélkül esett a választás Máriára. A gyermek főhercegnő nevelőnője ugyanis Mária édesapjának testvére, gróf Kornis Miklós né született báró Vécsey Mária volt.

A báró Vécseyeket a patriotizmusnak az a válfaja jellemezte, amely összeegyeztethető a Habsburg-dinasztia iránti lojalitással. A

---

⁷A Csillagkereszt-rendet a Habsburgok szűk körben, csupán származás alapján adományozták elsősorban férjezett arisztokrata nőknek.

⁸Vécsey Mária udvarhölgyi tevékenységének értékeléséhez részletesebben l. *Zsoldos Ildikó*: Arisztokrata női sorsok. Vécsey Mária - Vécsey Magda életútjának forrásai. In: XX. Szabolcs-Szatmár-Beregi Levéltári Évkönyv. A személyes történelem forrásai. - A 70 éves dr. Nagy Ferenc címzetes igazgató tiszteletére. Szerk. Galambos Sándor - Kujbusné Mecsei Éva. Nyíregyháza 2014. 230-232.

Kolozsvárott őrzött családi archívumban fellelhető dokumentumok szerint a gyermekek anyanyelve a magyar volt.⁹ A magyar anyanyelvű Vécsey gyermekek nevelése katolikus szellemben folyt. A katolikus szellemhez való ragaszkodás fontosságát Dessewffy Blanka grófnő 1912. március 12-i végrendeletéhez csatolt, gyermekeinek írt búcsúlevelében is megfogalmazta: „Legyetek buzgó, hívő, hiteteket cselekedetekkel is bizonyító keresztény katolikusok; [...] Legyetek szeretett hazánk hű, jellemes derék fiai: munkálkodjatok folyton felvirágoztatásán! Egyszersmind legyetek apostoli királyunk hűséges bár nem szolgálai szellemű fiai!”¹⁰ – szölt az anyai instrukció. A négy baronesse-t és József Aurélt egész életében jellemezte a mély vallásosság, a két idősebb fiúnál viszont ennek semmi jelét nem találjuk.¹¹

---

⁹ Ez nem minden arisztokrata családban volt így. Példaként említhetjük Károlyi Mihályné Andrássy Katinkát, aki először angolul tanult meg, vagy Dessewffy Valéria (1843-1912) és Ludwig zu Windischgraetz herceg (1830-1904) német anyanyelvű gyermekeit. *Károlyi Mihályné*: Együtt a forradalomban. Bp. 1967. 16.

¹⁰ ANDJC 452 Nr. inv. 189 Correspondentă 1881-1914. (a továbbiakban: Nr. inv. 189) Vécsey Józsefné Dessewffy Blanka 1912. márc. 12-én gyermekeihez intézett búcsúlevelének Vécsey Eszter által készített másolata; közli *Zsoldos Ildikó*: A két i. m. 760-761.

¹¹ A trianoni országvesztést követően Vécsey László báró (1866-1924) nem túl hosszú életének végéhez közeledve szüleivel ellentétben nem járult a szentségekhez. Bigott katolikus Eszter nővérének (1863-1951) feljegyzéseiből sejtjük, hogy nem törekedhetett az egyház tanításai szerinti életvitelre, ha mindennapjainak részét képezte a káromkodás. Vécsey Eszter misztikus írásaiból kiderül, hogy mély vallásosságát néhányan pénzszerezésre használták. 1935-ben egy álmolató parasztasszony szerint még a purgatóriumban volt a báró, ahol a büntető angyalok óránként tüzes ostorral verték a vasárnapi munkaszünetek megtöréséért és az istenkáromlásokért. Nyolc tizedet, azaz nyolcvan évet kapott, ami anyagiakra lefordítva azt jelentette, hogy mondatni kellett érte még negyven szentmisét, és egy Vásárhelyi Miklós (szintén „látnok”) nevezetű személynek még egy hónapig kellett imádkozni, amiért a bárónőtől természetesen mindig honorárium járt. ANDJC 452 Nr.

A Vécsey gyerekek és szüleik kapcsolatát nagyító alá véve megállapítható, hogy az aktív közéleti szerepet vivő báró amolyan távolról gondoskodó családapa és férj volt, ami persze nem tekinthető kuriózumnak abban a korban. Hol politikai teendői miatt, hol birtokainak ellenőrzésére hivatkozva hagyta magára feleségét. A rendkívül családcentrikus Dessewffy Blanka kitartó társnak bizonyult, biztos háttérrel nyújtva politikus férjének, de mint szentimentális levelei – melyekben hosszasan ecsetelte házastársa utáni vágyakozását – és Eszter lányának későbbi visszaemlékezései is bizonyítják, sokat gyötrődött az egyedüllétől.¹²

A magányos feleséget valamelyest kárpótolták a gyermekek, akiknek igyekezett boldog, harmonikus családi légkört teremteni.¹³ A gyerekeket az erős akarátú családapa iránti tiszteletre nevelte, akinek nagy tekintélye volt a bárónők és a kisbárok előtt. Gyermekkorukban bálványozták apjukat és örültek az együtt töltött időeknek. Ám míg az édesanyjukkal kialakult erős emocionális kapcsolat a felnőttkorban is megmaradt, az édesapjukkal való viszonyról ez nem mindegyikjük esetében mondható el.¹⁴

---

inv. 82 Fragmente de însemnări 1817-1905. Vécsey László halálával kapcsolatos feljegyzések 1935. márc. 24.

¹² Blanka grófnő aktív közéleti szerepet vivő férje mellett reprezentációs feladatokat látott el, jótékonykodott és társadalmi kapcsolataival az érdekkijáráásokban is aktívan részt vett.

¹³ A szülők és gyermekek közötti szeretetteljes kapcsolat nem minden arisztokrata családban volt jellemző, gondoljunk csak pl. Károlyi Mihályné Andrássy Katinka grófnő visszaemlékezésére, melyben arról vall, hogy édesanyjuk, Andrássy Tivadarné (majd Gyuláné) Zichy Eleonóra mennyire távolságtartóan viselkedett velük gyermekkorukban. *Károlyi M.*: Együtt i. m. 16-25.

¹⁴ Az apa határozott elképzeléseihez való ragaszkodása leginkább László személyiségfejlődésében okozott mély sebeket.

A Vécseyek gondolkodásmódjában döntően a konzervatív értékek voltak a meghatározóak. A férfitagok csak olyan politikai pártokhoz csatlakoztak, illetve csak olyan politikai pártokkal szimpatizáltak, amelyek '67-es alapon határozták meg magukat. Az édesapa a haditengerészet kötelékéből való távozását követően számos közéleti tevékenység mellett a Deák-csoport, azaz a Felirati Párt elképzeléseivel azonosulva a Szatmár vármegyei aranyosmegyesi választókerületben szerzett képviselői mandátumot 1861-ben és 1865-ben. A kiegyezési tárgyalások sikerre vitele pedig főispáni állásba emelte Szabolcs vármegyében (1867–72).¹⁵ A család az 1867-es osztrák-magyar kiegyezéssel létrehozott dualista rendszer hasznélvezője volt. Vécsey József 1872-ben a kormánypárt, azaz a Deák-párt színeiben indulva lett a nyírbátori választókerület képviselője.¹⁶ Az 1873-as gazdasági válság, valamint a külpolitikai események hatására átstrukturálódott pártrendszerben azonban nem találta meg a helyét. Nem tudta elfogadni a Tisza Kálmán nevével fémjelezhető új kormánypárt, a Szabadelvű Párt elképzeléseit, így a továbbiakban nem vállalt képviselőiséget. Ellenzékiségének fő motívumát egyrészt az agrárius érdekek képviselése jelentette, másrészt a katolikus egyházhoz fűződő viszony. 1902-ben

---

¹⁵ Főispáni működésének kezdetéhez l. *Czövek István*: Az önkényuralom és a dualizmus kora. In: Szabolcs-Szatmár-Bereg megye monográfiája 1. Szerk. Cserenyák László. Nyíregyháza 1993. 313-318.

¹⁶ Ehhez l. *Zsoldos Ildikó*: Két arisztokrata karrierút a hosszú 19. századból. In: A magyar arisztokrácia társadalmi sokszínűsége, változó értékek és életviszonyok. *Speculum Historiae Debreceniense* 12. Szerk. Papp Klára - Püski Levente. Debrecen 2013. 263-269.

bekövetkezett haláláig a főrendiház tagjaként vette ki részét a parlamenti munkából. Az 1890-es években Apponyi Alberthez és a Nemzeti Párthoz kötődött.

A szülők – illetve elsősorban az erős akaratú apa – fiaik számára kijelölt pályája rámutat arra, hogy a polgári átalakulás időszakában milyen társadalmi emelkedési lehetőségek maradtak a hagyományos arisztokrata családok számára. Vécsey László középiskolai tanulmányait a dualizmus kori politikai elit Budapest-centrikusságának megfelelően a fővárosi Piarista Gimnáziumban végezte.¹⁷ Az első négy évben magántanulói jogviszonyosként szerepelt a nyilvántartásban, 1879 szeptemberétől azonban rendszeresen látogatta a gimnáziumot. Magántanárok, korrepetitorok ekkor is segítették a számonkérésekre való felkészülésben. Iskolai értesítőjébe az első évben a következő megjegyzések kerültek: „sokszor figyelmetlen” – az első félév végén és „még mindig szórakozott”¹⁸ – a második félév zárásakor. Magaviseletét jónak, illetve szabályszerűnek értékelték tanárai a négy év alatt. A kegyesrendieknél szigorú szabályok szerint folyt az oktatás és minden nap szentmisével kezdődött. Az érettségi letételét követően Vécsey József legidősebb fiát katonai pályára vezényelte annak ellenére, hogy László nem érzett vonzalmat e karrierút iránt, de meghajlott a szülői akarat előtt.

---

¹⁷ A gimnáziumok ekkor nyolc osztályos rendszerben működtek és a felsőfokú tanulmányok előfeltétele a sikeres érettségi vizsga volt.

¹⁸ ANDJC 452 Nr. inv. 196 László II. Vécsey Adeverintă de scolarizare 1874-1885.

Vécsey László katonai karriere 1883-ban vette kezdetét.¹⁹ Az uralkodó magyar állami alapítványi helyet adományozott részére²⁰ a bécsújhelyi (Wiener-Neustadt-i) katonai akadémián.²¹ A dualizmus idején az iskolaformák közti átjárhatóság miatt a gimnázium elvégzése után is lehetőség nyílt a katonai képzés elkezdésére. Vécsey báró Wiener-Neustadt-i tanulmányai a hadnagyként letett esküvel zárultak. A ceremóniára Ferenc József születésnapján, vallási keretek között került sor. 1886 szeptemberében a 14-es dragonyosezredben hadnagyként kezdte meg katonai pályafutását cseh területeken. A dualizmus kori Magyarországon a katonatisztek társadalmi megbecsültsége jelentősnek minősíthető még akkor is, ha az 1880-as évek végéig a magyar társadalom erős ellenérzést táplált a hadsereggel

---

¹⁹ Vécsey László katonai pályájának értékeléséhez részletesebben l. *Zsoldos Ildikó*: Két arisztokrata i. m. 255-277.

²⁰ ANDJC 452 Nr. inv. 199 Socoteli financiare 1903-1917. 7241/1883 Szabolcs vármegye alispánjának értesítése a magyar királyi honvédelmi miniszteri leiratról. Vécsey László katonai pályára irányításában minden bizonnyal jelentős szerepet játszhattak a családi hagyományok, valamint a hadsereget szívügyének tekintő Ferenc József osztrák császár és magyar király iránti lojalitás.

²¹ A Mária Terézia Katonai Akadémiát (Theresianische Militärakademie) 1751-ben alapította az uralkodónő. Az eredetileg tizenegy éves képzés fokozatosan apadt három évre. Vizsgált korszakunkban innen került ki a tisztikar elitjét alkotók jelentős része. A katonai tisztikar nemzetiségi vizsgálatához l. *Hajdu Tibor*: A közös hadsereg magyarországi tisztjeinek nemzeti, vallási, szülőhely szerinti megoszlása a dualizmus korában. Századok 131. (1997) 1223-1264. – A pesti Ludovika Akadémián a katonai képzés beindítása (1872) rendkívül vontatottan haladt, és sokáig természetesen a nívós Theresianum Katonai Akadémiánál jóval alacsonyabb színvonalat képviselt. Az egyenjogúsításra 1897-ben sor került ugyan, de míg utóbbiból a végzetek hadnagyként kerültek ki, addig a tanulmányaikat befejezett ludovikások rendfokozata a teljesítmény függvényét képezte. Hadnagyként csak a jó és igen jó eredménnyel végzők lettek. Elégséges minősítéssel hadapródok, elégtelennel altisztek váltak belőlük. A felzárkózási folyamat azonban sikeresen haladt. In: *Miklós Zoltán*: A m. kir. honvéd Ludovika Akadémia nevelési értékrendjének változása 1872 és 1944 között. In: *Ad acta: a Hadtörténelmi Levéltár évkönyve 2003*. Szerk. Lenkefi Ferenc. Bp. 2004. 103-146.

szemben. A hivatásos tisztikar anyagi elismerése viszont – legalábbis az első világháború előtti évekig – nem volt kiemelkedően magas. A tőlük elvárt mobilitásból adódó áthelyezések gyakran sok kellemetlenséggel és pluszköltséggel jártak, hiszen Vécsey – stabil anyagi háttere miatt – a tiszteknek ahhoz a csoportjához tartozott, akik nem a kaszárnnyában laktak. A közeli magánszállás a laktanyai létnél valamivel szabadabb életvitelt tett lehetővé. Előmenetel tekintetében Vécsey László tisztí pályafutását nem értékelhetjük dinamikusnak, hiszen három éves akadémiái tanulmányokat követő tizenhat évi szolgálat után – apja halálának évében – századosként lépett ki a hadsereg kötelékéből. Természetesen ebben releváns szerepet játszott az a tényező is, hogy szolgálati ideje alatt nem zajlottak jelentősebb háborúk. A 9. számú Nádasdy-huszárezred kapitányaként lépett tartalékállományba.

A sárközi és az ungszennai uradalom birtokosaként a gazdálkodásra kezdett fókuszálni.²² Annak ellenére, hogy mindhárom Vécsey fiú megélhetésének fő forrását a földbirtokokból származó jövedelem jelentette, az édesapa nem tartotta fontosnak gazdasági, a modern gazdálkodással kapcsolatos tanulmányok folytatását.²³ A

---

²² Szatmár vármegyében található birtokai 15 000-20 000 kat. hold körül mozogtak, ezen kívül a 2000 kat. holdat meghaladó Ung megyei ungszennai uradalom tulajdonosa is volt. Magyarországi gazdacímár. Magyarország, Horvát- és Szlavónországek 100 kat. holdon felüli birtokosainak és bérlőinek címjegyzéke, az egyes megyék részletes monográfiájával. Szerk. Rubinek Gyula. Bp. 1911. 659-660., 667., 670.; Gazdálkodásának értékeléséhez l. *Zsoldos Ildikó*: A két i. m. 774-780.

²³ Arra sincs adatunk, hogy Vécsey József látogatott volna gazdasági kurzusokat. Gazdasági ügyeinek intézésében is segítségére lévő testvére, Vécsey Miklós (1835-1903) azonban 1853 és 1854 között a Stuttgart melletti, 1847-től akadémiái rangra emelkedett hohenheimi mezőgazdasági tanintézet hallgatója volt. *Szőgi László*:

szatmári Vécseyek nem tartoztak a magyar nagybirtokos arisztokrácia azon szűk köréhez, akik ipari vállalkozásaikkal tűntek ki a 18–19. században. Gazdasági tevékenységük elsősorban a mezőgazdasághoz kapcsolódott. A mezőgazdasági feldolgozóiparba viszont bekapcsolódtak gőzmalmaik²⁴, valamint uradalmi mezőgazdasági szeszgyáraik révén. Ezek a szeszgyarak a gyengébb minőségű gabonát dolgozták fel. Az alkoholgyártás során keletkezett melléktermékeket állatok hizlálására használták. Vécsey László az 1907-es vármegyei virilisjegyzékben a harmadik helyen szerepelt.²⁵

A dualizmus kori Magyarországon az arisztokratáknál (akárcsak a köznemeseknél) bevett szokásként működött a politikusi pálya családon belüli öröklődése. A fiúgyermek szocializációjuk során azt látták, hogy a legfontosabb társadalmi szerep, amelyet egy férfi betölthet, az az országgyűlési képviselőség. Valószínűleg Vécsey József Miklóst szánta az apáról-fiúra „hagyományozódó” politikusi pályára. Miklós – aki egy rendkívül kényelemszerető, felelőtlen ember volt – nem lett országgyűlési képviselő, bár az 1905-ös választások alkalmával felmerült jelölése Szatmár vármegye aranyosmegyesi

---

Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon, 1789-1919. Bp. 2001. 610.

²⁴ Pedig a gőzmalom alapítói között alulreprezentáltak a nagybirtokosok, inkább a zsidó terménykereskedőkre volt jellemző ez a vállalkozási forma.

²⁵ A Károlyi István után következő Jásztrabszky Kálmán adóját ügyvédi oklevele miatt megduplázták. Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára IV. B. 753. Szatmár vármegye központi választmányának iratai 4. d. 1300-907. Bjkvi sz. „Szatmárvármegye” legtöbb adót fizető bizottsági tagjainak az 1907. évre összeállított névjegyzéke; Vécsey László fiatalabb öccse, az egyházi pályát választó Vécsey József Aurél (1883-1958) csegöldi uradalma és egyéb birtokai Szatmár megyében 3500 kat. hold körül mozogtak. Magyarországi gazdacímár i. m. 654., 668.

választókerületében. Minden bizonnyal az ifj. Andrássy Gyula nevével fémjelezhető „disszidens” programmal, de végül nem indult a mandátumért. Vécsey Miklós 1905-ben szerezte meg a főrendiház ülésein való részvételhez szükséges meghívólevelet. A Horthy-korszakban az 1926. évi XXII. törvénycikkkel felállított felsőház tagja lett.²⁶

Vécsey László rövid politikai karrierébe egy válságszituációban vágott bele, sokkal inkább kényszerből, mint élvezetből. Az 1905-1906-os politikai krízis lezárulását követően az aranyosmegyesi választókerületben szállt ringbe a mandátum megszerzéséért az Alkotmánypárt színeiben indulva.²⁷ Családja ’67-ességéhez hű maradt, nem követte a báró Vécseyekkel jó viszonyt ápoló Apponyi Albert által választott magatartásformát. Apponyi eredetileg 67-es alapon határozta meg magát. Az 1903-ban ismét megalakított Nemzeti Párt vezetőjeként egyre inkább a közjogias nemzeti kérdéseket hangsúlyozta. A Függetlenségi és 48-as Párt közjogi radikalizmusa fokozatosan veszített erejéből, mely folyamat Kossuth Ferenc pártelnöksége idején, elsősorban a századfordulótól gyorsult fel. A párt jobb oldalán elhelyezkedő, egyre konzervatívabbá

---

²⁶ A felsőház történetéhez l. *Püski Levente: A magyar felsőház története 1927-1945.* Bp. 2000.

²⁷ Vécsey László 1905 végén kapcsolódott be Szatmár vármegyében az ellenállási akciókat irányító 60-as bizottság munkájába, de túl nagy aktivitást nem fejtett ki. Az 1905. dec. 28-i vármegyei közgyűlésen a nemzetiségi Lucaci Constantin (Lukács Konstantin) kilépésével megürült helyre választották meg a megyebizottsági tagok. ANDJC Prefectura Județului Satu Mare Acte comite suprem 1906. 2228. cutia 24999-1425/905. Jegyzőkönyvi kivonat Szatmár vármegye közönségének Nagykárolyban 1905. dec. 28-án tartott rendkívüli közgyűléséről.

váló Kossuth Ferenc körül csoportosulók és Apponyi elképzelései egyre közelebb kerültek egymáshoz, bázisukat részben egymáshoz közel álló vagy sokszor azonos társadalmi rétegek alkották. Apponyi Nemzeti Pártja 1905 januárjában fuzionált a Függetlenségi és 48-as Párttal, ami az agrárius csoport politikai dominanciájának további növekedését eredményezte Kossuth Ferenc pártjában. Apponyi politikai pártállásának megváltoztatását logikai szükségszerűségként értékelte, kijelentve, hogy „ő most is azért küzd, amiért az előtt: Magyarország függetlenségéért”.²⁸ Ez a kijelentés azonban nyilvánvalóan csak a kampánybeszéd politikai szólamainak sorába illeszkedett.

Apponyi 1934-es emlékiratában, melyben bizonyos problémakörök értékelése kapcsán számos önkritikus megállapítást is tett, vallott a Függetlenségi és 48-as Pártba való belépése előtt felmerülő aggályairól is. „Ezek főleg arra vonatkoztak, hogy a külügyeknek különválasztását ugyanazon uralkodó alatt álló országok közt nem tartottam keresztülvihetőnek, [...] ezen a ponton a függetlenségi párt programjával szemben fenntartással kell élnem. Kossuth Ferenc és vezértársai megnyugtattak [...] hogy ezen a téren, ha a függetlenségi párt kormányra jutna, valami megoldást találni szükséges lenne; ha tehát csak ennyi a nehézségem, kértek, hogy ezen ne akadjak fenn; nehogy azonban [...] az ellenzéki küzdelem elszántsága ezáltal esetleg gyengüljön, a kérdés ezidőszerinti

---

²⁸ Szatmár és Vidéke, 1905. jan. 31.

fölvetését mellőzni kérték, amibe én belenyugodtam”²⁹ – idézte fel a gróf a tranzigens Kossuthal kötött alkut. Azt sem hallgatta el, hogy az általa vezetett „éppen csak életre galvanizált” Nemzeti Párt alkalmatlannak bizonyult jelentős választási eredmény produkálására. Vécsey Lászlót megkísérelték rábeszélni a Függetlenségi és 48-as Párthoz való csatlakozásra, ő azonban nem állt kötélnek. „Soha! csak alkotmánypárti programmal – feltételek vagy megszorítások nélkül tehetem. – S így is jó volt”³⁰ – informálta a báró édesanyját a történetekről. Vécseynek az 1906-os országgyűlési képviselő-választás kampányában meglehetősen kemény harcot kellett vívnia a győzelemért dr. Tatár János nemzetiségi jelölttel.³¹ A bárónak akadt még egy ellenfele Csizmadia Sándor, a Magyarországi

---

²⁹ Dr. Gróf Apponyi Albert emlékiratai 1899-1906. Második kötet. MTA, Bp., 1934. 141. Apponyi Albert 1922-ben adta ki először memoárját Ötven év, ifjúkorom, huszonöt év az ellenzékben címmel, melynek időkerete a Bánffy-kormány bukásáig terjedt. Az opusz több kiadást is megért. A gróf tervei között szerepelt az ezt követő időszak politikai emlékeinek papírra vetése is, amire 85. születésnapja alkalmából 1931-ben a magyar országgyűlés képviselőházától felkérést is kapott. A politikus 1933. febr. 7-i elhunytja keresztülhúzta törekvésének megvalósulását. A néhol hézagos visszaemlékezés a tragédia bekövetkeztéig csak 1906 közepéig, a koalíciós Wekerle-kormány működéséig készült el. Sőt sajnálatos módon a gróf özvegye által a képviselőház elnökének beszolgáltatott kéziratból oldalak hiányoztak. A házelnök a Magyar Tudományos Akadémiát bízta meg a közzétételről való gondoskodással. A sajtó alá rendezést, a munka jegyzetekkel való ellátását dr. Nagy Miklós végezte el.

³⁰ ANDJC 452 Nr. inv. 189 Nagykároly, 1906. ápr. 18. Vécsey László Dessewffy Blankához francia nyelven - A helyi lapokban egyébként a hivatalos jelölés meg nem ejtéséig előfordult, hogy függetlenségi jelöltként emlegették. Színérváralja, 1906. ápr. 15.

³¹ A Román Nemzeti Párt az 1905. januári nagyszebeni értekezleten deklarálta a politikai aktivitást. Szatmár vármegye választókerületeiben 1905-ben nem indított jelöltet, de az 1906-os választások alkalmával a törvényhatóság három etnikailag vegyes választókerületében célként tűzte ki a mandátumszerzést. Ehhez részletesebben l. *Zsoldos Ildikó*: Hatalmi törekvések és politikai platformok Szatmárban az 1905-1906-os kormányzati krízis idején. Kolozsvár, 2018. 111-129, 169-182.

Szociáldemokrata Párt politikusa személyében. Az 1906-ban a képviselőházba bejutott Vécsey László egymandátumos képviselő volt, hiszen a dualizmus utolsó képviselő-választásán, az 1910-esen már nem indult, ugyanis 1910 februárjában, amikor Andrássy Gyula feloszlatta pártját, a volt alkotmánypártiak többsége csatlakozott a Nemzeti Munkapárthoz. Erre Vécsey László Tisza István-ellenessége miatt nem volt hajlandó.

A legkisebb Vécsey fiú, József Aurél az egyházi vonalat választotta. Rómában a Germanicumban tanult, ahonnan felszentelt papként és doktorált teológiatanárként tért haza 1910-ben. Ő az 1895-ben alakult, az egyházpolitikai reformok revízióját célként kitűző Katolikus Néppártot preferálta. Példaként említhető patriotizmusának megnyilvánulására, hogy felkarolta néhány évvel alatta járó hallgatótársának, Rejöd Tibornak azt az ötletét, hogy a magyarok imázsának javítása céljából diavetítéseket kell szervezni a német területről érkezett papnövendékeknek. Nekik ugyanis a magyarokról többnyire csak azok az információk álltak rendelkezésükre, melyeket az osztrák újságokban olvastak. Köztudomású, hogy ezeket az írásokat nem éppen a magyarbarátság hatotta át.

A család talán legkiegyensúlyozottabb egyénisége, Cebrian Istvánné, született Vécsey Magda is folytatott efféle PR-tevékenységet a magyarokért a Windischgraetz családban. Erre azért volt szükség, mert ahogyan egy 1907-ben kelt levelében fogalmazott: „Szegény Valérie néni nagy vallásossága és szívjósága mellett kegyetlen

magyarfaló, s ez a társalgásban igen gyakran kínosan tör elő”³². Cebrian grófné eltökélte, hogy változtatni fog nagynénje, Windischgraetz Lajosné Dessewffy Valéria magyarokról alkotott képén. Rá akarta ébresztetni, hogy „mi, magyarok élünk, hogy egy szép fővárosunk és csinos társadalmi életünk van, és nem készülünk Bécs árnyékába meghúzódni és ott keresni bajaink orvoslását”. A nemes szándék ellenére az akció nem sok sikerrel járt.

A szatmári Vécseyek a nemzetiségi kérdés megítélésében a dualizmus kori politikai elit által képviselt „egy politikai nemzet” elvet vallották. Szilárdan hittek a magyar szupremácia fenntartásának fontosságában. Vécsey József Aurél Rómából történő hazatérését követően tanári pályafutását a nagyszebeni állami gimnáziumban kezdte és 1910. szeptember 25-i levelében kezdeti tapasztalatait édesanyjával megosztva ezt írta: „Legrosszabbak a bennszülött szebeni német katolikusok. Ezek természetesen nem tudnak kibújni a szász hatás alól, és míg egyrészt indifferens [közönyös, részvétlen] katolikusok, másrészt éppoly prepotensek [pimaszok] és hasztalanok, mint lutheránus polgártársaik. Szerencsére meglehetősen pusztul a komisz szász faj, s eddig itt nem is lesz rend, míg az utolsó szászt a temetőbe nem viszik, s akkor aztán a német katolikusok is megmagyarosodnak.”³³ Majd Aurél beszámolt arról a problémáról is,

---

³² A szatmári Vécseyek a 19-20. században. A bev. tanulmányt írta és a kötetet szerk. Zsoldos Ildikó. Nyíregyháza 2011. 372. Fülek (?), 1907. jún. 6. Vécsey Magda Vécsey József Aurélhoz

³³ Uo. 228-229. Nagyszeben, 1910. szept. 25. Vécsey József Aurél Dessewffy Blankához

hogy Szeben vármegye lakosságának már 67 százaléka román, akik lassan, de szisztematikusan összevásárolják a földeket és háztelkeket és a magyarok az összlakosságon belüli számarányukat tekintve a harmadik helyet foglalják el.³⁴

Jó példa a szatmári Vécseyek magyarosítási szándékára, hogy báró Vécsey Józsefné Dessewffy Blanka grófnő az 1890-es évek első felétől alkalmazottaik és cselédek leánygyermekei számára iskolát működtetett szatmári uradalmi központjukban. Ennek egyik nem titkolt célja a magyarosodás elősegítése volt a szlovákok és románok által is lakott településen³⁵, pedig az 1900-as népszámlálás adatai szerint Sárközön csak kis számban éltek nemzetiségek. A 2145 lakosból 1731 volt magyar, 288 szlovák, 70 román, 55 rutén és 1 német anyanyelvű. A statisztika szerint 2090 személy tudott magyarul beszélni.³⁶

A báró Vécseyek világháborús szerepvállalásának vizsgálatakor feltétlenül említést érdemel, hogy László báró újra szolgálatba állt. A Honvédelmi Minisztérium³⁷ parancsára először

---

³⁴ Uo.

³⁵ A báró Vécseyek a 18. század végén telepítettek szlovákokat Sárközre. ANDJC Prefectura Județului Satu Mare Acte comite administrativ III. 1905. 2221. cutia Sárköz, 1905. okt. 27. özv. Vécsey Józsefné Dessewffy Blanka grófnő levele Szatmár vármegye alispáni hivatalához.

³⁶ Magyar statisztikai közlemények 1. k. A Magyar Korona országainak 1900. évi népszámlálása. A népesség általános leírása községenként. Bp. 1902. 318-319.

³⁷ Az Osztrák-Magyar Monarchia többszintű védereje három különböző minisztérium felügyelete alá tartozott. A császári (és) királyi hadsereg a Császári és Királyi Hadügyminisztériumhoz, a magyar királyi honvédség a Magyar Királyi Honvédelmi Minisztériumhoz, a Landwehr pedig a Császári és Királyi Honvédelmi Minisztériumhoz.

automobilitaként,³⁸ majd 1914 szeptemberében a pétervárad (petrovaradini) főhadiszállásra vezényelték.³⁹ Novembertől Temesvárott teljesített szolgálatot. Leveleit egy éven keresztül innen datálta.⁴⁰ 1916 elején sikerült elérnie a rég áhított áthelyezést Teschenbe, ahol széles körű nyelvismeretét hasznosítva irodai aktafordítóként dolgozott.⁴¹ Őrnagyi előléptetésére meglehetősen hosszú várakozás után került sor 1916 decemberében. Ötven esztendősen lépett a főtiszték sorába.

A katonai szolgálati kötelezettségét önkéntesi rendszerben teljesített, negyvenhat éves Vécsey Miklós 1915 augusztusában a sárközi uradalom jószágigazgatójának tanácsára maga jelentkezett. „Így most az önkényt jelentkezők privilégiumaiban fog részesülni, ha csakugyan behívják, ami szept. hó folyamán lenne”⁴² – világított rá Vécsey Magda a motivációs tényezőre. Miklós korosztályát 1916 elejétől kezdték behívni.

A legfiatalabb Vécsey báró 1912 óta a gyulafehérvári papnevelde tanáráként dolgozott. A papnevelő intézetben a világháború első évében még zavartalanul folyt a tanítás, 1915-ben

---

³⁸ Automobilita szolgálatot az 1. világháborúban azok láthattak el, akik rendelkeztek saját automobillal. Ők általában bizalmi feladatot teljesítettek. Amikor kitört a háború, a katonai hatóság a Vérmezőre rendelte az ország automobilitáit, melyekből egy bizottság kb. 400 személyi, valamint több mint száz teherautomobil hadi célra való rendelkezésre bocsátásáról döntött.

³⁹ Az Automobiltestületet 1916 tavaszán feloszlatták, a tiszteket csapatszolgálatra osztották be. *Ablonczy Balázs*: Teleki Pál. Bp. 2005. 104.

⁴⁰ Időnként szolgálatteljesítés céljából Bécsbe távozott. Ilyenkor Budapesten megállva alkalma nyílt gazdasági ügyintézésekre is.

⁴¹ Katonai összecsapásokban sem eddig, sem ezt követően nem vett részt.

⁴² ANDJC 452 Nr. inv. 217 Aurel Vécsey Correspondentä 1896-1913. H. n. [Sárköz] 1915. aug. 29. Vécsey Magda Vécsey József Aurélhoz.

már kevesebb hallgatóval. Vécsey József Aurél a harcok megindulását követően hamar szembesült a háború árnyoldalával. A szeminárium bizonyos helyiségeit a sebesültek rendelkezésére bocsátották. Románia 1916. augusztusi hadba lépése Erdélyt is hadszínterré tette. A román hadsereg betörései elől menekült a lakosság. A veszélyeztetett területek kiürítése szervezetlenül folyt,⁴³ ami késleltette a csapatfelvonulásokat, ugyanis az út- és vasútvonalak áteresztőképessége nem tette lehetővé az ellenkező irányú mozgások egyidejű kivitelezését. A román csapatokat csak német segítséggel, Mackensen tábornagy irányításával sikerült kiszorítani Erdélyből 1916 őszén. Az év végi „visszatelepítésben” József Aurél is tevékeny szerepet vállalt. A családi archívumban őrzött levelek azt sejtetik, hogy a tudós-tanár pap Gyulafehérvárott nem találta meg a számításait.⁴⁴ Már 1917 folyamán intenzíven szervezte Budapestre költözését, ahol igen aktív tudományos-publikációs tevékenységbe kezdett már a világháború utolsó évében.

A világégés alatt a legidősebb lánytestvér, a házasságra nem lépett Vécsey Eszter teljes mértékben édesanyja ápolásának szentelte

---

⁴³ Jakus János ezért Erdély kormánybiztosát teszi felelőssé, aki intézkedéseit nem egyeztette az osztrák-magyar 1. hadsereg parancsnokával, Staussenburg tábornokkal. *Jakus János: Román betörés.* In: Magyarország az első világháborúban. Lexikon A-Zs. Főszerk. Sziij Jolán Szerk. Ravasz István. Bp. 2000. 591.

⁴⁴ A családtagjai felé nagyfokú törődéssel közeledő Vécsey Magda szerint a gyulafehérvári közegben Aurél egyénisége nem fejlődhetett. Egy harang alá helyezett spárgatőhöz hasonlította öccsét, mely csak egy irányban engedi nőni és napfényre jutni: az erős és éles kritika szellemében. Magda próbálta megalkuvásokra nem hajlandó, a saját meggyőződése szerinti igazságot üző testvérét érvényesülése érdekében rávenni, hogy tartózkodjon a kritikus megnyilvánulásoktól. In: ANDJC 452 Nr. inv. 216 Aurél Vécsey Corespondentä 1866-1912. H. n. [Szalatra] 1917. jún. 7. Vécsey Magda Vécsey József Aurélhoz.

magát. A másodszülető Vécsey baronesse-t, a Mária Valéria főhercegnőt több mint egy évtizedig udvarhölgyként szolgáló Máriát a világháború kitörése a budapesti Sacré-Coeur (Szent Szív Társaság) zárdában érte.⁴⁵ A Szent Szív Társaság nevelőintézete egyfajta védőburokként szolgált apácák és növendékek számára egyaránt. Mindezek ellenére Vécsey Mária sem került el teljesen a háború borzalmaival való szembesülést. Bár az általa látottak csak cseppek voltak a tengerben. A két legfiatalabb bárónő Nagymihályon tartózkodott a keleti hadszíntérre történő csapatmozgósításokkor.⁴⁶ A fiatalon megözvegyült Vécsey Magda⁴⁷ novembertől december végéig az ungvári járványkórházban, majd a sátorlajújhelyi katonai barakktelepen munkálkodott. Ezt követően néhány hétre még visszatért Ungvárra. 1916 nyarán egy vöröskeresztes hölgymisszió tagjaként Oroszországba utazott az ottani hadifogolytáborok meglátogatására.⁴⁸

A világháború elvesztése, az Osztrák-Magyar Monarchia szétesése és az ezt követő történések váratlanul érték és megdöbbentették az arisztokrata családokat. Sokkhatást gyakoroltak a

---

⁴⁵ A mélyen vallásos, melankóliára hajlamos Vécsey Mária 1904-ben lett apáca.

⁴⁶ Vécsey Paulina 1898-ban ment férjhez gróf Sztáray Sándor nagymihályi földbirtokoshoz.

⁴⁷ 1895-ben kötött házasságot a nála öt évvel idősebb, spanyol eredetű családból származó Cebrian István gróffal, akinek nagyapja 1827-ben szerzett indigenátust. Cebrian gróf hosszan tartó, súlyos betegség következtében 1901. febr. 19-én a franciaországi Cannes-ban elhunyt. A rövid házasság alatt nem született gyermekük.

⁴⁸ A küldetéssel kapcsolatos élményeit Gloria Victis címmel 1921-ben publikálta. *Őz: gróf Cebrian Istvánné: Gloria victis.* Bp. 1921. - A memoárról a Katolikus Szemlében jelent meg könyvismertetés. Katolikus Szemle 35. (1921) 448.; A szemléút értékeléséhez l. *Zsoldos Ildikó: „A mi háborúnk igazságos...”* A szatmári Vécseyek és az első világháború. Századok 149. (2015) 1275-1293.

dualizmus haszonélvezői közé tartozó báró Vécseyekre is. Az új államhatárok kijelölésével Vécsey László sárközi uradalma Romániához került, az ungszennai Csehszlovákiához. Ezeket a birtokokat az 1920-as évek agrárreformjai számottevően megcsónkították. A trianoni határhúzás fölerősítette a családi kohézió Blanka grófnő – 1917-ben bekövetkezett – halálával már elindult meglazulását. A testvérek között megnőtt a fizikai távolság. Vécsey László Eszterrel Sárközön, új nevén Livadan élt. Mária, Miklós, Magda és József Aurél Magyarországot választotta állandó lakhelyként. Paulinák a csehszlovákiai Nagymihályon, azaz Mihalovcén maradtak. Az utazási lehetőségekre a vámprocedúrán és a magas útiköltségeken kívül az útlevelkiadás mechanizmusa is erősen korlátozó hatást gyakorolt. Ezekhez járult még a történelmi magyar arisztokrácia jelentős léptékű társadalmi státuszvesztése. Az előbbieken felvázolt gazdasági természetű és mentális traumák hatására ez az előkelő, de gazdaságilag egyre kevésbé stabil család válsághelyzetbe jutott, mely szituáció új életstratégiák kidolgozását követelte meg.

A báró Vécseyek zsidósághoz való viszonyát górcső alá véve megállapítható, hogy neveltetésükből adódóan mindegyikjük rendelkezett arisztokrata öntudattal, amivel náluk együtt járt a zsidók lenézése, a zsidókkal szemben tanúsított lekezelő magatartás. Ez jól nyomon követhető a családi korrespondenciában. Még az egyébként nagyfokú toleranciával rendelkező Magdánál is kimutatható. 1922-ben publikált Rabságunk kezdetén című, a Tanácsköztársaság idejéről

szóló opuszában leírt egy szituációt a hatalom elvtárs, illetve elvtársnő megszólítás meggyökeresítésére törekvése vonatkozásában. Egy kiskatona udvariasan azt a kérdést intézte hozzá, hogy nem fog-e haragudni, ha ezután elvtársnőnek szólítja. Ő így válaszolt: „Nézze fiam – mondtam neki – szólítson engem, ahogy most kell, ahogy maguknak parancsuk van. Én ezért a legkevésbé sem haragszom. De lássa, a megszólítás nem változtat ám semmit az emberen. Mindenki életfogytiglan megmarad annak, a mi, semmiféle elnevezés nem teszi őt mássá. Maga zsidó fiú, én magyar mágnásasszony vagyok. Ezt a két tényt nem veheti le rólunk semmi a világon.”⁴⁹

A két világháború között a történelmi magyar arisztokrácia jelentős mértékű társadalmi státuszvesztésével összefüggésbe hozható antiszemitizmus több családtagot jellemzett. Vécsey Miklósnál az 1930-as évek elején egy igen erőteljes zsidóellenesség mutatható ki. Amikor 1933-ban fülei gyógykezeltetése céljából Drezdába utazott, így írt ottani tapasztalatairól: „Németország – és mint ilyen Drezda is – egyelőre igen boldog és meg van elégedve Hitlerrel. [...] Nekem az ő programjából az antiszemitizmus tetszik; ha ez ott sikerül, – ennek nagy kihatása lesz másfelé is. Szerintem ebben utánozni fogják őt másutt is, ha sikerül. Mindnyájunkat a zsidóság ront meg, anyagi és erkölcsi tekintetben egyaránt.”⁵⁰

A Horthy-korszakban a legitimisták egyre szűkülő táborához tartozó Vécsey József Aurél a zsidótörvények meghozatala után ebben

---

⁴⁹ Özv. gróf Cebrian Istvánné: *Rabságunk kezdetén*. Bp. 1922. 60-61.

⁵⁰ A szatmári i. m. 211. Kálmáncsa, 1933. nov. 4. Vécsey Miklós Vécsey Eszterhez

a kérdéskörben változtatott álláspontján, próbálta védeni a zsidó származásúnak nyilvánított embereket. Az egyik ilyen esetről így számolt be Eszter nővérének 1944. szeptember 3-án: „Ismét van egy zsidó tanítványom is. Magyar állampolgár, de 42 évet élt Berlinben, porosz németet beszél. 1938-ban Prágába menekült, onnan 1939[-ben] hazaküldték Magyarországra. Felesége keresztény. Most nyáron több hónapot töltött munkatáborban. Mint 54 évest leszerelték. Így remélhető, hogy tovább nem fogják bántani.”⁵¹

A kassai zsidó deportálások idején báró Vécsey József Aurél kanonok tagságot vállalt abban a tekintélyes egyházi személyekből álló ökumenikus küldöttségben, mely a rendőrtábornoknál tiltakozott a gettóba zártakkal alkalmazott bánásmód ellen.⁵² A protestálás azonban nem járt sikerrel. Szabó Lajos református lelkésztől, a küldöttség egyik tagjától tudjuk, hogy a picit rövidlátó Vécsey kanonok a fogadóhelyiség elhagyása előtt a tábornok elé állva kicsit nagyúri rátekintéssel határozottan fölemelte szavát az ügy érdekében, amelyért később a nagypréposttól feddésben részesült. „Ez [...] nem méltó keresztyén országban. Ezt én nem azért mondom, mert a zsidókat szeretem. Én sajnos, keresztyén létemre nem szerettem őket soha. Tudja, mint fajt nem szerettem és nem szeretem őket. De én most már filoszemita lettem, mióta Kassán gettó van. Mert az állattal nem

---

⁵¹ Uo. 242. Kassa, 1944. szept. 5. Vécsey József Aurél Vécsey Eszterhez

⁵² Vécsey József Aurél az 1. bécsi döntés után került a Kassai Püspökség papneveldéjébe, ahol teológiatanárként és rektorként tevékenykedett. Tanúja volt Kassa 1941. jún. 26-i bombázásának.

szabad úgy bánni, mint ahogy maguk bánnak emberekkel”⁵³ – mondta a felháborodott rendőrtisztnek a Szabó Lajos által „Kassa legbátrabb magyar emberének” titulált kanonok. Szabó szerint mindenki biztos volt benne, hogy még aznap újabb vértanú lesz a Vécsey családban.⁵⁴

Az arisztokrácia társadalmi státuszvesztésén, az első világháború utáni részleges, a második világégést követő totális birtokvesztéseken túlmenően a szatmári Vécseyek tragédiáját kiteljesíti, hogy bár József báró 1902-ben abban a tudatban távozott az élők sorából, hogy három felnevelt fiával gondoskodott a Vécsey név és a főúri életforma továbbviteléről, a családnak mégis magva szakadt.

PATRIOTISM, WORLD VIEW AND LIFE STRATEGY OF THE BARON VÉCSEY FAMILY

The goal of the study is to analyze the life strategy, the elements of mentality and the manifestations of patriotism of a magnate family connected with many ties to the Habsburg dynasty and being part of the political elite during the „long” 19th century. The goal is achieved by a thorough analysis of two generations of the Baron Vécsey family, which family has been rather neglected by the historiography. The study embraces an approximately 80 years period, from the Austro-Hungarian Compromise to the end of the Horthy era.

---

⁵³ *Szabó Lajos*: Utolsó szalmaszál. Bp. 2000. 134-135.

⁵⁴ Szabó Lajos a grófi ágból származó, 1849. okt. 6-án Aradon kivégzett Vécsey Károlyra utalt.

DRABANCZ M. RÓBERT

**KELETRE MAGYAR? A KELETI ORIENTÁCIÓ KÉRDÉSE ÉS
A PATRIÓTA GONDOLTKÖR AZ 1920-AS ÉVEK
POLITIKAI GONDOLKODÁSÁBAN**

Bevezetés

A 20. század első felének Magyarországn, valamint az egész közép-európai térségben felerősödtek az etnikai és kulturális jelenségek térbeliségét vizsgáló kutatások, melyek kialakították a mai napig is használatos „etnikai táj” fogalmát. A meggyökeresedett kifejezés „egy-egy nemzetiség tipikusan a saját etnikai jellegzetességében felismerhető tájformáló erő által alakított térfelszín”[BA1] jelentéstartalommal honosodott meg.¹ Különösen az általam vizsgált időszakban az „etnikai táj” fogalmában a nemzeti karakter tájformáló erejére helyeződött a hangsúly, mely az adott nemzetiségnek az adott tájhoz kötődő legitimitását, kontinuitását bizonyította. Tanulmányomban az 1920-as évek politikai gondolkodásában megjelenő patrióta gondolkör megjelenését és sajátosságait írom le. A korszak elméleti modelljei jó alapot adnak az 1930-as években megjelenő nemzeti karaktert vizsgáló viták megértéséhez.

---

¹ Vö. *Keményfi Róbert*: Az „etnikai táj” kultúrnemzeti mítosza. REGIO. kisebbség, kultúra, politika, társadalom 13. (2002: 4. sz.) 93-109.

Turáni gondolat és a keleti orientáció kérdése

Az 1926-ban létrehozott Államtudományi Intézetben Teleki Pál fogalmazta meg legerősebben szorongásait, melyek abból fakadtak, hogy az első világháborút lezáró döntésekben semmilyen szerepet nem játszottak az etnikai térképek és statisztikák. Az ország közvéleménye előtt hangsúlyozza: a „[...] békét principiumok alapján kötötték, azaz principiumok alapján fogalmazták a béketervezeteket, nem a békének, nem az életnek principiumai alapján, hanem háborús jelszavak alapján ezek váltak a béketervezetek principiumaivá. Az élet maga kell, hogy helyrebillentse ezt a mérleget, az élet maga kell, hogy ismét az életnek principiumait juttassa lassanként érvényre a háború principiumai helyett.”²

Az intézet számára tudományos, valamint politikai célként határozta meg, hogy a remélt és egyszer majd elkövetkező revíziós tárgyalásokra minél pontosabban rögzítsék a Kárpát-medence etnikai helyzetét. Ebben a helyzetben és gondolatkörben megszületendő „kulturtáj” fogalma adta meg a saját etnikai térnek a történeti folytonosság általi legitimációját. Teleki tanulmányaiban részletesen foglalkozik a kérdéssel: „Faj és táj szimbiózisok. Részeik, alkotóelemeik nem egyneműek, hanem egymást életfolyamataikban támogatók, kiegészítők [...] fajalkotó tényező abban az értelemben, amelyben tájalkotó tényezőkről beszélünk. A faj életegysége, szimbiózisa a gondolat szimbiózisa is [...]”³ Az így megszületett saját

---

² Teleki Pál: Válogatott politikai írások és beszédek. Bp. 2000. 67.

³ Uo. 24-25.

„kulturtáj” fokozatosan, de egyre erőteljesebben a nemzeti mitológia részévé vált, a nemzeti létezés elidegeníthetetlen eleme lett.

A tudomány és politika keresztútján megszületett kérdéskör hamar a publicisztikai irodalom kedvelt témájává vált a húszas évek sajtónyilvánosságában. A korszak publicisztikáját vizsgálva azonnal feltűnnek azok a nézetek, melyek a keleti, ázsiai kapcsolatokra helyezték a hangsúlyt. Már a 20. század első évtizedében napilapokban és folyóiratokban, tankönyvekben és irodalmi művekben mind sűrűbben találkozhattak az olvasók azzal a véleménnyel, hogy a magyarság a nagy és dicső múltú turáni népcsaládba tartozik. Az elmélet végső elemzésben Max Müller⁴ angol nyelvésznek köszönhető, aki 1861-ben turáninak nevezte Európának és Ázsiának minden olyan nyelvét, amely nem indoeurópai és nem sémi. Osztályozásának alapja az volt, hogy a nyelveket két nagy csoportra vélte feloszthatónak: a letelepült népek nyelvére és a nomád népek nyelvére, s ez utóbbit nevezte el turáninak.

A magyarországi turanizmus elindítója Paikert Alajos, a későbbi földművelésügyi államtitkár volt, aki az angol Ázsiai Társaság mintájára egy magyar Ázsiai Társaságot kívánt létrehozni.⁵ 1910-ben megalakult a Turáni Társaság, alcímében Magyar Ázsiai

---

⁴ Max Müller (1823-1900) német származású oxfordi egyetemi tanár. A 19. századi történelmi nyelvészet kiemelkedő alakjaként a magyar nyelvet a turáni nyelvcsaládba sorolta be. A dualizmus kori Magyarországon az arisztokrácia köreiből népszerű turanizmushoz l. *Zsoldos Ildikó*: Egy Vécsey baronesse történelmi sorsfordulói. *Aetas* 30. (2015: 1. sz.) 124-125.

⁵ Paikert Alajos (1866-1948) a Magyar Mezőgazdasági Múzeum ötletgazdája, majd első múzeumőre, 1923-tól igazgatója volt.

Társaság.⁶ 1913-ban megindult a Turán, a Társaság folyóirata is. Az első lapszámban Teleki Pál, a társaság elnöke fogalmazta meg a turanizmus céljait: „Keletre magyar! Nemzeti, tudományos és gazdasági téren keletre! Tudományos alapot, alapos ismereteket a gazdasági előnyomulásnak, gazdasági célokat, de segítséget is a tudománynak. Mert nemzeti tudományon felépülő nemzeti gazdagodás [...] keleten reális export-ipar megteremtésével, illetve fejlesztésével lesz erőnk, függetlenségünk, hatalmunk alapja.”⁷ Teleki tehát a tudományos program meghirdetése mellett egy gazdasági, politikai programot is meghirdet: piacok és nyersanyaglelőhelyek keresését Kis- és Közép-Ázsiában, a német gazdasági előnyomuláshoz hasonlóan egy magyar gazdasági előnyomulás feltételeinek megteremtését.⁸

1918-ban a Turán szerkesztését Teleki Pál vette át, s az immáron nagy példányszámban megjelenő folyóirat kísérletet tett eredeti tudományos programjának megvalósítására. „A Turán is tájfogalom és pedig olyan, amelynek határai, gypűelvei szélesek és hullámzóak.[...] Turán tájfogalom és nem – legalább egészében nem

---

⁶ *Németh Gyula*: A magyar turanizmus. Magyar Szemle 11. (1931: 1. sz.) 132-139.

⁷ *Teleki P.*: Válogatott politikai i. m. 9.

⁸ Az első világháborúban a Turáni Társaság helyzete lényegesen megváltozott. Megszerezték a kormány támogatását, a Társaság nevét átváltoztatták Magyar Keleti Kultúrközponttá, eredeti neve csak alcímében maradt meg. Állami támogatással kiépültek a kapcsolatok Bulgáriával és Törökországgal. 1916-tól kezdődően mintegy 200 török, bolgár, albán, bosnyák fiatal tanult Magyarországon. Tervbe vették több ezer anatóliai török gyermek Magyarországra szállítását és az Alföldön cselédként való alkalmazását. Elkészültek a tervei egy Keleti Intézetnek és egy Keleti Tanszéknek. Konstantinápolyban és Budapesten magyar-török baráti társaságok jöttek létre.

– nyelvi, embertani, származási vagy akár néprajzi.”⁹ A fogalom tisztázásra azért is szükség volt, mert mindinkább elszaporodtak az olyan publikációk, amelyeket a dilettantizmus, a tudománytalan elméletek burjánzása jellemezett, s amelyek komolytalanná és nevetségessé tehették a társaság célkitűzéseit itthon és külföldön egyaránt.

Az elburjánzó turanizmus tudománytalan, de határozott alternatívát jelenített meg a stabilizációt és a nyugati orientációt képviselő kormányzati politikával szemben. Az 1920-ban megalakult Magyarországi Turán Szövetség is ennek jegyében fogant. A Szövetség célja „fajiságunk tudatának kifejlesztésével a magyarság erkölcsi és anyagi alapjának megerősítése, a rokon turáni népekkel a művelődés és gazdaság terén kapcsolat megteremtése”. A nyugati kultúra „szervi betegségben szenved”, ezért a magyarságra hárul az a feladat, hogy keresztény nemzeti alapra helyezkedve, a faji gondolatot felerősítve „[...] Keletről, az önzés által még meg nem fertőzött fajrokonainktól szerezzünk új gondolatokat, amelyek segítségével keresztény világfelfogásunkat oly módon erősítsük meg, hogy ez az új világnézet nemcsak bennünket gyógyítson meg, hanem hatással legyen a velünk kapcsolatban lévő nyugatra is”¹⁰

---

⁹ Teleki P.: Válogatott politikai i. m. 25.

¹⁰ *A Magyarországi Turán Szövetség céljai és működése.* Turán (1921) 74-76.

A vizsgált korszakunk elején már éles kritikával illette Schmidt József¹¹ a Nyugatban a turáni gondolatkört és képviselőiket.¹² Meglátása szerint: „[...] a turanizmus egy levegőbe épített Felhő kakukkvár, amelynek építőmestere a fantázia, pallérja a dilettantizmus, anyaga halva született gondolatok, bebizonyítatlan és bebizonyíthatatlan föltevések, mondák és mesék, amelyek sokkal messzebb esnek a valóságtól és az igazságtól, mint Makó Jeruzsálemtől.”¹³ Publicisztikájában megcáfolja a gondolatkör elméleti alapjait, de nem is ezt tartja igazán fontosnak. Meglátása szerint a turanizmus nem is tudományos, hanem egyértelműen politikai mozgalom: a „[...] turanizmus tehát hasztalan iparkodik magát tudománynak kiadni. Csak kompromittálja magát vele. De minek is erőlködik, mikor semmi szüksége nincs rá? Ha a turanizmus

---

¹¹ Schmidt József (1868-1933) nyelvész, egyetemi tanár, az MTA levelező tagja (1911). 1924-től nyugalmazott egyetemi tanárként élt.

¹² A vesztes háború után a turanizmus, mint gazdasági és politikai program végképp illuzórikussá vált. 1920 nyarán megalakult a Kőrösi Csoma Társaság. Elnöke Teleki Pál, alelnöke Szinnyi József, titkára Hóman Bálint, jegyzője Németh Gyula lett. Folyóirata, a Kőrösi Csoma Archivum a Turán 1918-as évfolyama folytatásának tekintette magát, mint ez a szerkesztők beköszöntőjéből is kiderült. Bekapcsolódást jelentett a külföldi tudományos életbe, amelyet nivós magyar és idegen nyelvű publikációk, külhoni tudósok tanulmányai, könyv- és folyóiratszemlék jeleztek. 1920-ban a Turáni Társaság mellett megalakult a Magyarországi Turán Szövetség Cholnoky Jenő nagyvezérrel és Baráthosi Balogh Benedek szövetségsnaggyal az élén. A Szövetség hivatalos lapja, a Kelet ezeket a gondolatokat igyekezett minél szélesebb körben terjeszteni. A Turán Szövetség 1923-ban felbomlott és újra a Turáni Társasághoz csatlakozott, majd a Szövetség 1931-ben alakult újjá a faji érdekek megvédése programjával. A Turáni Társaság a háború után is folytatta tevékenységét. Az elnöki székben Teleki Pált Pekár Gyula váltotta fel, védnöke József Ferenc főherceg lett. A Társaság szerény keretek között munkálkodott eredeti célkitűzésein. Finn-észt Intézetet, Török Intézetet hoztak létre, török, finn, japán nyelvtanfolyamokat szerveztek. Vö. *Németh Gy.*: A magyar turanizmus i. m.

¹³ *Schmidt József*: Turánizmus. Nyugat XVIII. (1925: 20. sz.) 2.

politikai mozgalom, már pedig az, akkor egyáltalában nincs rászorulva arra, hogy tudományos jogosultságát kimutassa.”¹⁴ A szerző végkövetkeztetésként kijelenti, hogy a turanizmus eszménye a világháború métegyében született és az rövid időn belül eltűnik majd a magyar politikai közéletből. Jóslata nem vált be, mert a magyarság nyugati identitását tagadó eszmék és gondolatkörök, melyek egyértelműen szembefordultak a politikai stabilizáció nyugatias modelljével, a húszas évek sajtónyilvánosságában mégis jelentős teret kaptak. A hagyományos, nemesi jellegű, romantikus történelemszemlélet az ázsiai jegyek elsődlegességét hangsúlyozta, de a lejáratott turáni jelző helyett inkább az eurázsiai alkalmazta.

A Magyar Írás 1927-es évfolyamának második számában jelent meg Raith Tivadarnak „Kelet-Európa ismeretlen föld” című írása, melyben az eurázsiai identitás elemeit veszi számba. Írásában egyértelműen jelölte ki az ország feladatát: „[...] Magyarország sorsa nem a nyugati, hanem a keleti kérdés jövőbeni kialakulásától függ.” A hanyatló nyugati civilizáció helyett „Kelet-Európa népeinek, amelyek még csak nemrég jutottak el a tulajdonképpeni nemzeti élethez, lesz döntő szavuk az európai életben.” Az együttműködésnek és a megértésnek alapjait adja: „[...] a közös származás, a közös kultúra, a közös múlt és a közös jövő.” Egyértelműen szembeszállt a kormányzat stabilizációt szolgáló politikájával: „Pedig ennek a kultúrtörténeti felismerésnek kultúrpolitikánkban, amely ma saját értékeinek elhanyagolásával vakon indul az idegen példák után, döntő

---

¹⁴ Uo. 2.

jelentőségűnek kellene lennie.” A szerző cikkében az első világháborús tapasztalatai alapján az életforma azonosságát írta le. Messzemenő következtetéseiben az eurázsiai térség politikai-gazdasági érdekazonosságát hangoztatta, melynek keretét egy balkáni, magyarországi (kárpát-medencei) és oroszországi államalakulat adta volna. Ráith elégedetlen az új Európa rendjével: „Ők vazallus államokat teremtettek a Nyugati Hatalmak befolyása alatt. Megalakították a »Népszövetséget« is, állítólag abból a célból, hogy a kis népek érdekeit megvédjék, de a valóságban azért, hogy ingyenes kiosztást rendezhessenek a mások területeiből vagy jogaiból.” A romantikus parasztállam eszménye az Európától való elfordulás jellegzetes ideáltípusát jelenítette meg, mely a hagyományok erejére építve elvetette a hálátlan Nyugatot és rendszerét.

A konzervatív-liberális politikai elit szellemi környezetét meghatározó értelmiségiek érzékenyen reagáltak a turanizmus új, a paraszti romantikába burkolózó formájára. Szekfü Gyulának a Magyar Szemlében megjelent írása közvetlen reakció volt Raith Tivadar cikkére.¹⁵ A történész professzor szenvedélyesen utasítja vissza a romantikus, nemzeti illúziókat felelevenítő gondolatokat. ”A turanizmus, ha könnyed előadásban alkalmaztatik, ma a hazafias stílus egy eszköze, ha politikailag, akkor a 19. század nagyszámú nemzeti illúziójának egyik elkésett, de éppenséggel nem javított kiadása, ha

---

¹⁵ Raith Tivadar (1893-1958) közgazdasági író, költő, egyetemi tanár. Egyetemi tanulmányait Budapesten és Párizsban végezte. 1921-1927-ben az általa szerkesztett Magyar Írás c. folyóirat a modern költészet elismeréséért szállt síkra. A folyóirat megszűnése után tisztviselő lett és főként közgazdasági kérdésekkel foglalkozott.

azonban a tudomány rendjébe tartozó gondolatok közt merül fel, akkor vaskos tévedés, melyet nem lehet elég eréllyel visszautasítani.”¹⁶ Tudományos érvek segítségével tagadja az eurázsiai összetartozás tudatának meglétét és hosszasan elemzi a paraszti gazdálkodás újkori sajátosságait. Súlyos tévedésnek tartja a keleti orientációt és ennek a mesterséges konstrukciónak minden lételapját elveti. Az ország gondjainak megoldása nem lehet más, „[...] mint, amire végzete ezer év óta rákényszeríti: Közép-Európa és Nyugat példáját követni”.¹⁷ 1931-ben Németh Gyula foglalkozott a turanista mozgalmak történetével.¹⁸ Tanulmányában részletesen ismertette a mozgalom történetét és miután megállapította tudománytalanságát, politikai céljait is irreálisnak nevezte. A szerző mégis fontosnak tartotta a keleti népek életével való foglalkozást, de szigorúan a tudományosság módszereinek megtartásával.

A patrióta gondolatkör

Az egyre szélsőségesebb, radikálisabb és tudománytalanabb nemzeti önmeghatározások rákényszerítették a konzervatív-liberális társadalmi elitet, hogy markánsan fogalmazzák meg ők is a Trianon utáni magyarság új szerepeit a Kárpát-medencében. Az új nemzetkoncepció első látványos és nagy érdeklődést kiváltó cikke Ottlik Lászlónak a *Magyar Szemlében* megjelent „Magyar nemzet –

---

¹⁶ *Szekfű Gyula*: A „turáni–szláv parasztállam”. *Magyar Szemle* 5. (1929: 3. sz.) 30-37.

¹⁷ Uo.

¹⁸ *Németh Gy.*: A magyar turanizmus i. m. 132-139.

cseh birodalom[BA2][3]” című írása volt.¹⁹ Az 1928. februári számban megjelent tanulmány részletesen ecseteli az új cseh uralomnak tarthatatlanságát, valamint diktatórikus jellegét, hisz „Csehország népszavazás nélkül, a fegyverek jogán és a nagyhatalmak erőszakos diktátuma alapján jutott Felvidék birtokába.” A cseh politikai elit célja egyértelmű, a magyar vármegyék felbomlasztásával egy gyarmati állapot létrehozása Szlovákiában, mely a magyar politikai elit érdekérvényesítő erejét végleg megtöri majd. Ugyanakkor a szerző áthidalhatatlannak látja a cseh polgári oligarchia és a szlovák parasztság közötti szakadékot. Nyilvánvalónak tartja, „hogyan az egész csehszlovák nemzetiségi mozgalom [...] mozgatói el voltak tökéltve, a tótságot még közömbössége dacára, sőt akarata ellenére is »megmenti« a szláv kultúra számára.” A szerző érthetetlennek tartja ezeket a törekvéseket, mivel a szlovákok megvetik az új cseh hatalmat, akikkel a nyelvi rokonságon túl semmi más nem köti össze őket. Történelmileg motiváltabbnak tartja a magyar hatalom visszaállítását, hiszen „[...] amit a cseh nemzet nem adhat meg,[...] nyugodtan megadhatná a magyar: a felvidéki autonómiát.” Ottlik tanulmányában a történelem romantikus

---

¹⁹ Ottlik László (1895-1945) a két világháború közötti konzervatív akadémiai filozófus nemzedék egyik legismertebb és legtermékenyebb képviselője volt. Állam- és bölcsészettudományi diplomáinak megszerzése után, az 1920-as évek elején a marxizmus társadalomelméletéről írta debütáló munkáját (A marxizmus társadalomelmélete. Bp. 1922.). 1926-ban jelent meg A társadalomtudomány filozófiája című munkája. Könyveivel párhuzamosan jelentek meg írásai a Társadalomtudományban, illetve a Magyar Szemlében. Munkáiban gyakran foglalkozott a nacionalizmussal, illetve a nemzet kérdéseivel, valamint a demokrácia és a diktatúra elméleti kérdéseivel.

felfogásának jegyeit fedezhetjük fel: a Kárpát-medencei együttélés egy sajátos politikai és gazdasági egységet teremtett, melyet a mohó és ellenséges szomszédok hitványsága felrobbantott. A „*natio hungarica*” összetartozástudata felette áll a nyelvi rokonságnak és a két külön nyelv, két nemzetiség egy ugyanazon nemzetet takar. Míg az etnikai összetartozáson felépülő Közép-Európa torz valóságot eredményezett, a területiális szemléleten alapuló új nemzeti eszme elfogadható lesz minden nemzetiség számára.

A magyar nemzettudat lényeges kérdése, hogy a magyarság önmeghatározásában a kisnemzeti vagy a nagynemzeti eszmények kerülnek-e túlsúlyba. A magyar nemzetfelfogásban a történeti nemzet tudata a nemzetiségekkel kapcsolatos nézetek alapját adták. Az államalkotó képesség öntudata, bár nem mindig szuverén módon, sugallta a nagynemzeti koncepciót. Ez megadta a magyarság hivatását: a Kárpát-medence feletti hatalom megszervezése és fenntartása. A trianoni béke utáni Magyarország publicistáinak olyan Nagy-Magyarország-kép megteremtése is feladatukká vált, mely elfogadhatóvá válik a visszacsatolandó nemzetiségek számára is.

Ottlik László néhány hónappal később az Új Hungária felé címmel írt esszéjében már egyértelműen fogalmaz. „Nincsen jó magyar ember, aki kételkednék abban, hogy a Szent István Birodalom területi egysége előbb-utóbb helyre fog állni”.²⁰ A bethleni stabilizáció aktív külpolitikája szerencsés környezetet teremtett az új koncepció részletesebb és kifinomultabb kidolgozására. A

---

²⁰ Ottlik László: Új Hungária felé. Magyar Szemle 4. (1928/b: 1. sz.) 1-10.

miniszterelnök bizalmasai közé tartozó Ottlik feladata volt, hogy kialakítson egy olyan teret, „mely egyfelől teljes mértékben biztosítja nemzeti függetlenségünket, lehetővé teszi erőinknek teljes szabad kifejezését, másfelől gazdasági szabad mozgást nyújt nekünk a Duna medencéjében egy oly nagy területen, mely mindnyájunknak biztosítja a gazdasági fejlődést és prosperálást.”²¹

A hazai szellemi erőforrásokat kutató szerző cikkében két pozitív áramlatot tart alkalmasnak az új Magyarország célrendszerének megfogalmazására: a kultuszminiszterhez kötődő „neonacionalizmust” és a revízió politikai dimenzióját megfogalmazni képes „neopatriotizmust”. A modern nacionalizmus előtt a középkori Magyar Királyságot a patriotizmus ereje tartotta össze. Most újfajta, életerővel teli patriotizmusra lenne szükség ahhoz, hogy a Duna-medence népeit újra lehessen egyesíteni Szent István koronája alatt. „Neopatriotizmusnak pedig azt a felfogást nevezném, amely belátván azt, hogy Szent István hagyatéka nem a kisebbségé és nem a többségé, nem az uraké és nem a magyaroké csupán, hanem mindazoké, akiknek ősei a Kárpátok ölen nyugszanak [...]”²² A következőkben Ottlik sorra veszi az Új Hungária területeit és a horvátoktól a tótokon keresztül egészen Erdélyig és Kárpátaljáig (Ruténföld) elemzi az egységes országba való visszatérés feltételrendszerét. Rendszerének egyik alapeleme, a közös történelmi sorsból táplálkozó „natio hungarica” már előző cikkében is megjelent,

---

²¹ *Bethlen István*: Bethlen István gróf beszédei és írásai. Bp. 1933. 123.

²² *Ottlik L.*: Új Hungária i. m. 4.

mely elgyengíti az etnikai és nyelvi szempontokat. Másrészt a szerző megpróbálja szembeállítani az utódállamok etnikai közösségeit (cseh-szlovák, horvát-szerb), melyek így a központosító, a nemzetiségi önkormányzatokat semmibe vevő új államhatalomból remélhetőleg Magyarországra való visszatérés mellett döntenek majd.

Ottlik nagy feltűnést keltett cikkének háttérében Bethlen Istvánt, Magyarország miniszterelnökét vélhetjük felfedezni. Bethlen álláspontja a revízió tekintetében meglehetősen változékony formákat nyert a kormányzása alatt. A változó nemzetközi helyzet, az országon belüli politikai lehetőségek és tárgyalási szituációk mind megkötötték a miniszterelnököt a szükséges revízió mértékét illetően. Megfogalmazása szerint: „Mert elmondhatom [...], hogy mindnyájan tudtuk, hogy mit lett volna kívánatos tenni, de mindig azt tettük, amit lehetett és az adott körülmények engedtek. Ez a gyakorlati politika, amelyet őseink Erdélyben követtek, és amely egyedül vezet ma is célhoz.”²³ A minimális célként meghatározott egységes magyar nyelvterületek egy országban való egyesítése mellett mindig megjelent a nagyhatalmi nemzettudatból táplálkozó politikai cél is, mely szerint a magyarságnak a Duna-medencében vezető szerepet kell betöltenie. A történeti érvek adták alapját a nagyhatalmi ambícióknak, melynek keretét a Szent István-i állameszme adta. Az államalkotó magyarságot tradíciói, kultúrája és politikai fegyelmezettsége tette alkalmassá arra, hogy a Kárpát-medencét önállóan megszervezze. A historikus érvek mentén kirajzolando „Nagy-Magyarország” olyan

---

²³ *Bethlen I.*: Bethlen István i. m. 375.

életképes államalakulatként jelenik meg, amely alkalmas arra, hogy a benne élő nemzetek és nemzetiségek életterét megadja. Az integrális revíziónak burkolt formában való megjelenése magában hordozta a történeti Magyarország helyreállításának lehetőségét is.²⁴

Viták a patrióta gondolatokról

Ottlik írása nagy érdeklődést és széles körű vitát váltott ki a húszas évek politizáló közvéleményéből. Az aktív külpolitika első sikereinek és a Rothermere-kampányt²⁵ követő lázas közhangulatnak köszönhetően bőségesen foglalkoztak a politikai lapok publicistái a neopatriotizmus kérdéskörével. Jellemző módon a tényleges hatalmi viszonyokat semmibe vevő javaslat támadási felületévé az integrális revízió modernizációs javaslatai váltak. A kormányközeli konzervatívok még megértően nyilatkoztak: a „neopatriotizmus az őslakók szolidarizmusát hirdeti az új Hungária keretében [...]”. Destruktív gondolat? Igen, azoknak a politikai kérődzőknek, akik a világ átváltozása után ma is még a boldog békekor jásziságain tűnődnek és nem veszik észre, hogy akkor a Keleti Svájc elgondolásának valóra válása az egységes magyar nemzetállam

---

²⁴ Bethlen miniszterelnökként nyilatkozataiban inkább a realitáshoz közelebb álló revíziós minimumot (a magyar nyelvű lakosság egy államban való egyesítése) képviselte. Az 1931-es kormányváltás után jelennek meg beszédeiben az integrális revízió elemei.

²⁵ Harold Sidney Rothermere lord konzervatív angol sajtómágnás, a Daily Mail című lap tulajdonosa vállalkozott arra, hogy lapjában kampányt indítson a trianoni békeszerződés revíziójának érdekében. Az első cikket 1927. június 21-én közölte a lap „Magyarország helye a nap alatt” címmel.

dezintegrálódását jelentette [...].”²⁶ A cikk szerzője, Kovrig Béla a bethleni politikai hatalom részeseként megértő örömmel fogadta a neopatriotizmust.²⁷ A jellegzetesen idealista szólamokban a neopatriotizmus az új közmegegyezés és az új országépítés lehetséges alapjává vált, melynek segítségével felépíthetőnek tűnik az Új Hungária.

Az ellenzéki lapok közül a Magyarság reagálása a leggyorsabb és a legerőteljesebb. Milotay István²⁸ írásában érdekesnek és alapjában nemes célnak tartja az új szellemű revíziós kormányzati politikát. A szerző a gondot abban látja, hogy a bethleni új szellemű politika csak formális és csak a szólamok szintjén létezik. Milotay meglátása szerint hogyan várhatnának el új szellemű, autonóm országot az elszakított területek népei, mikor Magyarországon sem léteznek az anyagi és morális függetlenség biztosítékai. „Amíg a mai rendszer tényei idehaza mást mondanak, mint amit a szavak kifelé üzennek, nem lehet kívánni, hogy elszakított testvéreink többet higgyenek a szavaknak.”²⁹ Bajza József

---

²⁶ Uo.

²⁷ Kovrig Bélát (1900-1962) a budapesti tudományegyetemen államtudományi (1920) és jogi doktorrá avatták (1921). 1923-ban Bethlen István miniszterelnök személyi titkára, majd a miniszterelnökség nemzetiségi és kisebbségi osztályán fogalmazó volt. 1927-től a Népjóléti és Munkügyi Minisztériumban dolgozott, majd az Országos Társadalombiztosítási Intézet (OTI) aligazgatójaként dolgozott.

²⁸ Milotay István (1883-1963) a nyíregyházi főgimnáziumban tette le az érettségét, majd jogi doktorátust szerzett a kolozsvári egyetemen. Szabolcs vármegyében a közigazgatásban helyezkedett el, azonban 1907-től újságíróként igyekezett érvényesülni. Először a Rákosi Jenő szerkesztette Budapesti Hírlap, majd az Új Nemzedék munkatársa lett. A forradalmak idején a Nemzetvédelmi Szövetség tagjaként politizált. 1920 és 1922 között nemzetgyűlési képviselő és 1920 októberétől Andrássy Gyula legitimista lapjában, a Magyarságban publikált.

²⁹ *Milotay István: Új Magyarország felé. Magyarság* (1928. október 7.) 2.

publicisztikájában radikálisabb hangot ütött meg és egészében elveti az autonómiákra épülő új Magyarország tervét.³⁰ „Semmiféle koncessziót, autonómiát nem kell nekünk ajánlanunk”, hanem egy közös munkára épülő ország képzetét kell kialakítani.³¹ A kritikák érdekes dimenzióját adja, hogy egyik szerző sem hisz az utódállamok stabilitásában, nem veszi komolyan az új államok nemzettudatát és a hagyományos magyar kultúrfölény érződik ki mondanivalójukból. A magyarság, ha rendbe teszi közös dolgait, szinte automatikusan visszanyeri hatalmát a Kárpát-medencében.

A legélesebb bírálatok a tervezet ellen a politikai jobboldal radikális elemeitől érkeztek. Zsilinszky Endre az Előrs című hetilapban fejtette ki ellenvetéseit.³² A húszas években Zsilinszky Endre a bethleni konszolidáció kérlelhetetlen kritikusaként radikálisan támadta a kormányzat politikáját és most is gúnyos hangvételben fejtette ki ellenérzéseit: „Örvendezzetek, az egyeztetendős nagy jövőjű Neonacionalizmusnak íme testvérkéje született, ott ring a bölcsön a

---

³⁰ Bajza József (1885-1938) egyetemi tanár, az akadémia tagja (1926). A budapesti tudományegyetemen szerzett tanári oklevelet, majd a Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárának munkatársa lett. 1923-tól a budapesti egyetem horvát nyelv és irodalom tanszékének tanára volt. Főbb kutatási területe a délszláv térség irodalma és történelme.

³¹ *Bajza József*: Neo-patriotizmus? Magyarság (1928. december 21.)

³² Bajcsy-Zsilinszky Endre (1886-1944) már kolozsvári tanulmányai alatt is foglalkozott újságírással, de az első komoly cikkei a nagyváradi Szabadságban jelentek meg 1907 januárjában. A közigazgatásban töltött évek alatt (Árva vármegye főispánjának titkára) is folyamatosan publikált a Budapesti Hírlapban. 1919 és 1922 között a fajvédő Szózat szerkesztője, majd főszerkesztője volt. 1928-ban indította el Előrs című hetilapját, mely radikálisan kritizálta a bethleni konszolidáció politikáját és megkérdőjelezte eredményeit. A húszas években Zsilinszky Endre néven írta alá cikkeit.

neve: Neopatrionalizmus.”³³ A szerző nem látja értelmét foglalkozni a revízió kérdésével, hiszen „a magyarságnak nem az ezeréves múlt, hanem a most épülő jelenre hivatkozva kell újból bizonyítania államszervező és vezető felsőbbbségét.”³⁴ A kormányzat konszolidációra törekvő politikáját élesen bírálva számba veszi az országot fojtogató belső feszültségeket: a szociális igazságtalanságokat, a választási rendszer visszásságait, a közigazgatás centralista gyakorlatát. Az egyértelműen propagandacélból kreált új revíziós célrendszer „csak arra jó, hogy elvonja a figyelmet a magyarság nagy belső problémáiról.”³⁵ A legsúlyosabb vád mégis az egész cikkben az volt, hogy Bajcsy-Zsilinszky szerint Ottlik neopatriotizmusa alapvetően Jászi Oszkár „Keleti Svájcára” hasonlít.

Jászi Oszkár már az 1912-ben megjelent könyvében foglalkozott a nemzetiségi kérdéssel, amelyben a nemzetiségi mozgalmakat nem kívülről szított, mesterséges képződménynek, hanem organikus „természeti” jelenségként írta le.³⁶ Véleménye szerint a problémát tudatos, messzemenő jogkiterjesztéssel, egyenjogúsítással kell megoldani. 1918 tavaszán finomította tovább a közép-európai térségre vonatkozó koncepcióját, mely a „Magyarország jövője és a Dunai Egyesült Államok” címet viselte.³⁷

---

³³ *Zsilinszky Endre*: Neopatriotizmus? Előőrs (1928. október 14.) 1-3.

³⁴ Uo. 2.

³⁵ Uo. 3.

³⁶ *Jászi Oszkár*: A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés. Bp. 1912.

³⁷ Végleges formáját a „Magyarország jövője és a Dunai Egyesült Államok” (Bp. 1918.) című könyvében nyerte el.

A tervezet az Osztrák-Magyar Monarchiát öt szövetséges államra osztotta: Magyarországra Horvát-Szlavónia nélkül, Ausztriára, a cseh korona országaira, Lengyelországra, a horvát vezetésű Illíriára és fenntartotta Románia csatlakozásának lehetőségét is. Ez az elméleti konstrukció abban a szellemben született, mely szerint a világháború tabula rasát teremtett, és itt az idő a térség területi viszonyainak rendbetételére. Az irreális és inkább elméleti konstrukcióként értelmezhető tervezet jól mutatja a magyar polgári radikálisok helyzetértékelésének hibáit.

A Horthy-korszak politikai hatalma a legfőbb ellenségként kezelte Jászi Oszkárt és a meghatározó értelmiségi csoportok (pl. Mályusz Elemér) kiírták a magyar nemzetből. A történelmi Magyarország sírásójának és a trianoni országvesztés közvetlen előidézőjének tartották. A korszak politizáló közvéleménye, különösen a konzervatív irányultságúak egyértelműen negatívan ítélték meg Jászi Oszkár tudományos munkásságát és a politikai hatalomban betöltött szerepét. Szekfű Gyulának a Magyar Szemle első számában megjelent programadó cikkében elrettentő példaként jelenik meg Jászi szellemisége, „mely munkájával következetesen a társadalom átalakítását célozta, míg nagyzási hóbortja példátlan impotenciában nem pukkant szét, akárcsak a gyermekeknek falhoz vágott stanicli.”³⁸ Minden olyan támadás, melyben Jászi Oszkár szellemiségének hasonlatosságát idézi fel, nem maradhatott válasz nélkül a vizsgált korszakban.

---

³⁸ Szekfű Gyula: A magyar folyóirat problémája. Magyar Szemle 1. (1927: 1. sz.) 1-4.

Ottlikot és körét is láthatóan váratlanul érte a radikális oldalról érkezett kritika. A szerző a Magyar Szemle októberi számában tovább részletezte és magyarázta álláspontját.³⁹ Határozottan utasította el a radikális jobboldalról érkező vádakát, és részletesen mutatta be saját neopatriotista gondolatrendszerének logikai elemeit. A nemzet, nemzetiség és nép fogalmának meghatározásánál Ottlik megpróbálta feltárni a területi elveket és az ezeket felhasználó politikai motivációkat. A szerző szerint a középkori területi elv alapján szerveződő politikai közösség, a „natio Hungarica” az államban találta meg szervezeti formáját, mely ekkor nem jellemezhető magyar jellegűként. „A Nemzet pedig nem a magyarságot jelentette, hanem az összes jó hazafit.” A felvilágosodás és a francia forradalom hatására kialakult államnyelvi küzdelem fordította szembe egymással az egyes nemzetiségeket és itt vált azonossá a nemzet fogalma a magyarsággal. A magyar nacionalizmus vált a történeti tradíció egyedüli képviselőjévé, mellyel a nem magyar nemzetiségek szembefordultak és a birodalmi identitásba helyezték el önmagukat. A magyarság politikai, társadalmi és gazdasági túlsúlyának (kultúrfölénye) eredményeként a magyar nacionalizmus vált a patriotizmus egyetlen hordozójává és a területi integritás védelmezőjévé. A magyar túlsúly ereje nem tette lehetővé a nemzetiségek számára az önálló értelmiség és társadalmi valóság megteremtését, így a Jászi által javasolt föderatív átszervezése a

---

³⁹ Ottlik László: „Új Hungária” és „Keleti Svájc”. Magyar Szemle 7. (1929: 2. sz.) 113-124.

társégnak teljesen felesleges és észszerűtlen lett volna. Sajnálattal konstatálja a szerző, hogy az utódállamokban azt az utat követik, mellyel egyedül felszámolható a magyarok vezető szerepe: „a magyarság kultúrintézményeinek és gazdasági fölényének összerombolása.”⁴⁰

Ottlik értékelése szerint a húszas évek második fele alapjában tér el az első világháborús helyzettől. A magyarság politikai és gazdasági hatalmát az utódállamokban már megtörték, mivel „a magyar középosztály elveszítette gazdasági pozícióját, és [...] elveszíti azt a társadalmi presztízt, amelyet a régi arisztokratikus világban élvezett.” Ezzel lehetetlenné vált a revízió az a változata, mely csak a magyar társadalom érdekeit veszi figyelembe. A végső cél, Hungária egységének megteremtése, mégis reális valóság. A háború után létrejött államok képtelenek megoldani a modernizálódó társadalom gondjait mindaddig, „amíg a mai idegen hatalmaktól függenek” és „a magyar piac biztosítása nélkül ugyancsak nem mehetnek semmire.” Ottlik egyértelműen kijelenti, hogy a történelmi Magyarország feldarabolódása politikai tény, és aki Hungária egységét kívánja, annak csak autonómiák megadásában szabad/kell gondolkodnia.

A tervezet számos pontján ad rálátást a konzervatív kormányzat célrendszerére. Először is érdekes eleme a munkának, hogy elhanyagolja a származási, vallási és nyelvi identitás erejét és szinte csak a területi összetartozást vizsgálja komolyan. A Szent

---

⁴⁰ Uo. 117.

Istvánhoz köthető fogalmak körében a kultúra egységét hirdeti meg, miközben ez a nemzetiségek számára a magyar szupremáciát szimbolizálja. Másrészt az a feltevés, hogy a földrajzi értelemben egységes Kárpát-medence csak egy politikai közösségben (államban) létezhet, már a politikai és társadalmi realitások torz értelmezéséből fakad, és a kor általános politikai prioritásainak rossz értékelését adja. Harmadrészt erősen köti a konzervatív politikai elitet a romantikus hagyományokhoz az a tény, hogy önmagát (a magyarságot) minden elemében magasabb rendűnek tartja a nemzetiségeknél. A „családfenntartó idősebb testvér” fogalmának használata magában hordozza az egy és hiteles „történelmi misszió” lehetőséget, mely nem az egyenlő elbánás elvét sugallja a nemzetiségeknek, hanem az évszázados egyenlőtlen megítélés továbbélését.

Az Ottlik tervezete körül kialakult vitában többször is határozottan kellett megjeleníteni a kormányközeli kulturális elit véleményét a revízió lehetséges útjairól és Magyarország európai kötődéseiről. Bleyer Jakab a Magyar Szemlében egy modellértékűnek szánt helyzetértékelést adott a magyarországi németiség identitásának kérdéséről.⁴¹ A téma választásának érdekességét az adja, hogy a német

---

⁴¹ Bleyer Jakab (1874-1933) irodalomtörténész, egyetemi tanár, miniszter, az MTA levelező tagja (1920). Egyetemi tanulmányait, mint az Eötvös-kollégium tagja, Budapesten végezte. Itt 1897-ben bölcsészdoktori diplomát szerzett. 1897-től középiskolai tanár, majd németországi tanulmányai után 1905-ben egyetemi tanári címet szerzett. 1908-tól oktatott a kolozsvári egyetemen, majd 1920-tól a budapesti egyetemen. 1920-tól a Keresztény Nemzeti Egyesülés programjával nemzetgyűlési, 1926-tól kormánypárti országgyűlési képviselő. Az Egyetemes Philológiai Közlöny társszerkesztője, a Sonntagsblatt c. hetilap alapítója és kiadója. Tanári, tudósi, publicista tevékenységének központi magját adta a magyarországi németiség irodalmának és politikai mozgalmainak vizsgálata.

kultúra kapcsán világosan kifejthető Magyarország kötődése a nyugat-európai kultúrához: „Nyugat és Kelet határán a magyarságnak mindig a Nyugatra kellett támaszkodnia, hogy a Kelet politikailag és erkölcsileg el ne nyelje.”⁴² A történelem folyamán változó formákat élt meg a magyar-német viszony, mégis a modern korban sikerült a magyarországi németiséget megnyerni a magyar állam számára. A kulturális identitás másodlagosságát hangsúlyozza a szerző és a területi elv történelmi hagyományaira hívja fel az olvasók figyelmét. Meglátása szerint: „a magyar államgondolat az évszázadok folyamán olyan mélyen idegződött bele a hazai németiség lelkébe, hogy a német tudat és népgondolat soha nem jelent és nem jelenthet semmiféle veszedelmet.” A hazai németiség példája jól mutatja, hogy a Szent-István-i gondolat mentén szerveződő magyar állam, a szerző szerint, képes a különböző érdekű nemzetiségek érdekeit integrálni.

---

⁴² *Bleyer Jakab*: A magyar és német viszony. Magyar Szemle 5. (1929: 2. sz.) 114-124.

Összegzés

A két világháború közötti Magyarország politikai elitjének egyrészt igazodnia kellett a kiépült társadalmi rendhez, a folyamatosság elemeit hangsúlyozva, másrészt meg kellett jelenítenie a változások okait és az új hatalmi szituációt. A legitimációs kényszerbe kerülő hatalmi struktúra a kultúra területe felé nyitott és innen próbálta megteremteni az új Magyarország elméleti és eszmei hátterét. A hatalmi elitnek nem csak azt kellett megfogalmaznia, hogy milyenek legyenek a magyarok, de azt is meg kellett jelenítenie, hogy milyen legyen az új Magyarország. A magyar nemzettudatnak mindig is lényeges kérdése volt, hogy a magyarság önmeghatározásában milyen eszmények kerülnek túlsúlyba. A magyar nemzetfelfogásban a történeti nemzet tudata a nemzetiségekkel kapcsolatos nézetek alapját adták. Az államalkotó képesség öntudata, bár nem mindig szuverén módon, sugallta a nagynemzeti koncepciót. Ez megadta a magyarság hivatását: a Kárpát-medence feletti hatalom megszerzése és fenntartása. A tárgyalt évtized második felében a politikai publicisztikának két markáns álláspontot kellett tisztáznia. Az egyik elemben a magyar történelem európai analógiáit kellett megjelenítenie. A keresztény, a művelt és a civilizált kategóriák ennek a térnek a határait szabták ki. A másik alkotóelemben a trianoni béke utáni Magyarország publicistáinak olyan Nagy-Magyarország-kép megteremtése is feladatukká vált, mely elfogadhatóvá válik a visszacsatolandó nemzetiségek számára is. A Bethlen István környezetéhez tartozó Ottlik László neopatriotista

gondolatrendszerében a középkori területi elv alapján szerveződő politikai közösség, a „*natio Hungarica*” lett a kiindulási pont. A népek feletti államban találta meg a terület ideális szervezeti formáját.

GO EAST HUNGARIAN? THE QUESTION OF THE EASTERN ORIENTATION AND THE PATRIOTIC THOUGHTS IN THE POLITICAL CONCEPTS OF THE 1920S

In the modern world the differentiated world of autonomic politics has come into being and the importance of ideologies has increased. The man of the age expresses general orientation disorder existing in society through ideological patterns. Thus ideology mainly is the map of problematic social reality because it tries to make social position, being otherwise incomprehensible, comprehensible and it tries to provide opportunity for expedient acts under any circumstances. The structure of power, in our age got into legitimate force, has become open towards culture and tried to create the new theoretical and ideological background of Hungary from here. In the second half of the discussed decade political publicists had to clarify two sharp stands. In one of the elements they had to present the European analogies of Hungarian history. The Christian, the cultivated and the civilized categories marked the borders of this sphere. In the other element the creation of the picture of Greater Hungary, becoming acceptable for the nations to be reannexed as well, also has become a task for the publicists of Hungary after the Treaty of Trianon.

RESZLER GÁBOR

**TOTALITÁRIUS RENDSZEREK NEMZETI-BIRODALMI
ÖNKÉPE**

Ha a témához nem illő könnyed felütéssel kezdeném, akkor Szilágyi György felejthetetlen rádiókabaréjából, a Hófehérke és a hét elgyötört törpe című jelenetéből a következő reklámversikét idézném: „A természet lágy ölén jól esik a sziklatúra, a jó levegőt garantálja a proletárdiktatúra!” Mire a jelenetbeli rendező idegesen így reagált: „Ezt kihagyjuk, a rendszernek nincs szüksége reklámra!” A „rövid” 20. század politikai tanulságai mást mutatnak. A tömegtársadalmakra épült hatalmi rendszerek, vagy a modern kor politikája Ormos Mária szerint¹ alapvetően két tényezőn nyugodott: a racionalitáson, vagy annak legalább részleges felmutatásán és a tömegkommunikáción, vagy másképpen fogalmazva, a manipuláción. A tömegtájékoztatás megszületésével és a választójog kiterjesztésével párhuzamosan nőtt a politikai elit szándéka a közgondolkodás folyamatos alakítására, a közbeszéd tematizálására, a tömegakarat befolyásolására, a politikai támogatottság maximalizálására. A politikusi arculat megtervezése, felépítése önálló mesterséggé nőtte ki magát az évtizedek során, a politikusok pedig egyre inkább eladásra kínált termékként jelentek meg a politika piacán. Hasonló folyamatok játszódtak le a hatalmi rendszerek esetében. Az első világháború végén a polgári

---

¹ *Ormos Mária*: Van-e történelem? Bp. 2012. 146.

demokráciák mellett újabb hatalmi formációk jelentek meg: autoriter berendezkedések, illetve azokon is túlmutató, szélsőséges, radikális ideológiákon alapuló, gyökeres átrendeződésre törekvő mozgalmak, pártok törtek hatalomra.² Ezeknek a politikai formációknak egyike volt a bolsevik párt, amelyik 1917 őszén Oroszországban magához ragadta a hatalmat. Az első világháború által szétzilált, mély válságba jutott közép-európai országokban hasonló hatalom-átvételi kísérletek játszódtak le, így Magyarországon és Bajorországban.

A szélsőjobb először Olaszországban vehette be a hatalom sáncait összetett belpolitikai játszma következményeként, míg 1923 novemberében a Hitler vezette müncheni hatalommegragadás még kudarcba fulladt. Végül 1933 hozta el a náci pártvezérnek a kancellári kinevezést és ezzel együtt a totális hatalmi rendszer kiépítésének esélyét. Tanulmányomban ennek a három totalitárius rendszernek az önprezentációjáról, önjellemzéséről szólok, illetve az önkép folyamatos formálásának néhány elemét érintem. Többek között arra keresem a választ, milyen képet alakítottak ki és mutattak magukról ezek a totális államok belföldre és külföldre? Milyen politikai célok és megfontolások formálták az önképet? Hogyan hatott a szélsőséges, radikális ideológia az önprezentációra?

Az önkép azon jellemzők összességét jelenti, melyekkel látni és láttatni akarják rendszerüket a hatalom birtokosai. Az önkép a mindenkori hatalmi kurzus létének, legitimitásának, illetve egy-egy

---

² *Anthony G. Greenwald: The Totalitarian Ego. Fabrication and Revision of Personal History. American Psychologist 35. (1980) 603-618.*

aktuálpolitikai történésnek, folyamatnak igazolására egyaránt szolgált. A politika formálóinak először tisztázniuk kell, milyen hatalmi berendezkedést kívánnak teremteni, azután ennek a rendszernek a leglényegéről mit érdemes bel- és főleg külpolitikai használatra felfedni, megmutatni, és melyik része úgymond „nem publikus”, mi az, amit csak a beavatottak, a vezért körülvevő szűk hatalmi elithez tartozók ismerhetnek. Goebbels 1940 áprilisában, Norvégia náci lerochanása előtt tartott titkos tájékoztatón többek között a következőket mondta: „Mindeddig sikerült eltitkolnunk az ellenség előtt Németország valódi céljait, amint 1932 előtt hazai ellenségeink sem tudták soha, merre tartunk, és hogy a törvényességre tett eskünk is csak trükk volt.”³

A Szovjetunió történetében adott volt a leninizmus ideológiájából fakadó rendszerkép, a kizsákmányolástól mentes, társadalmi egyenlőséget hordozó állapot megteremtésének az ígérete. Azután ennek az „örökségnek” a sztálini kisajátítása, eltorzítása következett, amit követetett a hrucsovi antisztálinista vagy desztalinizációs kísérlet, amelyik a torz hatalmi szerkezet helyébe az eredeti „tisztá” állapotot, a leninizmust kívánta visszaállítani. 1964 után, Hruscsov elmozdítását követően a pangás évtizedeiben megtörtént a sztálinizmus óvatos, burkolt rehabilitálása és ezzel együtt egy korábbi önkép részleges visszaállítása (az egyetlen legyőzhetetlen munkásállam, az emberi haladás kizárólagos hordozója, a nemzetközi munkásmozgalom élharcosa stb.). A kollektivista társadalmi állapot

---

³ Henry Kissinger: Diplomácia. Bp. 2008. 291.

felsőbbrendűségének hirdetése a második világháború után kiegészült a haladás fogalmának kisajátításával. A gyarmati felszabadító mozgalmakat gyámolító Szovjetunió egyben a béke őrzőjeként, legyőzhetetlen védelmezőjeként jelent meg évtizedeken át.

A Német Birodalom 1933 utáni önképének formálásában kiemelt motívum volt a Versailles-i béke hátrányos következményeinek a felszámolása, jelesül a fegyverkezési egyenjogúság követelése, valamint a gazdasági válságból kivezető út megtalálása. Mivel Hitler értelmezésében a fegyverkezési egyenjogúság, egyenrangúság visszaállítását az 1932 februárjában megnyitott genfi leszerelési konferencia nem szolgálta, így 1933 októberében Németország immár végleg otthagya a tárgyalóasztalt, és egyúttal a Népszövetségből is kilépett. „Miközben a német birodalmi kormány ismételten leszögezi megrendíthetetlen békeakarátát (ez az önkép fontos vonása maradt Németországnál 1938-ig – RG), a megalázó és megbecstelenítő gyanakvás hatására mély sajnálattal jelenti ki, hogy a leszerelési konferenciát el kell hagynia. Ugyanez okból bejelenti a Népszövetségből való kilépést is. Ezen elhatározását a legőszintébb békevág्य és együttműködési készség ismételt hangoztatása melletti állásfoglalás céljából a német nép elé terjeszti, s elvárja a néptől, hogy az hasonló békeszeretetről és békekészségről, ugyanakkor hasonló önbecsülésről és elszántságról tegyen tanúságot.”⁴ Hitler a német nép kancellárjaként és a

---

⁴ Nyugat-Európa és az Egyesült Államok 1918-1939. Új- és legújabbkori egyetemes történeti szöveggyűjtemény 2/1. Szerk. Almási János etc. Bp. 1976. 469.

nemzetiszocialista párt vezéréként a köztársasági elnöknel népszavazást és új Reichstag-választást kezdeményezett, amit fölényesen, a szavazatok közel 100 százalékaival nyert meg. A rend, a fegyelem megteremtése, a birodalmi nemzeti egység állandó formálása szorosan összekapcsolódott a világháborús győztesek által megtiport német önbecsülés visszaállításával, és ezek az elemek az önképet formáló propagandának folyamatosan ismételt fordulatai voltak a 30-as években. Az 1936 március végére kiírt választáson a jogosultak 98,6%-a vett részt, és a szavazatok 98,79%-a a kormányprogramot támogatta. „A Führer megteremtette a nemzet egységét”⁵ – jegyezte be lelkesülten naplójába Goebbels. Hitler 1938-ban a német ifjúsághoz intézett beszédében így fogalmazott: „A jövőben nem kívánunk osztályokat és klikkeket látni, és nektek nem szabad engednetek, hogy köztetek ezek kialakuljanak. Egy nap egységes Nemzetet akarunk látni, és nektek erre kell nevelni magatokat. Ha szeretnétek, hogy ez a nép engedelmes legyen, nektek is gyakorolni kell az engedelmisséget! Azt akarjuk, hogy ez a nép békeszerető legyen, de bátor és vitéz is. Ezért azt akarjuk, hogy békeszeretők, de ugyanannyira bátrak és vitézek legyetek.”⁶

Az önkép részleteinek felmutatása, közszemlére tétele mindig politikai haszon reményében történik. Célja lehet a belpolitikai támogatottság, elfogadottság növelése, vagy külső támogatók, szövetségesek megnyerése. Mussolini már első, parlamentben

---

⁵ *Joseph Goebbels*: Napló. Bp. 1997. 119.

⁶ www.titoktan.hu/_raktar/Hitler-beszede-az-ifjusaghoz1938.pdf, (2014. szeptember 12.)

elmondott kormányfői beszédében világossá tette, hogy „a háborúból létrejött és a győzelemtől hevített fasiszta mozgalom” küldetése nem más, mint a parlamentáris állam elgyengült vénáinak felfrissítése. Az „örök államról” szóló nézeteit ekkor, 1922 őszén természetesen nem fejtette ki, részben még magában sem tisztázta, de az erős állam megteremtésére irányuló igényét képviselőházi programadásában megfogalmazta: „Az állam nem mond le a tekintélyéről senkivel szemben. Aki az állam ellen támad, annak bűnhődnie kell.”⁷ Miután az NSDAP megnyerte az 1933. március eleji birodalmi gyűlési választást, radikális pártjának a konzervatívokkal, köztük Hindenburg köztársasági elnökkel való elfogadtatása Hitler elsődleges célja volt. A Goebbels által a potsdami helyőrségi templomban megrendezett Német napon, 1933. március 21-én a tábornagy és a tizedes kézfogása a régi és új Németország kiegyezését szimbolizálta. Ez az esemény a friss hatalom önképének fontos vonására utalt. Azt sugallta, hogy a legdicsebb német tradíciók folytatása következik Németországban. Goebbels naplójában így írt erről: „Hindenburg a Führerrel együtt lép be a templomba. Mindenki elnémul, ünnepélyes csend. A birodalmi elnök kimért és komoly, miközben felolvassa üzenetét a birodalmi gyűlés képviselőihez és a német néphez. Erős és határozott a hangja. Nemzedékeket egyesít magában ez a közöttünk álló ember. Aztán a Führer szól. Beszéde szilárdságot és eltökéltséget sugároz. Valamennyi jelenlévőt mélyen megrendíti. Hindenburg közelében ülök, és látom, könnybe lábad a szeme. Mindenki feláll a helyéről,

---

⁷ Nyugat-Európa és az Egyesült Államok 1918–1939. 73., 75.

hogy kifejezze tiszteletét az ősz tábornagy iránt, aki kezét nyújt a fiatal kancellárnak. Történelmi pillanat. Újra tisztára mosott a német becsület címerpajzsa. Fennen lobognak sasos zászlóink. Hindenburg babérkoszorút tesz a nagy porosz király sírjára. Odakinn dörögnek az ágyúk. Kürtök szólalnak meg, a birodalmi elnök fellép az emelvényre, kezében marsallbot, és köszönti a hadsereg, az SA, az SS és a Stahlhelm felvonuló egységeit. Áll, üdvözlésre emelt karral. Mindent eláraszt az örök nap fénye, és Isten áldóan tárja láthatatlan kezét a porosz nagyság és kötelesség ősi városa fölé.”⁸ 1933. május elseje már a nemzeti egység megszületését volt hivatva kifejezni. Az összesereglett gyerekekkel találkozott akkor Hindenburg és Hitler. „Íme, az öregség és a fiatalság egysége. Az általunk teremtetett új Németország csodálatos szimbóluma!”⁹ – lelkenedett Goebbels.

A kiépülő náci rendszer önképének formálásánál minél előbb tisztázni kellett azt is, bekövetkezik-e a kapitalizmus meghaladásának programja, a náci párttagok egzisztenciájának markáns megerősítése a nagytőkék javainak újraosztásával, amolyan radikális „örségváltással”, vagy az új barnainges politikai elit – a korábbi ígéretekkel ellentétben – nem kívánja megfosztani gazdasági hatalmától a monopóliumok urait. Mivel Hitler a régi gazdasági elit javára döntötte el a kérdést, illetve a Reichswehrt sem volt hajlandó a rohamosztagaira lecserélni, ezzel kiváltotta pártján és főleg az SA-n belül azt az elégedetlenséget, ami 1934 júniusának végén a „hosszú

---

⁸ *Goebbels, J.*: Napló i. m. 92-93.

⁹ Uo. 95.

kések éjszakájához” vezetett. A véres leszámolás sokat elárult a kiépülő náci rendszer lényegéről, megdöbbenve a világközvéleményt.

Az önképpel kapcsolatban vessünk egy pillantást a szélsőjobb- és szélsőbaloldali totalitárius rendszerek közös vonásaira. Mind a bolsevikok, mind az olasz fasiszták és a nemzetiszocialisták a polgári demokrácia tagadásából indultak ki a hatalmi rendszerük megteremtésekor. Miért gondolták a totalitárius rendszerek ideológusai, vezetői, hogy az emberiség addigi története szakaszhatárhoz érkezett, a régmúlt előtörténetként lezárható, sőt eltörölhető, és egy teljesen új, magasabb rendű szakasz nyitható? Nem könnyű választ adni a kérdésre. A marxi tanításból következett az a látásmód, mely a lepergett évszázadokat a kíméletlen kizsákmányolás és az osztályharcok sötét korszakaiként értelmezte, és a szovjet-orosz proletárdiktatúra a maga létrejöttét az új, kizsákmányolásmentes korszak, a legújabb kor nyitányaként ünnepelte. A bolsevik hatalom szerint 1917-tel a kapitalista világ addig egységes rendje is megszűnt, ahogyan a Szovjetunió 1924. évi alkotmányának bevezetőjében olvasható, a szovjet köztársaságok megalakulásától kezdve a világ államai két táborra szakadtak, a kapitalizmus és a szocializmus táborára. „Ott, a kapitalizmus táborában – nemzeti gyűlölködés és egyenlőtlenség, gyarmati rabság és sovinizmus, nemzeti elnyomás és pogromok, imperialista bestialitások és háborúk. Itt, a szocializmus táborában kölcsönös bizalom és béke, nemzeti szabadság és

egyenlőség, a népek békés együttélése és testvéri együttműködése.”¹⁰ Hitler világértelmezésében a faji tisztaság volt a döntő, és felfogása szerint a meghaladni kívánt évszázadok a faji tisztátalanságot, elkorcsosulást hordozták. Mussolini úgy látta, az első világháborúval lezárult a liberális demokrácia kora, „a demokrácia százada 1919–1920-ban meghalt.” Lezárult egy egész korszak, hogy helyet adjon a nagy jobbrafordulásnak, ami hosszantartó folyamat lesz.¹¹ Hitler felfogásában a faji romlottság után következő faji tisztaság, a Mussolini által vizionált „új civilizáció” beköszönte, illetve a bolsevikok remélte kommunizmus kiépülése, a kizsákmányolás, egyenlőtlenség tragikus, komor évezredek után magasabb rendű állapot elérését hozzák. Ezek a jövőképek a totális rendszerek önértelmezésének érdemi elemét alkották. Egyöntetűen hirdették magukról, hogy a demokráciáknál sikeresebbek és hatékonyabbak lesznek.

A történelemfelfogás további markáns vonásokat hagyott az adott totális rendszerek önképén. A nemzetiszocialista világtörténelmi értékmérce a produktivításban rejlett.¹² A második világháború alatt Albert Speer feljegyzése szerint Hitler arról elmélkedett, hogy magántulajdont csak „teremtő erővel” lehet szerezni. „Ezért nincs úgy, ahogy a kommunisták gondolják, vagyis hogy a jövő a kommunista egyenlőségideál; éppen fordítva van: azaz minél tovább fejlődik az

---

¹⁰ Szöveggyűjtemény az egyetemes történelem tanulmányozásához (1789-1966). Szerk. Polányi Imre. Bp. 1973. 220-221.

¹¹ *Ormos Mária*: Mussolini. Politikai életrajz. Bp. 1987. 158.

¹² *Ormos M.*: Van-e történelem? i. m. 136.

emberiség, annál differenciáltabbak a teljesítmények, így szükségszerűen és legcélszerűbben azoknak kell átadni a dolgok irányítását, akik maguk hozzák létre a teljesítményeket.”¹³ A további fejlődést a magánkezdeményezések, nem pedig „állami tervezőirodák” biztosítják. A fajok között megvívandó harc győztese egyúttal magasrendűvé minősül, a vesztes kudarcával bizonyítja alsórendű voltát. Mussolini történelemfelfogására végig erősen hatott marxista „előélete”. A Duce nézeteit olyan nemzetállami sikerek uralták, amelyek a nagyobb egység, a birodalom megteremtésében játszottak vezető szerepet. A fasizmust, mint államrendszert magasabb rendűnek tekintette a demokráciánál, és ehhez a felfogáshoz kapcsolódott 1938 után a nemzetek kvalitásával összekötött fölény, ami nála – Hitlertől eltérően – nem biológiai gyökerű, hanem történelmi eredetű volt, a Római Birodalom örökségéből következett.

A hatalmi rendszer önképe az önmaga nagyszerűségét, magasabbrendűségét igazoló mítoszteremtéstől elválaszthatatlan. De milyen mítoszokra lehet és kell gondolni? A legyőzhetetlen germán őserőtől áthatott Harmadik Birodalomra? Olaszország ifjú nemzet voltából fakadó kiválóságára? A válságról válságra bukácsoló, nyomort szülő kapitalizmussal szemben a társadalom valamennyi tagjának folyamatosan gyarapodó jólétet teremtő szocializmusra? A totális rendszerek fő üzenetei többek között ezekből a felvetésekből eredtek. Az önkép részletei természetesen a politikai játszmákhoz, a

---

¹³ *Erényi Tibor*: Előszó. In: *Ormos Mária* et al.: *Diktátorok, diktatúrák. Akik nyomot hagytak a 20. századon.* Bp. 1997. 17.

rövid vagy hosszú távú hatalmi törekvésekhez kényszeresen igazodtak, az államhatalom formálói az önképet állandóan újraprofilírozták.

Az önprezentáció eszközei a szimbólumok és az új ünnepnapok. Az 1935-ös nürnbergi náci pártkongresszus elhatározta, hogy ajánlani fogja a kormánynak a náci lobogó általános állami használatát. Azután szeptember 15-én el is fogadták a zászlótörvényt, amely a horogkeresztes zászlót tette a kizárólagos nemzeti lobogóvá. Ezt megelőzően 1933 márciusától a fekete-fehér-vörös és a horogkeresztes zászlót egyaránt kitűzték az állami és középületekre, hirdetve a német birodalom dicsőséges múltját, a nemzeti forradalom győzelmét és a nemzet „erőteljes újjászületését”.¹⁴ Az új hatalom berendezkedésével módosult az ünnepek rendje. Ünneppnapként vonult a kalendáriumba január 30-a, a hatalom megragadásának napja, február 24-e, a pártalapítás ünnepe, április 20-a, a Führer születésnapja és május elseje, a nemzeti munka napjaként. Hasonlóan a forradalmi korszaknyitást és egyben új időszámítás kezdetét jelentette Olaszországban a Marcia su Roma, a Szovjetunióban pedig november 7-e, a bolsevikok hatalomra kerülésének dátuma. Az ünnepeknek kialakult a koreográfiája és a hatalom által irányított tömegrendezvények, felvonulások alkalmat kínáltak a vezéreknek az újabb és újabb kinyilatkoztatásokra.

---

¹⁴ Adolf Hitler beszéde a horogkereszt állami szimbólummá tételéről – Magyar Távirati Iroda, Berlin, 1933. március 12.

A továbbiakban röviden a totalitárius rendszerek önképe és a vezérek színpadi alakja közötti összefüggéseket vizsgálom, ami azért is fontos, mert a vezetőkben öltött testet a rendszer, ők adtak arcot a hatalomnak. A totális államok egyik közös vonása a vezérelv alkalmazása, és az önképpel a vezérek színpadi alakja elválaszthatatlanul összeforrt. Ahhoz, hogy a 20. századi tömegtársadalmakat a vezető politikusok megnyerjék maguknak, hogy képesek legyenek programjaikhoz támogatókat szerezni, meg kellett felelniük az „eladhatóság” követelményeinek. Újra Ormos Mária megállapítására utalva, a demokratikus és diktatori megoldások között az „eladhatóságra” irányuló törekvésekben hasonlóság jelent meg, míg a stílus még alaposan különbözött. A járásképtelen Rooseveltt elhitette magáról, hogy semmi baja nincs, és a kandalló mellett üldögélve a rádión keresztül mesélt honfitársainak. Churchill a hibáiból gyártott erényt, és örökké szivarozóként fényképeztette magát. Hitler és Mussolini jóval lassabban találta meg saját színpadi alakját, Sztálin pedig még hozzájuk képest is nehezebben formálta meg önmagát.¹⁵ Végül az önarckép kialakításának módszereiben a két szélsőjobboldali diktátor, Hitler és Mussolini alkotta meg a modern iskolát a fotózás minden menyniségben elvével, a jól megválasztott helyszíneken tartott nagy beszédek rítusával, a hetente forgatott filmhíradókkal és a rendszeresen használt rádióval.¹⁶ Sztálin hozzájuk képest messze elmaradt az imázsteremtésben. Az első, 1941. július 3-

---

¹⁵ Ormos M.: Van-e történelem? i. m. 159.

¹⁶ Uo. 161.

án nagy nyilvánosság előtt elhangzott beszédét is a drámai hadi helyzet kényszerítette ki, addig – szégyellve grúz akcentusát – alig vállalt ilyen szereplést. Ha szónokolt, akkor is rideg, szűkszavú volt. A személye körül kialakult kultuszt ugyan 50. születésnapjától kezdve erősítették az idealizált fotók, festmények, de csak a harmincas évekre találta meg a jóságos, atyáskodó figurát népszerűsége erősítésére. Öltözetükben mindhárom diktátor eljutott az egyenruháig, amit civilként öltöttek magukra, így az uniformis végig kellék maradt, nem lévén katonatisztek. Ugyanakkor ruházatuk azt sugallta, hogy viselője nagy hadvezér, joggal parancsol a sokmillió hadseregnek. A második világháború során a valóság erre a hadművészeti zsenialitásra gyakran rácsófolt.

A totalitárius rendszerek nemcsak új korszak beköszöntét hirdették, hanem új társadalom és új embertípus eljövételét is. Az „új civilizáció” és az „új fasiszta ember” víziója az olasz fasiszta állam önképében változó súlyú és tartalmú vonásként tűnik fel. Ahogyan az államformáról, az állam és egyház viszonyáról, az elit és a tömeg szerepéről gyökeresen megváltoztatta Mussolini hatalomra kerülése után a nézeteit, ugyanúgy folyamatosan formálódott az új elitről és az új emberről alkotott felfogása. A megnyilatkozásaiból annyi bizonyos, hogy a fasiszta embertípus szeret veszélyesen élni, hogy dinamikus, és egész lényét a rend, fegyelem és engedelmesség „szentháromsága” hatja át. A fasiszta visszautasítja a pacifizmust, a háborút alapvető életelvként hirdeti. „Egyedül a háború válthatja ki az emberi energiák legnagyobb fokú megfeszítését, és nyomhatja rá a nemesség bélyegét

azokra a nemzetekre, amelyek elég bátrak ahhoz, hogy találkozzanak vele. Minden más próbatétel csak pótlék, amely sohasem állítja az embereket az élet vagy a halál alternatívája elé.”¹⁷

Az 1935-ös nürnbergi faji törvények a faji tisztaság és felsőbbrendűség kritériumait rögzítették. Az 1935 decemberében létrehozott Lebensborn alapítvány a „tiszt, német vér”, azaz az árják védelmét jelölte meg legfőbb céljául. Az ideális külsejű embereknek a szőke hajú, kék szemű, fehér bőrű germánokat tekintették, akik a német nép jövőjének zálogai lesznek. Azután a Lebensborn alapítvány szülőotthonokat hozott létre árja asszonyoknak, főleg SS-tisztfeleségeknek.

Nem a biológiai, hanem az ideológiai jegyek voltak az elsődlegesek a szovjet ember, az „új szocialista embertípus” megálmodásánál. A sztálinizmus ellentmondásosan viszonyult az emberhez, hiszen a hivatalos propaganda folytonosan azt bizonygatta, minden erőfeszítés az emberért történik, a jelen áldozatai az eljövendő generációk boldogulását szolgálják. A valóságban ugyanakkor az állami kizsákmányolás szélsőséges formáival és a terrorral a hatalom feltétlen engedelmességet követelt meg állampolgáraitól. A kapitalizmussal és faszizmussal szembeni harcban az önképtől elválaszthatatlanul az állami engedelmességet abszolutizálták, az egyén szabadságát korlátozták. A jól végzett munka hőstettnek számított, de a munkafegyelem megsértőit a hatalom táborokba zárathatta. A szovjet ember fontos tulajdonsága volt az

---

¹⁷ *Kis Aladár*: A duce. Bp. 1989. 252.

államszocialista világnézet és a szovjet kultúra elsajátítása. A tudatlanság, a kulturálatlanság a mindennapokban szégyennek számított.¹⁸ A szocialista embertípus jellemvonásai a szocialista rendszer magasabbrendűségének igazolását szolgálták. Az emberi érzéseket is áthatotta az ideológia. Németh László A leninizmus kérdéseiről szóló, 1934-ben írt kritikájában Ilja Ehrenburg gyűjteményét említi, amiben szerepel egy diáklány, akinek a leninizmus kurzusaira kell járni, a férjét elvezénylik tőle, s ő maga sem tudja biztosan, hogy marxista dolog-e ezen szomorkodni. „Volt valami sivár mélabú ebben a kedvgerjesztő cikksorozatban; nyomás, amely ott ül minden mellen és minden pillanatban, amelyben az ember magával négy szemközt marad. A leninizmus kérdéseiből megtanultam e nyomás nevét is: Sztálin. Nem egy ember neve, hanem az emberi természet és hagyomány nagy forrásaitól elszakadt konokságé.”¹⁹

Milyen különös alkalmak voltak az önkép külvilág előtti bemutatásának? A náci birodalom kereste a lehetőséget a maga nagyszerűsége láttatására. Erre szolgáló ragyogó eseménynek tűnt a berlini olimpia, melyet a nyugodt, fegyelmezett, rendet sugárzó Németország képzetével kapcsolhattak össze a német fővárosba látogatók. A külföldiek előtt a birodalom erős, izmos, férfias állam arculatát öltötte magára. A turisták többnyire elhitték Hitler kijelentését, hogy „Németországnak nincs semmiféle hódító

---

¹⁸ Oroszország története. Szerk. Szvák Gyula. Bp. 1997. 533-534.

¹⁹ Németh László: Sztálin: Les questions du Léninisme. mek.oszk.hu/01000/01013/01013.htm#5, (2014. május 16.)

szándéka”. Nem hallottak a koncentrációs táborok foglyairól, nem voltak jelei az antiszemita „kilengéseknek”. Csak a válságon önjelétől túljutott, erős és biztonságos Németországot látták maguk körül, amelyik – Leni Riefenstahl olimpiai játékokról forgatott filmjének címét idézve – a „Stadion isteneit” látta vendégül.²⁰

A Szovjetunió vezetésének szerényebb eszközei voltak, hogy az épülő rendszer sikereit a külföldiek is megismerjék. Az 1937-es Párizsi Világkiállításon a Szovjetunió pavilonjával igyekezett bemutatni a szocialista építőmunka sikereit. Három évvel korábban, az 1934-es moszkvai írókongresszust használta ki önprezentációs céllal. Az egybegyűlt alkotók seregszemléjét a hatalom részben a fasizmus elleni népfront-kezdeményezések nyitányának szánta, végül – ahogyan Ungvári Tamás: Bűnbeesés után című könyvében írja – „az ideológiai kényszerzubbonyok beidegzettsége azonban erősebbnek bizonyult a változtatás szándékánál.”²¹ Megszületett az avantgárd nemzetköziségre adott válasz, a szocialista realizmus, ami természete szerint antimodern volt, és sípját a leghangosabban a népi-nacionalista iskolák fűjték. Ez a „népieskedő fordulat” a nemzetköziség értelmezését átformálta, a történelmi orosz nép nemzeti büszkeségét felerősítette. Így a harmincas évek közepén az önképhez tartozó internacionalizmus a nacionalizmus felé, a birodalmi hagyományok felé mozdult el. Hasonló népies stílus Rákosi Magyarországon is

---

²⁰ *Gilbert Badia*: Németország tegnap és ma, 1917-1962. Bp. 1965. 258.

²¹ *Ungvári Tamás*: Bűnbeesés után. Bp. 2011. 235.

dívott, gondoljunk csak a csasztuskák népdaltól kölcsönzött dallamaira.

Ezen a ponton érintjük az önkép és a kultúrpolitika viszonyát. A náciizmus az antiszemitizmust összekapcsolta az „elfajzott kultúra” elleni küzdelemmel. Indexre és máglyára kerültek a megbélyegzett alkotók művei. Jeles képzőművészeti alkotásokat csak elrettentésnek szánva gyűjtöttek össze egy monstre kiállításra, hogy azután az alkotások többségét megsemmisítsék.

A bolsevizmus kultúrpolitikája alárendelődött az új politikai elit érdekeinek. A kollektívizmus elvén alapuló társadalomban a kultúra maga is kollektív jelleget öltött, és az ettől idegen stílust kispolgári csökevényként kritizálták, üldözték. Az irodalom, a képző- és előadóművészet a legszélesebb értelemben vett propagandává vált, az önkép bemutatására szolgált. „A kommunista propaganda azon fáradozott – meglepően nagy sikerrel –, hogy létrehozzon egy fiktív világot, amely éles ellentétben állt azzal, amelyet az emberek nap, mint nap tapasztaltak, és amelyben a szovjet állampolgároknak hinniük kellett, vagy legalábbis ezt kellett színlelniük.”²² Ez a találékonysággal és eltökéltséggel teremtett képzeletbeli világegyetem sok szovjet állampolgár számára teljesen elfedte a valóságot, és egyfajta intellektuális skizofrén állapotba taszította a társadalmat.

Végül az önkép és ellenségkép összefüggéseiről szólok. Az önkép szükségszerű ellenpontja az ellenségkép. A náciizmus és az olasz fasizmus antikommunistaként definiálta magát, a szovjet

---

²² *Richard Pipes: Az orosz forradalom története. Bp. 1997. 446.*

hatalom fordítva, antifasisztaként és antikapitalistaként. Éveken át módszeresen építette a náci birodalom a bolsevizmusellenességét. Hitler 1937 szeptemberében a nürnbergi pártnapok zárásaként elmondott beszéde kemény leszámolást ígért a bolsevizmussal, mondanivalója felért Moszkvának, a zsidóságnak, az Internacionálénak szóló hadüzenettel. Ám amikor a hatalmi kényszer 1939 augusztusában a Molotov–Ribbentrop-paktum megkötésével felülírta az ideológiai szembenállást, akkor az éveken át épített önkép darabjaira hullott. Komoly zavar támadt a hitleri és sztálini rendszer megítélésében. A közvélemény a német propaganda és maga Hitler minden hitelét megkérdőjelezte. Az éveken át tartó bolsevikellenes kampány hirtelen félbeszakadt. A zavar elhárításához, a német–szovjet közeledés igazolásához természetesen hamarosan megteremtődött az ideológiai kapocs. A propagandagépezet azt sulykolta, hogy mindkét ország külpolitikájában közös „a szembenállás a Nyugat kapitalista demokráciáival.”²³ Sztálin könnyebben felvállalta a német–szovjet összefogással a nemzetközi munkásmozgalomban, a Komintern politikájában előálló zavart, hiszen már az 1920-as évektől a kommunista pártok nemzetközi szervezetét alárendelte a Szovjetunió önvédelmi céljainak. A szovjet pártvezető „internacionalizmusa” jó ideje egybeesett a birodalmi érdekepolitikával.²⁴ A Komintern 1939. november 6-i ülésén hozott határozatában a nyugati hatalmakra tolt a felelősséget. Anglia és

---

²³ *Ormos Mária*: Hitler. Bp. 1993. 333.

²⁴ Uo. 335.

Franciaország kormányait háborús provokátorokként állították be, melyek Németországot megpróbálták a Szovjetunió ellen uszítani. De értelmezésükben a megneptámadási szerződés meghiúsította ezt az aljas tervet. A szovjet hatalom ezzel a szerződéssel kivonta népeit a véres ütközetből, és szűkítette az európai háborús tűzvész porondját. „És amikor összeomlott a lengyel állam, a népeknek ez a valóságos tömlőce, a Szovjetunió segítő kezét nyújtott Nyugat-Ukrajna és Nyugat-Beloruszlia testvéri népeinek.”²⁵

1939. szeptember elsején lehullott a békeálarc a hitleri Németországról. Az addig sugallt önkép már hatástalannak bizonyult, hiába tűnt úgy Hitler október 6-i beszédéből, hogy Lengyelország elfoglalása után a nyugati hatalmak felé tárgyalókedvet mutat. A kocka el volt vetve, és a helyi háborúból világháború lett, ami végül 1945 tavaszán a Harmadik Birodalom feltétel nélküli kapitulációjával ért véget. Az 1939-ben még lehetőségeivel reálisan számot vető Mussolini 1940-ben maga is hadba sietett a remélt győzelmi babérokért. A tengelyhatalmak hátrányára bekövetkezett fordulat 1942–43-ra elnémította a két vezért, nem léptek a nagy nyilvánosság elé, közvetlenül nem formálták hatalmi rendszerük önképét. Ugyanakkor a kapitalista rendszer elleni kíméletlennek mondott harc 1941 után a szovjet vezetés számára nem zárta ki a Nagy-Britanniával és az USA-val történő együttműködést. Sőt, 1945 után a Szovjetunió önképének fontos elemévé vált a második világháborús

---

²⁵ A Kommunista Internacionálé válogatott dokumentumai. Szerk. Csonka Rózsa et al. Bp. 1975. 466.

áldozatvállalás, amibe a világot a nácizmustól megmentő heroikus küzdelem ezernyi epizódja beépült. A kibontakozott hidegháborús szembenállás újabb vonásokkal gazdagította az önképet, a béketábor fő erejeként mutatva fel a Szovjetuniót. A szovjet állam önmagát tekintette a világbéke legfőbb védelmezőjének, és ahogyan Rákosi Mátyástól tudjuk, Magyarország nem rés, hanem erős bástya volt a béketábor falán. A rakéatechnika ötvenes évekbeli hadrendbe állítása a Szovjetunió katonai potenciálját fokozta, majd az első Szputnyik 1957-es föld körüli pályára állítását követő űrkutatási sikereknek köszönhetően a tudományos–technikai szuperhatalom képe rajzolódhatott ki a legfejlettebb államok utolérésének, elhagyásának illúzióját keltve.

THE SELF-IMAGE OF THE TOTALITARIAN STATES

The author of the study analyzes the self-image of three totalitarian regimes – Italian fascism, the Stalinistic Soviet Union and Nazi Germany. He looked for answering what kind of picture these total states have created and showed about themselves at home and abroad. What political goals and considerations have shaped their self-image? How did extremist, radical ideology affect self-representation? The author uses self-image as the spectrum of characteristics that is used by the holders of power of how they wanted to show and see their regimes. The self-image served as proof of the existence and legitimacy of the prevailing owners of power. Totalitarian systems announced the beginning of the new era and arrival of a new society

and a new type of man. The leadership of the Soviet Union, with the promise of exploitation free social equality, tried to dissemble the terror of the Stalinist system. The vision of "new civilization" and "new fascist man" was an important specific of the self-image of the Italian fascist state. Hitler had announced the restoration of German self-esteem by creating an imperial national unity.

LAGZI GÁBOR

BALESET VAGY MERÉNYLET? WŁADYSŁAW SIKORSKI TÁBORNOK 1943-AS GIBALTÁRI ÉS LECH KACZYŃSKI ELNÖK 2010-ES SZMOLENSZKI REPÜLŐGÉP- SZERENCSÉTLENSÉGE

A legutóbb pár évtizedben két különös és sokat vitatott szerencsétlenség is érte a lengyeleket. 1943-ban Gibraltárban zuhant a tengerbe Władysław Sikorski gépe, aki akkor a lengyel emigrációs kormány vezetője és a Nyugaton, a szövetségesek oldalán harcoló lengyel fegyveres erők főparancsnoka volt. 2010-ben pedig az oroszországi Szmolenszk mellett szenvedett halálos repülőgép-balesetet Lech Kaczyński államfő, kíséretének összes tagjával együtt. Mindkét esetben repülőgép-szerencsétlenségben halt meg a korabeli Lengyelország vezetője, igaz, Sikorski esetében ez „virtuális” volt, hiszen ő egy megszállás alatt álló és függetlenséget, szabadságot nélkülözni kénytelen állam élén állt, míg Kaczyński elnök a teljes szuverenitást élvező, EU- és NATO-tag Lengyelország választott vezetője volt. A két esetet nem csak annak szerencsétlen kimenetele köti össze, hanem az is, hogy azok idegen földön és máig tisztázatlan körülmények között történtek. Ez utóbbi számos összeesküvés-elmélet forrásául szolgál (nem szerencsétlen baleset történt, hanem meggyilkolták őket), ám míg a Sikorski-baleset egyértelműen a történelem lapjaira tartozik, addig Kaczyńskié a jelenlegi, igencsak

megosztottnak mondható lengyel belpolitika erőterében mozog és fejti ki hatását.

A két politikust, habár eltérő habitusúak, tehetségűek voltak és teljesen más hazai és nemzetközi mozgástérrel rendelkeztek, összeköti Katyń is. Nem sokkal Sikorski halála előtt hozták a németek nyilvánosságra, hogy a Szmolenszk melletti katyńi erdőkben tömegsírokat fedeztek fel, ahol több ezer lengyel katonatiszt eshetett a szovjet NKVD terrorjának áldozatául. Az ügy hatalmas vihart kavart, mind a lengyel közvélemény körében, mind a németellenes szövetségeseiken belül, és a német propaganda a tábornokot „Katyń utolsó áldozatának” mutatta be, hiszen Sztálinnak érdeke lehetett a lengyel–szovjet kapcsolatokban túlságosan határozott nézőpontot képviselő Sikorski „eltakarítása”. Kaczyński elnök és kísérete viszont éppen Szmolenszkbe tartott, hogy megemlékezzen az ott 70 évvel korábban meggyilkolt lengyel tisztokról. Władysław Sikorskit és Lech Kaczyńskit (és feleségét) a krakkói királyi vár, a Wawel székesegyházának kriptájában helyezték örök nyugalomra. Az alábbi tanulmány egyfelől megpróbálja közelebb hozni a magyar olvasó számára mindkét baleset körülményeit, másfelől az esettel kapcsolatos, szép számmal fellelhető összeesküvés-elméleteket is be kívánja mutatni.

Egy tragikus éjszaka Gibraltárban

A brit Királyi Légierő (RAF) kötelékébe tartozó Liberator típusú gép, fedélzetén az emigráns lengyel kormány miniszterelnökével és a lengyel fegyveres erők főparancsnokával, Władysław Sikorskival, 1943. július 4-én, nem sokkal éjfél előtt emelkedett magasba a gibraltári katonai repülőtérrel. Az úti cél London volt, ám a gép a felszállástól számítva 16 másodperccel később a tengerbe zuhant, a katasztrófát csak a cseh származású pilóta, Eduard Prchal élte túl, a többi 16 utas meghalt. Sikorski holttestét nem boncolták fel, így a halál pontos okát sem sikerült akkor kideríteni. Ünnepélyes keretek között Angliába vitték és a Nottinghamtól nem messze található Newark városának katonai temetőjében temették el, amely a háború alatt elhunyt lengyel pilóták nyughelye volt.

A katasztrófában – az ötfős személyzetén kívül – életét vesztette Sikorski lánya, Zofia Leśniowska, a tábornok közvetlen munkatársai (Tadeusz Klimecki dandártábornok, a főparancsnok stábvezetője, Sikorski szárnysegédje, Józef Ponikiewski hadnagy és Adam Kułakowski, Sikorski személyi titkára), valamint számos brit tiszt (Victor Cazalet alezredes, összekötőtiszt és John Percival Whiteley, parlamenti képviselő, India alkirályának tanácsadója). Számos holttestet nem találtak meg (pl. Sikorski lányáét vagy Kułakowskiét), ami már akkoriban különféle találgatásokra adott okot. A katasztrófa számos következménnyel járt. A Lengyel Parasztpárthoz kötődő, de Sikorski tekintélyével nem rendelkező Stanisław Mikołajczyk lett az emigráns kormány vezetője, a fegyveres

erők főparancsnoka pedig Kazimerz Sosnkowski altábornagy. A lengyelek helyzete azonban meggyengült 1943 közepétől, hiszen a szovjet vezetés semmi áron nem kívánt lemondani Lengyelország volt keleti területeiről, amit 1939-ben szerzett meg. Sikorski ebben a kérdésben hajlíthatatlan volt.¹

A szerencsétlenség után nem sokkal a britek (pontosabban: a Repülésügyi Minisztérium) egy rövid nyomozást folytattak le az ügy tisztázása érdekében. Ez megállapította, hogy a gép lezuhanását a magassági kormány meghibásodása okozta, amely nem sokkal a felszállás után történt, ami miatt [g4]a repülőgép irányíthatatlanná vált. Azt a nyomozás sem tudta kideríteni, hogy mindez hogyan történhetett, de megállapítást nyert, hogy szabotázs nem ment végbe.² A lengyelek (Lengyel Légierő Felügyelősége) 1943 szeptemberében és novemberében külön nyomozást folytattak, de ez sem derített ki semmi újat, így nem jutottak közelebb a megválaszolatlan kérdések tisztázásához, a szabotázs lehetőségét ugyanakkor nem zárta ki.³

---

¹ Sikorski életéről és politikai pályafutásáról l. *Roman Wapiński*: Władysław Sikorski. Warszawa 1978., *Olgiard Terlecki*: Generał Sikorski. Kraków 1981. Némileg hagiografikusabb megközelítésből *Marian Kukiel*: Generał Sikorski: żołnierz i mąż stanu Polski walczącej. London 1970.

² A hivatalos brit verzió mellett száll síkra Justin Whiteley könyve is, amely megjelent lengyel nyelven is (*Justin Whiteley*: Śmierć generała Sikorskiego. Warszawa 2007.). A szerző egyébként annak a John Percival Whiteleynek az unokája, aki maga is meghalt a gibraltári katasztrófa során.

³ *Halik Kochanski*: The Eagle unbowed: Poland and the Poles in the Second World War. London 2012. 344-345. A katasztrófával kapcsolatos legújabb kutatásokat mutatja be: *Czesław Szafran*: Katastrofa w Gibraltarze w świetle najnowszych badań historycznych. Przegląd Historyczno-Wojskowy 14. (2013: 3. sz.) 195-201. A katasztrófa technikai oldalról való megközelítése *Jerzy Zięborak*: Studium katastrofy Liberatora AL523: Gibraltar 1943. Warszawa 2012.

Sikorski halálával kapcsolatosan a már független Lengyelországban a Nemzeti Emlékezet Intézete (Instytut Pamięci Narodowej) – amely nyomozói jogkörrel is rendelkezik – 2008-ban eljárást indított a gibraltári szerencsétlenség ügyében. A lengyel állam bünyügyi hatóságai sohasem vizsgálták az esetet. Az IPN nyilatkozata szerint a létező jelentések elemzése, ill. a Sikorskit szállító gépek meghibásodásai, valamint a hivatalos álláspont iránti kétségek arra engednek következtetni, hogy elképzelhető, hogy a lengyel vezető halálát összeesküvés okozta, mégpedig a korabeli szovjet vezetés utasítására. Azonban az IPN álláspontja szerint a Sikorski halálát övező kétségeket, annak körülményeit csak nyomozás keretében, még élő szemtanúk kihallgatásával és a teljes levéltári dokumentáció feldolgozásával lehet tisztázni.⁴

2013 decemberében az IPN a Sikorski halálával kapcsolatos nyomozást megszüntette, a széleskörű eljárás során, ahol megvizsgálták a Lengyelországban és Nagy-Britanniában hozzáférhető, az esettel kapcsolatos dokumentációt, arra a következtetésre jutottak, hogy „nem lehet sem kizárni, sem megerősíteni azt a tézist, hogy a katasztrófát ember idézte elő, azaz szabotázs volt”. A nyomozás során exhumálták Sikorski (és Klimecki tábornok, Marecki ezredes és Ponikewski hadnagy) földi maradványait. A tábornok Angliából 1993-ban „tért haza” a krakkói

---

⁴ Śledztwo w sprawie śmierci generała Władysława Sikorskiego. <http://ipn.gov.pl/wydzial-prasowy/komunikaty/sledztwo-w-sprawie-smierci-generala-wladyslawa-sikorskiego>, (2015. január 15.)

Wawel székesegyház altemplomába⁵. Törvényszéki patológiai vizsgálatot folytattak, kihallgatták az áldozatok családtagjait, illetve még két élő szemtanút (Lengyelország határain kívül). Az IPN végső megállapítása az volt, hogy az áldozatok közlekedési balesetre jellemző sérülésekbe haltak bele, és Sikorskira vonatkozóan kategorikusan és minden kétséget kizáróan megállapították, hogy a tábornok sem más módon (megfojtás, lőtt seb, vagy vágott, szúrt, metszett sérülés) vesztette életét.⁶

Sikorski halálával kapcsolatosan ugyanis azonnal különböző teóriák kezdtek el keringeni mind a megszállt Lengyelországban, mind az emigrációban. Hiszen hihetetlenül hangzott a kortársak számára az a magyarázat, hogy a harcoló Lengyelország politikai és katonai vezetője, aki ráadásul számos ellenséggel rendelkezett, „véletlenül” haljon meg.⁷ De az összeesküvés-elméletek támogatói

---

⁵ Ehhez külön engedélyt kellett kérni a krakkói érsekségtől, amely a Sikorski nyughelyének gondozója és tulajdonosa. Az exhumáció 2008. november 25-én zajlott le, a vizsgálat november 25-26-án, 26-án pedig az újratemetés ment végbe.

⁶ Prokurator Oddziałowej Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w Warszawie zakończył śledztwo w sprawie sprowadzenia niebezpieczeństwa katastrofy w komunikacji powietrznej w dniu 4 lipca 1943 r. w Gibraltarze. <http://ipn.gov.pl/wydzial-prasowy/komunikaty/prokurator-oddzialowej-komisji-scigania-zbrodni-przeciwko-narodowi-polskiemu-w-warszawie-zakonczylo-sledztwo-w-sprawie-sprowadzenia-niebezpieczenstwa-katastrofy-w-komunikacji-powietrznej-w-dniu-4-lipca-1943-r.-w-gibraltarze>, Śledztwo w sprawie śmierci gen. Sikorskiego umorzone. <http://www.rp.pl/artykul/1075739.html>, Nie było zamachu na gen. Władysława Sikorskiego. Śledztwo IPN umorzone. <http://www.polskieradio.pl/5/3/Artykul/1013289,Nie-bylo-zamachu-na-gen-Wladyslawa-Sikorskiego-Sledztwo-IPN-umorzone>, (2015. január 15.)

⁷ Keringtek olyan elképzelések is, melyek szerint a gibraltári katasztrófát a németek hajtották végre. Közel volt a Franco tábornok által irányított Spanyolország, elképzelhető, hogy onnan német ügynököket dobtak át Gibraltár területére, ám ezt a verziót nagy valószínűséggel elvethetjük. Őrzött katonai repülőtéréről volt szó,

semmi bizonyítékkal nem tudtak szolgálni. A téma az 1960-es években került újra napirendre – de nem a cenzúra által sújtott Lengyelországban, hanem Nagy-Britanniában, ahol egy bizonyos David Irving írt egy könyvet Sikorski haláláról, amely inkább ténszerűségében közelítette meg a témát.⁸ Inkább ismeretterjesztő jellege volt a kommunista hatalom „kedvencének” számító Stanisław Strumph-Wojtkiewicz művének, amely az 1970-es évek elején látott napvilágot.⁹

Britek, szovjetek, lengyelek – kik a felelősek Sikorski haláláért? Kisielewski és Baliszewski összeesküvés-elméletei

A rendszerváltás után, immáron a szabad Lengyelországban két teória tett szert népszerűsége, amelyek elütöttek az addig elfogadott baleset-verziótól. Fontos hangsúlyozni, hogy a szerzők – név szerint Tadeusz A. Kisielewski és Dariusz Baliszewski – közül egyik sem szaktörténész és egyikük sem szolgált megdönthetetlen bizonyítékkal (Nehéz is lenne több, mint fél évszázaddal az események után.) Ugyanakkor a nézeteikkel bizonyos piaci (társadalmi) igényt ki tudtak elégíteni, másképpen fogalmazva, a jelenkori történelem iránt komolyabban érdeklődő lengyelországi közönség soraiban nagyobb

---

ráadásul idegen felségterületen helyezkedett el, illetve szerencsétlenségnek álcázni egy merényletet ellenséges környezetben szinte lehetetlen.

⁸ *David Irving: Accident. The Death of General Sikorski.* London 1967. (lengyel kiadása: *David Irving: Wypadek. Śmierć generała Sikorskiego.* Warszawa 2000.)

⁹ *Stanisław Strumph-Wojtkiewicz: Siła złego. Książka i Wiedza, Warszawa 1971.*, magyarul: *Stanisław Strumph - Wojtkiewicz: A tábornok halála.* Bp. 1973.

létszámban találhatóak az összeesküvés-elméletekre fogékony személyek.

A politológus végzettségű, a geopolitika és a geostratégia iránt érdeklődő Tadeusz A. Kisielewski (szül. 1950) a Sikorski-szerencsétlenség egyik legkomolyabb szakértőjének számít, legalábbis, ha az általa jegyzett monográfiákat számítjuk.¹⁰ A Kisielewski által megalkotott verzió szerint Sikorskit már a repülőgépen megölték (a beszállás után, de a lezuhanás előtt). A teóriája szerint, amikor a Liberator felszállni készült, az egyik, a gépen tartózkodó merénylő felengedte a többi merénylőt, akik ezt követően végrehajtották a rájuk bízott feladatot. Megölték az összes utast, ezután elhagyták a gépet és feltételezhetően gumicsónak segítségével hagyták el a repülőteret. A pilóták is be voltak avatva az összeesküvésbe, hiszen a start után 16 másodpercig levegőben tartották a gépet, majd vízen landolást hajtottak végre. A Liberator pár percig lebegett, utána darabokban a sekély vízbe süllyedt. Ez utóbbit a törzsben elhelyezett bomba okozta, amelynek robbanása azt a cél szolgálta, hogy a gyilkosságok nyomait eltüntesse, és hogy szerencsétlenségnek tűnjön a dolog. Kisielewski szerint a gyilkosokat felengedő személy, Jan Gralewski felderítőtiszt a megszállás ellen

---

¹⁰ Tadeusz A. Kisielewski: *Zamach. Tropem zabójców generała Sikorskiego*. Poznań 2005. (további kiadások: 2006., 2007., 2009., 2010., 2012.); Tadeusz A. Kisielewski: *Zabójcy. Widma wychodzą z cienia*. Poznań 2006. (további kiadások: 2009. és 2012.); Tadeusz A. Kisielewski: *Gibraltar '43. Jak zginął generał Sikorski*. Warszawa 2007.; Tadeusz A. Kisielewski: *Gibraltar i Katyń. Co kryją archiwa rosyjskie i brytyjskie*. Poznań 2009. (második kiadás: 2011. és 2013.); Tadeusz A. Kisielewski: *Po zamachu. Uprawdzenie córki generała Sikorskiego i śmierć adiutanta*. Poznań 2012.

harcoló Honi Hadsereg (Armia Krajowa) hírvivőjének adta ki magát (a német fennhatóság alatt lévő Főkormányzóságból érkezett), ezért is tudott Sikorski bizalmába férközni.

Kisielewski a fennmaradt források, visszaemlékezések és jelenkori elemzések nyomán állította fel téziseit a merényletről, ennek alapján a Liberator technikailag kifogástalan állapotban volt. A pilóta Prchal zsarolással elhallgattatták és így nem ő vezette a gépet, hanem egy másik pilóta. Minden bizonnyal William Herring, aki egyébként is egy titokzatos alak. Csak erre az akcióra vetették be és túlélte a katasztrófát, de Kisielewski szerint nem sokkal később eltették láb alól. Már az is gyanús e teória szerint, hogy Prchal – szokásaival ellentétben – erre az útra felvette a mentőmellényt, tehát sejtenie kellett, hogy valami történni fog. A Sikorskit szállító gép bizonyítható módon előtte már két esetben is meghibásodott, ez Kisielewskinek elég ok volt arra, hogy ezeket is merénylet-kísérletnek állítsa be.

Kik voltak a merénylet megrendelői? Kisielewski kizárja a németeket, mivel nekik sem lehetőségük, sem indokuk (!) nem volt megölni a lengyel emigráns kormány vezetőjét és a főleg a németek ellen harcoló lengyel hadsereg főparancsnokát. Katyń is fontos szerepet játszik, mert a németek malmára hajtja a vizet. A lengyel katonatisztek lemészárlása, teljes joggal, tovább mélyítette a szovjetek elleni közhangulatot. Így Berlin, a lengyel kutató szerint, éppenséggel Sikorski életbentartásában volt érdekelt. A britek ezzel szemben számos lehetőséggel rendelkeztek Sikorski meggyilkolására, viszont

nem volt okuk kiiktatni őt az élők sorából, ugyanis tartotta magát London politikai vonalához.

Egyetlen lehetőség maradt, Sikorski félreállítása – méghozzá a szovjetek által. Nem szabad elfelejteni, hogy Sikorski minden bizonnyal ellenállt volna Sztálin terveinek (az új lengyel határok szentesítése és [g5][LG-V6] Lengyelország szovjetesítése). Ráadásul Katyn ügyének a kirobbanása is Moszkva intenciói ellen hatott. Kisielewski szerint tehát a brit titkosszolgálatba beépült szovjet ügynökök játszottak kulcsszerepet a Sikorski elleni merényletben, és nem kizárt, hogy a „cambridge-i ötök” egyike, az MI-6 Földközi-tengeri vezetője, Harold (Kim) Philby is részt vett valamilyen formában az összeesküvésben, így az sem véletlen, hogy a később a Szovjetunióban letelepedett kém nem sokkal korábban Gibraltárban tartózkodott és így kiadhatta a megfelelő utasításokat.

Összefoglalva: ezen elmélet szerint Sikorski gépének szerencsétlensége egyértelműen merényletnek minősül, és minden jel arra mutat, hogy a lengyel politikus halálos ítéletét Moszkvában hozták meg. A brit kormányzat meg éppen amiatt titkosította az ügy iratait évtizedekre, mivel azok nyilvánosságra hozatala kompromittálta volna a korabeli londoni vezetést – fennhatóságuk alá tartozó területen meggyilkolják egy szövetséges kormány fejét, ráadásul kiderülne az is, hogy kik lehettek a Kreml által futtatott ügynökök a brit kormányzaton belül. Kisielewski szerint Londonnak nem volt más választása 1943-ban, mint hogy balesetnek minősítse a szerencsétlenséget, mivel az igazság kiderülése (ti. hogy a szovjetek

gyilkolták meg Sikorskit) szétrobbantotta volna az antifasiszta koalíciót. Megjegyzendő, hogy Kisielewski elméleti konstrukciói tisztán szenzációhajásznak tűnnek, és komoly kétségek merülnek fel velük kapcsolatban. Azonban jellemző az elmélet népszerűségére, hogy Kisielewski könyvei a témában több kiadásban jelentek meg, nagy példányszámban, ami arra utal, hogy a lengyel olvasóközönségen belül egy jelentős réteg fogékony a gibraltári ügy ilyen interpretációjára.

A másik jelentős, Sikorski halálával kapcsolatos teória jegyzője Dariusz Baliszewski (szül. 1946) újságíró, publicista, tévéprogramok szerkesztője, aki munkássága során együttműködött a lengyel állami televízióval (TVP), valamint olyan nagy példányszámú hetilapokkal, mint a Wprost vagy a Newsweek Polska. Tehát az ő esetében még kevésbé beszélhetünk szakemberről, hivatásos történészről, inkább történelmet népszerűsítő személyről, annak is a bulvárosabb formájában. Baliszewski volt az első, aki nyilvánosan lépett elő a merényletről szóló elmélettel. Amint maga is többször hangsúlyozza, hazugság a balesetről szóló tézis, így kötelességének érzi, hogy az ügyet „megtisztítsa” a félrevezetésektől, félreértésektől.

Baliszewski elméletének középpontjában az áll, hogy Sikorskit megölték még a felszállás előtt (az újságíró szerint minden jel arra utal, hogy még délelőtt megfojtották a kormányzó palotájában), a végrehajtók lengyel-brit kettős ügynökök voltak a brit titkosszolgálat és Gibraltár kormányzója (Frank Noel Mason-Macfarlane) felügyeletével; a „halálkommandó” tagjait a britek

dobták át Gibraltárba és szállították el utána. A britek voltak azok is, akik „megrendezték” a Liberator lezuhanását (nem kímélve saját állampolgáraik életét sem) és eltüntették az esettel összefüggő dokumentumokat. Tehát a szerencsétlenség Baliszewski szerint csak fikció, amely csupán figyelemelterelésül szolgál.¹¹ A gyilkosságban szerepet játszottak szerinte a szovjetek is, hiszen a helyszínen tartózkodott a spanyolországi szovjet nagykövet, Ivan Majszkij. Így nem véletlen, hogy az elmélet szerint Sikorski lányát, Zofia Leśniowskát, aki az apja repülőjén utazott, de holttestét nem találták meg, a szovjetek hurcolták el a Gulágra. Az elmélet ötletgazdája azonban állításait nem tudja dokumentumokkal bizonyítani (ti. a britek állnának a Sikorski-gyilkosság mögött, hiszen ilyen jellegű parancsokat nem szoktak leírni).

Azonban Baliszewski nem áll meg ennél a pontnál, hanem tágabb, nemzetközi összefüggéseket is megpróbál feltárni (amit csak részben támasztanak alá a jelenlegi történeti kutatások). Állítása szerint 1943 tavaszán a lengyel ügy rosszul állt – a szovjet kormányzat megszakította diplomáciai kapcsolatait a londoni emigrációs kormánnyal, és Moszkva követelte a „fasiszta Sikorski” eltávolítását a miniszterelnöki székből, ráadásul Sikorskit, szintén állítólag, a németek meghívták Katynba, garantálva a lengyel politikus személyes

---

¹¹ A britek felelősségét vetette fel Sztálin Milovan Gyilasszal 1944-ben folytatott beszélgetésében. Arra figyelmeztette a jugoszláv politikust (és rajta keresztül Titót), hogy az ne bízson a britekben, mert kétszínűek, hiszen a britek ölték meg Sikorskit a gépen, majd ügyesen a repülőt lelőtték, így nem maradt sem szemtanú, sem bizonyíték. *Milovan Djilas: Conversations with Stalin*. San Diego 1962. 73.

biztonságát. Ezzel párhuzamosan a szovjetek titokban Isztambulban a németekkel folytattak tárgyalásokat, így a brit miniszterelnök, Winston Churchill attól tartott, hogy széteshet a Hitler-ellenes koalíció, és ebben a szovjetellenes hozzáállásuk folytán a lengyelek nagy szerepet fognak játszani. Tehát „el kellett takarítani az útból” Sikorskit még a megfelelő pillanatban.¹²

Kisielewskivel ellentétben, Baliszewski a teóriáját inkább a tömegmédián keresztül juttatta el a közvéleményhez. A legnagyobb kereskedelmi televízió, a TVN 2009 szeptemberében műsorára tűzött egy négyrészes dokumentumfilmet, „Tábornok” („General”) címmel.¹³ A dokumentumfilm egész estés változata („A tábornok. A gibraltári merénylet”) fél évvel korábban került a lengyel mozikba.¹⁴

---

¹² *Dariusz Baliszewski*: Trzecia strona medalu. Wrocław 2010. A Sikorski halálával kapcsolatos elméletéről bővebben: "To polski zdrajca zabil gen. Władysława Sikorskiego!" <http://www.polskatimes.pl/artykul/15869,to-polski-zdrajca-zabil-gen-wladyslawa-sikorskiego,id,t.html>, *Anna Węglarczyk*: Czego nie wiemy o śmierci gen. Sikorskiego? (2015. január 15.)

http://wiadomosci.gazeta.pl/wiadomosci/1,114873,5989949,Czego_nie_wiemy_o_smierci_gen_Sikorskiego_.html, Dariusz Baliszewski o Generale Sikorskim. <http://maryn55.blog.onet.pl/2009/09/03/dariusz-baliszewski-o-generale-sikorskim/>, (2015. január 15.)

¹³ General. Serial dokumentalny – fabularyzowany. <http://www.filmipolski.pl/fp/index.php?film=1221105>, (2015. január 15.) Vö. *Matilda Mroz*: Restless bodies, buried texts. Sikorski, The General, and the Archive. *Studies in Eastern European Cinema* 1. (2010: 2. sz.) 153-165.

¹⁴ General. Zamach na Gibraltarze. Film fabularny. <http://www.filmipolski.pl/fp/index.php?film=1223148>, (2015. január 15.)

Egy tragikus reggel Szmolenszben

2010. április 10-én, szombaton Lech Kaczyński köztársasági elnök vezetésével hivatalos állami delegáció utazott repülőgépen az oroszországi Szmolenszk városába, hogy ott részt vegyen a katyíni mészárlás 70. évfordulójára rendezett megemlékezésen. A TU-154 típusú gép Varsóban szállt fel, a helyi idő szerint nem sokkal fél nyolc előtt, maga az út egy és egynegyed óráig tartott. A repülőteret Szmolenszkben sűrű köd borította (pár perccel a katasztrófa előtt a látótávolság 200 méter volt), tehát az előírások szerint nem szabadott volna landolni, de a repülésirányítás mégis megadta a leszállási engedélyt. A későbbi vizsgálatok kimutatták, hogy a gép eltért az eredeti céliránytól (függőlegesen és oldalirányban is) és túl alacsonyan szállt, aminek következtében közel egy kilométerre a leszállópályától a bal szárny egy 30-40 cm átmérőjű nyírfának ütközött, amelynek következtében megrongálódott. Pár másodperc múlva maga a gép is a földnek ütközött (helyi idő szerint 8 óra 41 perckor).

A szerencsétlenségben a repülőgépnek mind a 96 utasa (a 88 utas és a 8 fős személyzet) a helyszínen azonnal meghalt, többek között az államfő és felesége, Maria Kaczyńska, az utolsó emigrációs köztársasági elnök, Ryszard Kaczorowski, a törvényhozás két kamarájának alelnökei (Szejm: Krzysztof Putra és Jerzy Szmajdziński, illetve Szenátus: Krystyna Bochenek), vezető funkciót betöltő személyek (többek között a Lengyel Nemzeti Bank elnöke, Sławomir Skrzypek; az állampolgári jogok biztosa, Janusz Kochanowski; a Nemzeti Emlékezet Intézet igazgatója, Janusz Kurtyka; az Elnöki

Iroda vezetője, Władysław Stasiak, a Kulturális és Nemzeti Örökség Minisztériumának államtitkára, Tomasz Merta), parlamenti képviselők, az összes frakcióból; a katyáni áldozatokat képviselő szervezetek tagjai, valamint a lengyel fegyveres erők főparancsnokai (Franciszek Gągor vezérezredes, a Lengyel Hadsereg vezérkari főnöke; Tadeusz Buk vezérőrnagy, a szárazföldi erők főparancsnoka; Andrzej Błasik altábornagy, a légierő főparancsnoka; Andrzej Karweta altengernagy, a haditengerészet főparancsnoka; Włodzimierz Potasiński vezérőrnagy, a különleges egységek főparancsnoka).¹⁵ Ilyen méretű veszteséget békeidőben a szuverén lengyel állam még nem szenvedett el.

A részeg vezérkari főnök és az erőszakos elnök vs. a végzetes nyírfa – az orosz és lengyel hivatalos álláspont

A katasztrófával kapcsolatosan számos oroszországi és lengyelországi szerv (pl. katonai és civil ügyészségek) indított nyomozást, az első kézzelfogható jelentéssel a szerencsétlenséggel kapcsolatosan az orosz fél rukkolt elő. Ez azért is volt fontos, mert így ők lépéselőnybe kerültek a lengyelekhez képest, és ami ennél is fontosabb: ezek a megállapítások határozták meg a narratívát az ügyben kevésbé jártas közvélemény számára.

2011. január 12-én hozta nyilvánosságra az Államközi Repülésügyi Bizottság (Mezsguszudarsztvennij Aviacionnij

---

¹⁵ A teljes lista megtalálható: Lista pasażerów i załogi samolotu TU-154. <https://www.msw.gov.pl/aktualnosci/8365,dok.html>, (2015. január 15.)

Komityet, MAK¹⁶⁾ az ügyben a beszámolóját. A MAK vezetője, Tatjana Anogyina mutatta be azt személyesen a nemzetközi sajtótájékoztatón, és a vizsgálat – többek között – a következő okokat jelölte meg a katasztrófa okaként:

- a repülőgép személyzete nem hozott döntést arra nézve, hogy a pótrepertet¹⁷⁾ használja, annak ellenére, hogy tudott a szmolenszki reptéren uralkodó rossz időjárási viszonyokról;
- a repülés minimális szintje (100 m) alá való süllyedés, a földi viszonyítási pontokkal való szemkontaktus hiánya;
- a pilótakabinban a légierő parancsnokának a jelenléte, aki pszichológiai nyomást gyakorolt a pilótákra, hogy mindenáron szálljanak le, a rossz körülmények ellenére is, ráadásul Andrzej Błasik tábornok vérében alkoholt is találtak (ez utóbbit a lengyel fél határozottan cáfolta);
- rosszul voltak kiképezve a gép pilótái;
- a nyírfával való ütközés nélkül is lezuhant volna a gép.

Magyarán az orosz fél a lengyeleket tette felelőssé, nézetük szerint a repülőtér személyzete nem hibázott, a pilóták követték el a végzetes hibát, akikre a főparancsnokuk nem sokkal a leszállás előtt

---

¹⁶⁾ A MAK 1991 decemberében jött létre a volt szovjet tagállamok területén történt civil légikatasztrófák kivizsgálása céljából. A Bizottságban részt vesznek a FÁK-országok küldöttei, azonban de facto ez egy orosz vezetésű szervnek tekinthető, a székhelye is Moszkvában van.

¹⁷⁾ A légiterv két pótrepertet jelölt ki: Vityebszk, 130 kilométerre Szmolenszktól, vagy Minszk, 300 kilométerre. Mindkettő Fehéroroszország területén. Értelemszerűen, ha itt landolt volt a gép, akkor a vendégek csak nagy kerülővel és késéssel tudtak volna eljutni az ünnepség helyére, orosz területre.

pszichikai nyomást gyakorolt. A MAK-jelentést úgy is lehetett értelmezni, hogy a pilóták „öngyilkos akciót” hajtottak végre, amikor a szmolenszki ködben próbálták letenni a gépet, engedelmeskedve a „felső nyomásnak”. A lengyel fél a MAK-jelentéshez megjegyzéseket fűzött, amely az alábbi kiegészítéseket tartalmazta: a repülésirányítás által elkövetett hibákat, a reptér rossz technikai állapotát, amely nem biztosította a gépek fogadásának a biztonságát, a mentési akció megkésettségét. A lengyelek arra is felhívták a figyelmet, hogy a MAK-jelentés olyan megállapításokat is tartalmazott, amelyek nem voltak tényszerűek.¹⁸

A lengyel fél, az ún. Miller-bizottság (Jerzy Miller belügyminiszter vezetésével, az illetékes szakszerv, a Légibaleseteket Vizsgáló Állami Repülésiügyi Bizottság [Komisja Badania Wypadków Lotniczych Lotnictwa Państwowego, KBWLLP]¹⁹ bevonásával) is jelentést dolgozott ki, és azt 2011. június 27-én a

---

¹⁸ A MAK jelentés angol nyelven elérhető: Interstate Aviation Committee. Air Accident Investigation Commission. Final Report. http://www.mak.ru/russian/investigations/2010/tu-154m_101/finalreport_eng.pdf, (2015. január 15.) Ehhez a lengyel fél kiegészítése (lengyel nyelven): Uwagi Rzeczypospolitej Polskiej do projektu Raportu końcowego z badania wypadku samolotu Tu-154M nr boczny 101, który wydarzył się 10 kwietnia 2010, opracowanego przez Między państwowy Komitet Lotniczy MAK. http://www.mak.ru/russian/investigations/2010/tu-154m_101/comment_polsk.pdf, (2015. január 15.) Külön érdemes felhívni a figyelmet, hogy a lengyel észrevételek csak lengyel nyelven láttak napvilágot (tehát nem készült angol vagy orosz fordítás), így annak nemzetközi hatása elenyésző lehetett.

¹⁹ A Bizottság ad hoc jelleggel az illetékes (jelen esetben a honvédelmi) miniszter döntésével ül össze, amennyiben légiszerencsétlenség történik. Munkájában katonai és civil személyek is részt vesznek, de a szakértőket zömében a Honvédelmi Minisztérium Légibiztonsági Felügyelete (Inspektorat Ministerstwa Obrony Narodowej do spraw Bezpieczeństwa Lotów) biztosítja.

Tusk-kormány elé terjesztette. A közel 300 oldalas jelentést egy hónappal később a kabinet elfogadta és július 29-én nyilvánosságra hozta.²⁰

A jelentés szerint a katasztrófát az okozta, hogy a TU-154-es gép túlzottan alacsonyan szállt, túl nagy landolási sebességgel, olyan időjárási körülmények közepette, amelyek nem tették lehetővé a földdel való szemkontaktust, valamint megkésett volt az átstartolási procedúra. Mindez ahhoz vezetett, hogy a gép egy földi akadályba ütközött, amely leszakította a bal szárny egy részét, aminek következtében a gép elveszítette az irányíthatóságát és a földnek ütközött. A jelentés felsorolt hat, a balesetet – közvetlenül vagy közvetetten – előidéző tényezőt (pl. a pilóták nem reagáltak megfelelően a műszerek jelzéseire; az orosz légiirányítók hibás adatokat adtak meg a gép helyzetét illetően; a pilóták nem voltak megfelelő módon kiképezve), valamint nyolc körülményt (pl. rossz volt az együttműködés a pilóták között; a személyzet nem ismerte kellőképpen a repülőgép rendszereinek a működését, kivált rossz időjárási viszonyok közepette). A jelentés arra is rámutatott, hogy a Szmolenszk Szevernij repülőtér nem volt megfelelő módon felkészítve az egyébként technikailag kifogástalan állapotban lévő lengyel gép fogadására (rossz megvilágítás, a légiirányítók hibás

---

²⁰ A KBWLLP jelentése (lengyel nyelven): Raport końcowy z badania zdarzenia lotniczego nr 192/2010/11 samolotu Tu-154M nr 101 zaistniałego dnia 10 kwietnia 2010 r. w rejonie lotniska SMOLEŃSK PÓLNOČNY. <http://mswia.datacenter-poland.pl/RaportKoncowyTu-154M.pdf>. A jelentés angol (<http://mswia.datacenter-poland.pl/FinalReportTu-154M.pdf>), és orosz (<http://mswia.datacenter-poland.pl/FinalReportTu-154MRussian.pdf>), (2015. január 15.) nyelven is olvasható.

adatokat adtak meg a pilótáknak). Tehát a lengyel fél mindkét oldalon talált felelősöket, és nem próbálta csak az egyik oldalra „kenni” a bűnösséget.

Sztálin nyírfájától a működön át a robbanásokig – az összeesküvés-elméletek

A sokk után szinte azonnal megjelentek olyan vélekedések, miszerint az oroszok felelősek a tragédiáért, azaz merénylet (és/vagy összeesküvés) történt. A főleg az interneten megjelenő elméleteket egy, szintén a világhálón fellelhető cikk²¹ három nagyobb csoportba sorolja: ahol technológiai, politikai vagy metafizikai jellegű komponensek dominálnak. Az első csoportba olyan elméletek kerültek, amelyek szerint a merényletet többé-kevésbé fejlett technológia segítségével sikerült kivitelezni: elektromágneses impulzus, amely kikapcsolta a gép elektronikáját; lézernyaláb vagy számítógépes vírus okozta a fedélzeti műszerek meghibásodását; szabotázs még Varsóban, aminek következtében kifolyt a kerozin; népszerűbbnek bizonyult – legalábbis eleinte – a „működ” teóriája, amit az oroszok eresztettek a levegőbe a szmolenszki reptéren. Ezekből mára – amiről később részletesen is szó lesz – a fedélzeten elhelyezett bomba (trotil vagy nitroglicerin) maradt a napirenden. A politikai komponensű (ahol az oroszok és a Kaczyńskival ellenséges lengyel kormányzat tudatosan együttműködött) elméletek közül meg

---

²¹ *Monika Grzesiak-Feldman – Agnieszka Haska: Spisek smoleński.* <http://deconspirator.com/2012/11/22/spisek-smolenski/>, (2015. január 15.)

lehet említeni a következőket: a túlélőket a helyszínen lelőtték; Moszkva arra kényszerítette a pilótákat, hogy szálljanak le a sűrű ködben, illetve utasításba adta a repülésirányításnak, hogy hamis adatokat adjon meg; a varsói kormány elhallgatta az igazságot a repülőgép technikai állapotáról; az oroszok tudatosan rongálták meg a reptér világítását. A metafizikai komponensű magyarázat volt a „legbulvárosabb” (de egyben a legkönnyebben cáfolható): egy kép szerint 1940. április 10-én személyesen Sztálin és az NKVD főnöke, Berija ültetett egy fát Szmolenszkben, amibe 70 évvel később beleütközött az államfő gépe (tehát közvetve Kaczyński és kísérete Katyn áldozatának tekinthető).²²

A két hivatalos (orosz és lengyel) verzió túl azonban a szmolenszki katasztrófával kapcsolatosan létezik a lengyelországi közbeszédben egy olyan álláspont is, amelyet nyugodtan hívhatunk „politikailag támogatott és fenntartott összeesküvés-elméletnek”. Ennek kialakulását és meggyökeresedését elősegítette, hogy az elmúlt évtizedek lengyel–orosz kapcsolatai nem voltak könnyűek, főleg a lengyel fél számára, hiszen a 19-20. század folyamán a cári, majd a szovjet önkénynek több százezer lengyel polgár esett áldozatul (száműzetés, kényszermunka, Gulág). A lengyel közvélekedés „minimálprogramja” az oroszokkal kapcsolatosan, hogy a nagy keleti

---

²² A legnépszerűbb humoros („demotiváló”) képeket tartalmazó oldalon jelent meg (<http://demotywatory.pl/3761135>), az alábbi felirattal. „1940. április 10. Sztálin fát ültet. Véletlen?”. Ugyanez a kép megtalálható az orosz levéltárak oldalán is http://www.rusarchives.ru/evants/exhibitions/state_protection/289.shtml, (2015. január 15.), amely szerint Sztálin és Berija Szocsuban, az állami nyaralóban fát ültetnek. A fénykép 1933 előtt készült.

szomszédban nem lehet megbízni, szélsőséges esetben „Oroszország mindig az ellenségünk volt, s az is marad”. A merénylet-elméletek másik fontos komponense belpolitikai jellegű, nevezetesen hogy a két nagy párt, a baleset idején kormánypárti Polgári Platform (Platforma Obywatelska, PO) és az ellenzéki Jog és Igazságosság (Prawo i Sprawiedliwość, PiS) között évek óta kérlelhetetlen politikai, ideológiai, személyi és emocionális szembenállás áll fenn, amely alapvetően határozza meg a lengyel közéletet.²³ Mivel a PiS nagyobb veszteséget szenvedett a katasztrófában (meghalt a potenciális elnökjelöltjük, a párt számos vezető tisztséget betöltő tagja), így a párt és a támogatói számára Szmolenszk valóságos hívószóvá, szimbólummá nőtte ki magát és ők követelik lehangosabban a katasztrófa igazságának a feltárását. De az is igaz, hogy a párthoz köthető narratívában az „igazság” szó új jelentést nyert („nekünk van igazunk, mert mi az igazság oldalán állunk”).

A szmolenszki baleset kivizsgálására egy alternatív testület, az ún. Macierewicz-bizottság²⁴ jött létre, amelynek tagja gyakorlatilag az összes PiS-hez tartó parlamenti (alsó- és felsőházi) képviselő. A bizottság ezidáig több dokumentumot publikált²⁵, és a lengyel

---

²³ Jelen tanulmánynak nem témája, hogyan vált szét a két párt útja ennyire radikálisan, amelyek még egyébként 2005-ben közös kormányzásra készültek. A vízválasztó kettős (államfői és parlamenti) választásról l. *Lagzi Gábor*: Két választás Lengyelországban. Kommentár 1. (2006: 1. sz.) 87-92.

²⁴ Hivatalos nevén: A Tu-154M 2010. április 10-én történt katasztrófa okait vizsgáló parlamenti bizottság (Zespół Parlamentarny ds. Zbadania Przyczyn Katastrofy Tu-154M z 10 kwietnia 2010 roku).

²⁵ A bizottság több jelentést is kibocsátott a szmolenszki katasztrófával kapcsolatosan, amelyek elérhetőek a Szejm honlapjáról (lengyel nyelven): „Biała księga” („Fehér Könyv”, 2011. június, <http://www.jaroslawzielinski.pl/userfiles/file/bialaksięga.pdf>),

hivatalos verziótól teljesen eltérő magyarázatot adott a szmolenszki katasztrófával kapcsolatosan. Itt jegyzendő meg, hogy a tágabban a PiS-hez köthető narratíva a 2010 áprilisában történt eseményeket egyértelműen a „merénylet”, „büntett” kategóriában értelmezi, ahol az oroszok és (kisebb mértékben) a lengyelek (azaz a regnáló kormány) viselik a felelősséget. A PiS politikusai és a párhoz kötődő médiumok már kezdettől fogva nem simultak be a mainstream magyarázatokba, ugyanakkor két évnek kellett eltelnie, hogy a most is hangoztatott narratíva kialakuljon. A jobboldali-konzervatív párhoz tartozó Macierewicz vált a PiS Szmolenszk-szakértőjévé (legalábbis politikai értelemben²⁶) és az összeesküvés-elméletek főleg az elvesztett elnöki és önkormányzati választások után kerültek előtérbe pár hónappal az események után.

Ebbe a narratívába az elnöki gépet megsemmisítő robbanások játsszák a legfontosabb szerepet (l. alább), azonban Macierewicz nem

---

„28 miesięcy po Smoleńsku” („28 hónappal Szmolensz után, 2012. szeptember, [http://orka.sejm.gov.pl/ZespolSmolenskMedia.nsf/EventsByLink/MJAI-97K9UE/\\$File/Raport_28_miesiecy_po_Smolensku.pdf](http://orka.sejm.gov.pl/ZespolSmolenskMedia.nsf/EventsByLink/MJAI-97K9UE/$File/Raport_28_miesiecy_po_Smolensku.pdf)), „Raport smoleński – stan badań” („A szmolenszki jelentés – a vizsgálat állása”, 2013. május, [http://orka.sejm.gov.pl/ZespolSmolenskMedia.nsf/EventsByLink/MJAI-97K9TJ/\\$File/Ksiazka_Raport_Smolenski_wyd2.pdf](http://orka.sejm.gov.pl/ZespolSmolenskMedia.nsf/EventsByLink/MJAI-97K9TJ/$File/Ksiazka_Raport_Smolenski_wyd2.pdf)), „Cztery lata po Smoleńsku. Jak zginął Prezydent RP” („Négy évvel Szmolenszk után. Hogyan halt meg a Lengyel Köztársaság elnöke”, 2014. április, <http://orka.sejm.gov.pl/ZespolSmolenskMedia.nsf/files/ZSMK-9J8H9Y/%24File/Cztery%20lata%20po%20Smole%C5%84sku.pdf>). A „szmolenszki igazságnak” van szentelve a Macierewicz-bizottsághoz lazábban kötődő, angol nyelvű honlap: <http://smolenskrash.eu/home>, (2015. január 15.)

²⁶ Macierewicz egyébként a Varsói Egyetemen szerzett diplomát történelemből 1971-ben.

ezt a verziót „dobta be a köztudatba” először.²⁷ Az általa vezetett bizottság „Fehér könyve” egyértelműen az oroszok és a látogatás előkészítéséért felelő lengyelek számlájára írta a katasztrófát (a repülőgépet korábban Oroszországban szervizelték, nem megfelelő minőségben; a repülésirányítók – értelemszerűen Moszkva parancsait követve – félrevezették a pilótákat, akik túl alacsonyan repültek emiatt és valójában nem leszállni akartak, hanem átstartolni; nem volt semmiféle ütközés a nyírfával). Ezen magyarázat szerint az orosz fél és a Miller-bizottság meghamisítottak több nyomozati anyagot (pl. a fekete doboz felvételeit) és számos vizsgálatot elmulasztottak elvégezni.

A narratíva a legegységesebbé a „robbanás-elmélet” megjelenésekor kezd válni, aminek az értelmében az átstartolás (és nem a leszállás) közben robbanás következett be a gépben, ami erőteljesen megrongálta a bal szárnyat, majd pár száz méterrel távolabb, de még a becsapódás előtt újabb, a törzsben történő robbanás rázta meg a repülőgépet, ami megsemmisítette annak szerkezetét. Robbanásra utal a holttestek megtalálási pozíciója, illetve a repülőgép széthullott darabjainak „szóródása” is (a gép 60 ezer darabra esett szét), valamint a géproncsban talált robbanóanyag-maradványok (erről a „Rzeczpospolita” c. napilap számolt be 2012 végén megjelent

---

²⁷ A Macierewicz-narratíva változását jól mutatja be: *Lukasz Orłowski*: Od wycieków z silnika i strzałów w Smoleńsku po dwa wybuchy. Tak zmieniały się teorie Macierewicza. <http://www.tvn24.pl/wiadomosci-z-kraju,3/od-wyciekow-z-silnika-i-strzalow-w-smolensku-po-dwa-wybuchy-tak-zmienialy-sie-teorie-macierewicza,416554.html>, (2015. január 15.)

cikkében²⁸). Ezen narratíva állításait a kormány és a szakma képviselői minden esetben cáfolták²⁹, ami annál is érdekesebb, hogy Macierewiczék nem álltak elő a teóriájukat alátámasztó és mindent eldöntő bizonyítékokkal.

A Macierewicz-bizottság megállapításai (amelyet átvett a PiS és a párt szavazóinak többsége), habár azt a közvéleménykutatások szerint nem fogadja el a lengyel társadalom többsége, meghatározzák a szmolenszki katasztrófával kapcsolatos diskurzust. Másképpen fogalmazva: a merénylet-hívők hangja „elnyomja” a baleset racionális okait felsorakoztató álláspontot, és az utóbbiaknak kell bizonyítaniuk az igazukat, miközben az előbbiek gyakorlatilag egy mélyebb magyarázattal és tényanyaggal alá nem támasztható koncepció mellett kardoskodnak (a szó szoros értelmében). Mi sem bizonyítja jobban a PiS-hez köthető magyarázatok „népszerűségét”, hogy egy ismert lengyel közvélemény-kutató cég (CBOS) 2012 közepén megjelent reprezentatív kutatása kimutatta, hogy a megkérdezettek egynegyede (17% inkább, 8% pedig határozottan) abban hisz, hogy Lech Kaczyński (és kísérete) merénylet áldozatául esett Szmolenszkben, tehát két évvel a szerencsétlenség után is erősek maradtak a lengyel közvéleményben a baleset teóriáját elvető vélekedések. A jelentés arra

---

²⁸ Cezary Gmyz: *Trotyl na wraku tupolewa*. <http://www.rp.pl/artykul/947282.html>, (2015. január 15.) Az ügyészség ezt követően számos alkalommal azt nyilatkozta, hogy a robbanóanyagról szóló információkat nem lehet teljes bizonyossággal megerősíteni.

²⁹ 2013 októberétől üzemel a Macierewicz-bizottság állításait cáfoló és a hivatalos (Miller-bizottság) magyarázatot népszerűsítő oldal, amelynek még a neve is sokatmondó: <http://faktysmolensk.gov.pl>.

is rávilágított, hogy a pártpreferenciák is erőteljesen befolyásolják a merénylet vs. baleset diskurzust, ugyanis az ellenzéki PiS szavazók körében a merénylet-elmélet 60%-os támogatottságnak örvendett (csak 27%-uk vetette el ezt), miközben az akkori kormánypárti PO szavazók csupán 5%-a gondolkodott hasonló módon (a merénylet-teória elutasíthatósága itt 90%-os volt). A jelentés készítői hozzátesszük, hogy az eltelt idő nem a közvélemény megnyugvásának irányába mutat, ugyan a társadalom jó része elfogadja a varsói kormány megállapításait a szmolenszki szerencsétlenséggel kapcsolatosan, de jelentős hányadban vannak olyanok is (főleg alacsonyabb képzettséggel rendelkező és kisebb településeken lakó szegényebb, így frusztráltabb rétegek), akik hajlamosak elfogadni az esettel összefüggésben az összeesküvés-elméleteket.³⁰

A robbanás és ami mögötte van

Ezen a helyen érdemes idézni egy blogbejegyzést, ahol a merénylet-elméletet cáfolja meg racionális és logikus érvekkel egy anonimitás mögé bújó blogger.³¹ Már az elején leszögezi, hogy semmiféle robbanás nem következett be, hiszen az erről szóló elmélet szembemegy minden olyan információval, amit a katasztrófáról tudni lehet. A robajt sem a repülőtéren nem hallotta senki, sem a repülőgépen nem mutatta ki semmilyen műszer (ha tényleg megtörtént

---

³⁰ Katastrofa pod Smoleńskiem – Kto wierzy w teorię zamachu. Warszawa: CBOS, 2012. https://cbos.pl/SPISKOM.POL/2012/K_085_12.PDF, (2015. január 15.)

³¹ Debunking Smoleńsk. <http://cichyfragles.pl/2013/04/09/debunking-smolensk/>, (2015. január 15.)

volna, akkor jelentős nyomás- és hőmérsékletnövekedés következett volna be, amit rögzített volna a fekete doboz), annak mindenképpen lenne nyoma (a holttesteken és géptörzsen), és a robbanás ellen szól az is, hogy a roncsok egy helyre koncentráálódtak (ez jól látszódik az eset után készített, nagyfelbontású képeken³²) és nem szóródtak szét több tíz méteres területen.

A másik kérdés, folytatja az érvelését a blogger, technikai jellegű – nem hamisították meg a fekete doboz tartalmát, ugyanis az analóg adatokba nehéz úgy „belenyúlni”, hogy a beavatkozás ne hagyjon nyomokat. Másfelől, a fekete dobozok tartalmát lengyel szakértők jelenlétében nyitották fel és másolták le az általa rögzített adatokat, és a dobozok tartalmáról közvetlenül az eset után (április 11–15.) másolatot készítettek. Így, folytatódik az érvelés, így túl rövid[g7] idejük maradt volna a potenciális hamisítóknak, ráadásul a *post factum* felvitt adatoknak egymással és a baleset körülményeivel felétlenül egybe kellett vágniuk.

Harmadrészt, teszi fel a kérdést a blogger, nem választhattak volna jobb helyet is a merényletnek? Ugyanis a roncsból nem messze két parkoló is található, a gép szárnyának elvesztése után egy autópályán repült át, háromszáz méterre pedig garázsok találhatóak. Mindezen helyeken lehettek véletlen szemtanúk, akik meghallhatták volna a robbanást, nem is beszélve a reptéren tartózkodó, teljes

---

³² Például ezen a képen:

http://m.ocdn.eu/_m/d12549c3c8b0f386e9a5d68e85303449,0,1.jpg, (2015. január 15.)

„menetfelszereléssel” várakozó újságírókról. Egyébként, folytatódik a blogbejegyzés, mi szükség volt az egész misztifikációra? A géptörzsön belüli robbanás azt is jelenti egyben, hogy a halálos szerkezetet már Varsóban, induláskor elhelyezték, ha valóban így volt, akkor az oroszoknak inkább az lett volna az érdekük, hogy az lengyel területen lépjen életbe, mert ellenkező esetben azonnal az utóbbiakra terelődik a gyanú. Ha tényleg bomba volt a fedélzeten, akkor a lengyel titkosszolgálatok és az elnök védelmét ellátó szervezet nem végezték el a dolgukat. Végezetül az utolsó mozzanat – Lech Kaczyński fél évvel az elnökválasztás előtt csekély eséllyel újrázhatott volna, legalábbis a korabeli közvéleménykutatások szerint, s egy ilyen politikai helyzetben mi értelme lett volna kivitelezni egy ilyen hatalmas lebukási rizikóval rendelkező akciót? „A potenciális veszteség gigantikus, a potenciális nyereség minimális – hol van itt az értelem, hol van a logika?” – teszi fel a kérdést a szerző a cikk végén.

Összefoglalás helyett

A Macierewicz-bizottság működését – mivel az az akkori legnagyobb ellenzéki párt tagjaiból áll – nagy médiavisszhang kíséri (igaz, az újabb és újabb jelentések egyre kevesebb figyelmet kapnak) és ezen keresztül a PiS képes tematizálni – immáron több éve – a szmolenszki katasztrófát és egy erőteljes narratívát felkínálni a társadalom számára. Mivel a pártvezető–ex-miniszterelnök Jarosław Kaczyński „beállt” a merénylet-párti verzió mögé, így a PiS-szavazók számára is evidens volt, hogy elfogadják a köreikben nagy tiszteletnek örvendő

politikus álláspontját. A gibraltári szerencsétlenség esetében az összeesküvés-elméletek megalkotói nagyobb kockázatot nem vállalnak, s tevékenységük a gyakorlatban kimerült a „történelmi bulvár”, vagy ha úgy tetszik, a „történelmi szenzációhajszá” (és az azzal együttjáró pénzkereseti lehetőség) terjesztésében, illetve gerjesztésében. Közös Kisielewski és Baliszewski gondolatmenetében, hogy görcsösen ragaszkodnak a merénylet teóriájához, azt felülvizsgálni nem kívánják (hiszen az erkölcsi „vereséggel” is felérne), mindez spekulációkon alapul, amit a történész rendelkezésére álló forrásanyag nem támaszt alá (pl. Kisielewski azt állítja, hogy Sikorskit már 1940-ben tájékoztatták a németek, hogy Katyńban az NKVD lengyel tiszteket végzett ki). Mondani sem kell, hogy ezen szerzők számos ellentmondásba keverednek.

Azonban mindkét esetet belengi a titokzatosság aurája, amit a megválaszolatlan kérdések erősítenek igazán fel: Gibraltár esetében a brit fél, ha semmi takargatnivalója sincsen, akkor miért titkosította a szerencsétlenség nyomozati anyagát hosszú évtizedekre, valamint arra sem sikerült megnyugtató választ találni, hogy kinek az érdekében állott Władysław Sikorski tábornok halála. Szmolenszk esetében, mivel közelebb áll hozzánk az időben és a társadalom szemszögéből komoly hatással járt, mondhatni, még összetettebb a helyzet, hiszen az esemény békeidőben történt és a lengyel közélet egészét érintette. Talán kevesebb kérdőjel fogalmazódna meg a szerencsétlenséggel kapcsolatban (így az összeesküvés-elméleteknek sokkal kisebb

hatásfokúak lennének), ha tisztességes, elfogulatlan nyomozást végeztek volna az oroszok, ahol a lengyel fél egyenrangú szerepet játszott volna (a fekete doboz eredetije Oroszországban van, akárcsak az irányítótorony és pilóták beszélgetései). De ami ennél is szimbolikusabb, a szerencsétlenül járt TU-154 roncsai még mindig Szmolenszkben találhatók (az oroszok ezt mindezidáig nem adták át a jogos tulajdonosnak, azaz a lengyel állam képviselőinek), emiatt számos tisztázásra váró dolgot nem lehet megnyugtatóan lezárni (valóban volt-e valamilyen robbanóanyag a gépen). Lassan öt évvel a katasztrófa után még senkinek sem sikerült mélységében megválaszolni azt a kérdést, hogy ki a felelős a tragédiáért?

Az összeesküvés-elméletek lényegéből fakad, hogy azok vallóival nehéz bármilyen párbeszédet folytatni. Ez jól látszik mind Sikorski halála esetében (ha elolvassuk/megnézzük Baliszewskivel vagy Kisielewskivel készített interjút), de még inkább Lech Kaczyński államelnök halála kapcsán, ami körül egy valóságos „szmolenszki vallás”, „szmolenszki mitológia”³³ jött létre, kivált (és mindenekelőtt) a PiS támogatók soraiban. Mindkét esetben a merényletben hívők belső logikája kikezdetlennek tűnik, felállított teóriák belső ellentmondásait „elnyomja” a (vélt) igazságba vetett meggyőződés.

Ha e sorok írójának mindenképpen állást kellene foglalnia a tanulmány címében feltett kérdésre (baleset vagy merénylet történt-e

---

³³ A „szmolenszki mítosszal” kapcsolatosan nem csak publicisztikai írások születtek hatalmas mennyiségben, hanem tudományos tanulmányok is. Vö. *Paweł Sendyka*: *Narodziny „mitu smoleńskiego”*. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego Prace Etnograficzne 41. (2013: 1. sz.) 43-50.

Gibraltárban 1943-ban és Szmolenszkben 2010-ben?), akkor azt mondanám: szerencsétlen baleset történt mindkét esetben. De mindenképpen hozzá kell tenni, hogy érdemes meghallgatni (és/vagy figyelembe venni) a „másik fél” érveit, hiszen az ellenvéleményeknek van létjogosultsága (ha tényleg baleset volt, akkor miért titkosították a Sikorski-nyomozás anyagát a britek évtizedekre, miért nem került elő az összes holttest a tengerből vagy miért nem adták még mindig vissza az oroszok a lengyel félnek a szerencsétlenség fő bizonyítékának mondható géproncsot).

S ahol a tényeket nem sikerül logikus, mindenki (vagy legalábbis a többség) számára elfogadható eseménysorozattá felfűzni, rekonstruálni, ott megjelennek a bizonytalanságokat „megmagyarázó” összeesküvés-elméletek, amelyek kész recepteket kínálnak a legbonyolultabb kérdésekre is. A gibraltári és a szmolenszki szerencsétlenség, úgy tűnik, megmarad a lengyel közvélemény számára az első esetben történelmi szenzációnak, a második esetben jobban vagy kevésbé kiaknázott aktuálpolitikai kérdésnek.

ACCIDENT OR ASSASSINATION? AIRPLANE CRASH OF GEN. WŁADYSŁAW SIKORSKI IN GIBRALTAR (1943) AND LECH KACZYŃSKI IN SMOLENSK (2010)

In the last few decades, the Poles suffered two airplane catastrophes: in 1943, Władysław Sikorski's plane, who was then head of the Polish emigration government and chief commander of the Polish armed forces fighting in the West on the Allies' side, fell into the sea in Gibraltar; and an airplane accident near Smolensk in Russia in 2010, killing all 96 people on board, among other president Lech Kaczyński. The two cases are related to each other not only by tragic outcome, but also by the fact that they have happened on alien lands and under unclear conditions. This latter fact serves as a source of many conspiracy theories. The following study on the one hand, attempts to bring the circumstances of both accidents closer to the Hungarian reader and, on the other hand, to present a number of conspiracy theories related to these cases.

**FN. "GERBNER LAJOS". AZ ELSŐ KÉT
ÜGYNÖKTELEPÍTÉSI KÍSÉRLET IZRAELBE**

Amikor 1945. május 8-án Európában véget ért a második világháború, a cionista szervezetek részéről általános volt a bizakodás, hogy a győztes hatalmak jóindulatából napirendre kerül a zsidó nemzeti otthon megteremtése. Nagy-Britannia azonban ragaszkodott az 1939-es MacDonald-féle dokumentumhoz („White Paper”), azaz gyakorlatilag megtagadta a holokauszt túlélőinek Palesztinában való letelepedését.¹ A mozgalom legfontosabb vezetői, Cháim Weizman és Ben Gurion 1942-től egyébként is az Egyesült Államokban látták a majdani Izrael állam megalapításának legfőbb támogatóját. Egyrészt azért, mert az ottani, hatmilliós zsidó közösség igen jelentős szerepet játszott az ország gazdasági életében, másrészt mert Weizmannak sikerült Truman elnököt az ügy oldalára állítania.²

A palesztin mandátumterületen ekkor már polgárháború dúlt a brit hatóságok, a zsidó fegyveres ellenállás szervezetei és az arab lakosság között, amit London a közvélemény neheztelése miatt, valamint a kincstár problémáiból kifolyólag már nem tudott kezelni, így az ENSZ-re bízta a kérdés rendezését.³ 1947. november 29-én a Közgyűlésben döntés született Palesztinának egy arab és egy zsidó

---

¹ *Martin Gilbert*: Izrael története. Bp. 2000. 110.

² *Golda Meir*: Életem. Bp. 2000. 238-240.

³ *Fischer Ferenc*: A megosztott világ. A Kelet-Nyugat, Észak-Dél nemzetközi kapcsolatok fő vonásai (1941-1991). Bp. 1993. 99-103.

államra történő felosztásáról. Míg Nagy-Britannia tartózkodott, az Egyesült Államok, Franciaország és a Szovjetunió támogatta az elképzelést. Andrej Gromiko, a szovjet ENSZ-küldöttség vezetője mindenekelőtt arra hivatkozott, hogy a zsidóság szenvedte el a legbrutálisabb üldöztetést a nácizmustól, így helyrehozhatatlan tévedés lenne megtagadni az önálló állammal kapcsolatos igényét.⁴ Tudniillik Moszkvában arra számítottak, hogy Jeruzsálem szovjet orientációt fog követni, ennek révén aláássa a britek közel-keleti pozícióit. Sztálin 1948 végéig megengedően viszonyult az orosz zsidók távozásához, mivel ennek révén próbálta ellensúlyozni az amerikai befolyást.⁵

Izrael megalakulása a magyar zsidókat is megnyugvással töltötte el, hiszen már nem egy bizonytalan státuszú területre, hanem egy igazi országba irányult a kivándorlás, amely a Szovjetunió és Izrael korrekt viszonya révén kezdetben politikailag is vállalható volt.⁶ Csakhogy, amint kiderült, hogy Tel-Aviv nem óhajtja követni a sztálini modellt, Izrael automatikusan ellenséggé vált, ugyanakkor a Szovjetunióban évekig tartó nyílt antiszemita kampány kezdődött.⁷

Ezzel egyidejűleg a KI (Külföldi Hírszerzési Igazgatóság) a Szovjetunióból kivándorlók tekintélyes számának köszönhetően

---

⁴ Gilbert, M.: Izrael i. m. 137-148.

⁵ Christopher Andrew - Vasili Mitrokhin: The Mitrokhin Archive II. The KGB and the World. London 2005. 222-223.

⁶ Stark Tamás: Zsidóság a vészorszakban és a felszabadulás után 1939-1955. B.p. 1995. 94-103.

⁷ Meir, G.: Életem i. m. 255-265.

jelentős számú ügynököt telepíthetett a zsidó államba⁸, ugyanakkor az 1949. november 29-én Budapest és Tel-Aviv között aláírt megállapodás, amelynek révén 3000 fő legálisan áttelepülhetett Izraelbe,⁹ az Államvédelmi Hatóság (ÁVH) Hírszerző Osztálya előtt is megnyitotta az utat a behatoláshoz. Az első ismertté vált ügynök az akkor 53 éves Vass Miklós kereskedő volt, aki az 1950. május 17-i csoporttal indult Izraelbe.¹⁰ A politikailag indifferens célszemélyt elsősorban az motiválta a kivándorlásban, hogy kereskedőként itthon nem látott maga előtt valódi perspektívát, ugyanakkor szeretett volna csatlakozni Ibolya nevű lányához, aki férjével, Fekete Jenővel még 1936-ban Palesztinába menekült. Az ÁVH a beszervezést arra építette, hogy amennyiben a jelölt elvégzi a rábízott feladatokat, itthon maradó Éva nevű lányát anyagi támogatásban részesítik vagy jól fizető álláshoz segítik. Ezzel egy időben a pressziós alapú bevonás is lehetségesnek tűnt, tudniillik Vass Miklós a német megszállást követően a kiváltságos helyzetű zsidók közé tartozott, vagyis megzsarolhatták a kiutazási engedélyének visszavonásával.

A jelölt értékét azonban erősen csökkentette, hogy még jiddisül is inkább csak értett, ugyanakkor operatív tapasztalatai sem voltak. Az ÁVH a letelepedést követően a magyar emigráns

---

⁸ Andrew, C. - Mitrokhin, V.: The Mitrokhin Archive i. m. 223-224.

⁹ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) – 276. f. 54/55. Jegyzőkönyv a Magyar Dolgozók Pártja (MDP) Titkársága 1949. július 27-i üléséről. 2. napirendi pont, 1/7.

¹⁰ Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (a továbbiakban: ÁBTL) – 3. 2. 1. - BT - 69 - 10-69.707/950. – „Dávid József” – Beszervezési javaslat. – Budapest, 1950. V. 3. 1-2.

szervezetek felderítését, ezek leírását, a vezetők sorában megnyerhető személyek beszervezését, valamint ezzel egy időben az amerikai vagy a brit titkosszolgálat és a szóban forgó csoportok kapcsolatainak feltárását várta.¹¹ Vass Miklós beszerzése előtt azt bizonygatta, hogy Izraelben is mindent megtesz a szocializmus ügyéért, de inkább csak propaganda-tevékenységet akart kifejteni a magyarországi rendszer mellett. Amikor Kövess László alosztályvezető kifejtette, hogy miben látja legkomolyabb bizonyítékát hűségének, Vass megijedt a feladat horderejétől, de amint garantálták neki, hogy a felkészítése során minden lehetséges biztosítékát megkapja annak, hogy veszélytelenül dolgozhasson, közölte, hogy vállalja a feladatot.¹²

Az ügynök munkájának ellenőrzését azonban ellehetetlenítette, hogy hálózat hiányában a tőle várható jelentéseket nem volt mivel összehasonlítani, de maga a kapcsolattartás is komoly nehézségekbe ütközött. Minthogy Vass fél évvel megérkezése után sem jelentkezett a Falk Miksa utcai fedőcímen, 1950 novemberében a Központ úgy döntött, hogy biztonsági okokból Vass Ibolya címére juttatnak el üzenetet az ügynökhöz,¹³ amelyben figyelmeztetik rá, hogy magatartásával sokat ronthat Budapesten élő lánya életkörülményein. Igaz, a cenzúra elkerülése végett a levél

---

¹¹ ÁBTL – 3. 2. 1. – BT – 69 – 10-69.707/950. – „Dávid József” – Beszerzési javaslat. – Budapest, 1950. V. 3. 2-9.

¹² ÁBTL – 3. 2. 1. – BT – 69 – 10.69.707/950 – „Dávid József” – Tárgy: Vass Miklós beszerzése. – Jelentés. – Budapest, 1950. V. 10. 11-12.

¹³ ÁBTL – 3. 2. 1. – BT – 69 – 10. 69. 707/950 – „Dávid József” – Tárgy: Vass Miklós ügynök jellemzése. – Feljegyzés. – Budapest, 1950. VI. 19. 20-24.

diplomáciai futárpostával ment Izraelbe, amely ismételtén rontotta a kommunikáció hatékonyságát.¹⁴

Turopolli Imre főhadnagy 1951. augusztus 18-án beszélt Vilám Annával, Vass Éva és Toronyi Lajos háztartási alkalmazottjával, aki úgy nyilatkozott, hogy Vass Miklós nem áll kapcsolatban lányával és vejével.¹⁵ Mivel ez hihetetlennek tűnt, Hegedűs Gyula főhadnagy 1951. október 15-ére beidézttette az akkor 27 éves honvédségi gépkocsivezetőt, hogy megtudakolja apósának tartózkodási helyét. Csakhogy Toronyi soha nem volt túl jó viszonyban apósával, amiért az ellenezte házasságukat, így arról sem volt tudomása, hogy van-e kontaktus az asszony és az apja között.¹⁶ Az ügynök tartózkodási helyének megállapítása később sem járt sikerrel, ezért 1952. október 20-án kizárták a hálózathoz.¹⁷

Miután Rákosi Mátyás már többször is szóvá tette, hogy az ÁVH nem használja ki a külföldi magyarokban rejlő információszerzési lehetőségeket,¹⁸ 1952 őszén a pragmatikusan viselkedő, a feladat elől kitérni igyekvő Vass Miklósnál sokkal perspektivikusabb személyiség került az ÁVH Külső Felderítésének látókörébe. Szerdahelyi Tibor, a Telepes utcai parafadugó-készítő

---

¹⁴ ÁBTL – 3. 2. 1. – BT – 69 – 10. 69. 707/950 – „Dávid József” – Tárgy: Vass Miklós ügye. – Jelentés. – Budapest, 1951. VIII. 7. 34-35.

¹⁵ ÁBTL – 3. 2. 1. – BT – 69 – 10. 69. 707/950 – „Dávid József” – Tárgy: Vass Miklós ügyében Beszélgetés Vilám Annával. – JELENTÉS. Budapest, 1951. VIII. 18. 36-37.

¹⁶ ÁBTL – 3. 2. 1. – BT – 69 – 10. 69. 707/950 – „Dávid József” – Jelentés. – Budapest, 1951. X. 15. 27.

¹⁷ ÁBTL – 3. 2. 1. – BT – 69 – 10. 69. 707/950 – „Dávid József” – Tárgy: „Dávid József” ügynök hálózathoz való kizárására. Javaslat. – Budapest, 1952. X. 20. 40.

¹⁸ Müller Rolf: Politikai rendőrség a Rákosi-korszakban. Bp. 2012. 47-48.

üzem vezetője, november első napjaiban kiutazási engedélyért fordult a Külföldiek Ellenőrző Országos Központi Hivatalhoz (KEOKH). Az ÁVH gyakorlatilag mindent tudott a célszemély korábbi magatartásáról – az új rendszerhez fűződő korrekt viszonyáról, a vállalati pártszervezetben való aktív részvételéről, és arról is, hogy a beosztottai az államosítás előtt is tisztelték, hiszen nem érezte velük, hogy a tulajdonos fia – ezért Csapala Vince főhadnagy indítványozta, hogy a Hírszerző Főosztály feltétlenül hallgassa ki a KEOKH székházában.¹⁹

A célszemély, Szerdahelyi Tibor 1915. november 13-án született Budapesten Szerdahelyi Dezső és Grünbaum Mária házasságából. Édesapja eredetileg kereskedősegéd volt,²⁰ de 1918-tól egyéni vállalkozó lett, miután zuglói telephellyel megalapította a Szerderit Parafaárugyár Részvénytársaságot.²¹ Az ifjabb Szerdahelyit a gimnázium alatt egy évre Svájcba küldték tanulni, ahonnan visszatérve kereskedelmi iskolában folytatta tanulmányait. 1933-ban érettségizett, majd a szakma elsajátításához végigjárta a gyárban a ranglétrát: előbb segédmunkás volt, aztán gépkezelő, végül az irodába került. 1935-ben az aradi leányvállalat élére állt, 1937-től egy évig Portugáliában tartózkodva egy ottani parafaüzemben szerzett tapasztalatokat, végül 1938-tól a Telepes utcai üzemet irányította.

---

¹⁹ Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL) – 3. 2. 1. – BT – 563/2 – 10.69.392. – „Gerbner Lajos” – Tárgy: Szerdahelyi Tibor budapesti lakos ügye. – Feljegyzés. – Budapest, 1952. XII. 13. 7-8.

²⁰ ÁBTL – 3. 2. 1. – BT – 563/2 – 10. 69. 392. – „Gerbner Lajos” – Önéletrajz. 9.

²¹ BFL XI. 716 – Szerderit Parafaárugyár Rt. 1947 – 48 – 1-es doboz (d.) – Franciaország – Budapest, 1948. április.

1941-ben behívták munkaszolgálatra, ám ekkor még sikerült elintéznie, hogy egy gyephokimérkőzésen szerzett sportsérülésre való tekintettel, aminek következtében az egyik szemére alig látott, három hónap elteltével elengedjék. 1942-ben azonban Vácról az orosz frontra vezényelték, és csak 1944 elején térhetett vissza. Mivel első felesége, Györfi Judit, akivel 1940-ben kötött házasságot, nem tartotta be az együttélés normáit, közös megegyezéssel elváltak, annál is inkább, mert Szerdahelyi megismerkedett az 1923-as születésű Berendi Mirával. Amikor a német megszállás első napjaiban a Gestapo kommunista nézetei miatt le akarta tartóztatni, előbb második felesége lakásán rejtőzködött, majd egy hónappal később ismét bevonult munkaszolgálatra.²² A Szálasi-puccs után Szerdahelyi és második felesége a férj 7 esztendővel korábbi tanulmányútja révén kb. ezer másik üldözötthöz hasonlóan portugál menlevélhez jutott,²³ így Budapest ostroma alatt az Olasz fasorban vett ki albérletet, ahol végül anyósa is csatlakozott hozzájuk. Az ostromot viszont már a budai lakásukban vészelték át, ahová a célszemély visszaemlékezése alapján január 5-én érkezett meg az első partizáncsapat, noha a mai Szilágyi Erzsébet fasor körül még február 12-én is zajlottak fegyveres összecsapások.²⁴ Szerdahelyi önéletrajza szerint Budakeszin az elsők között csatlakozott az ideiglenes rendőrséghez, amelynek tagjaként elfogta Muray (Metzl) Lipót alezredest, a munkaszolgálatosokkal való

---

²² ÁBTL – 3. 2. 1. – BT – 563/2 – 10. 69. 392. – „Gerbner Lajos” – Önéletrajz. 9-10.

²³ *Bán Éva - Louca Antonio*: Salazár diplomatai – szemközt a holocausttal. Valóság. 39. (1996). 57-66.

²⁴ *Ungváry Krisztián*: Budapest ostroma. Bp. 1998. 295-300.

kegyetlenkedése folytán elhíresült nagykatai hóhért.²⁵ (Muray peranyagában ugyanakkor nincs érdemi nyoma a részvételének, hiszen az ügy súlyára való tekintettel a nyomozati iratokat mindig Péter Gábor írta alá.²⁶) A célszemélyt jutalomból XII. kerületi rendőrkapitány-helyettesé léptették elő, de nem sokkal később elbocsátották a testülettől, hiszen a PRO (Politikai Rendészeti Osztály) 1945 júliusában érvényes személyzeti nyilvántartásában már nem szerepel a neve.²⁷ A budai pártszervezetben ugyanakkor az alapító tagok közé tartozott, de az 1948-as revízió alkalmával osztályidegen származása miatt kizárták az MDP-ből.²⁸

A szülők 1948 kora nyarán Franciaországba utaztak egy 400 tonnányi parafa szállítmány átvételére, amihez 1 millió 250 ezer frankos hitelért folyamodtak a Pesti Magyar Kereskedelmi Banknál.²⁹ Az ősszel egy újabb üzleti útra is sor került, ahonnan azonban már nem tértek haza, végül tizenötezer sorstársukhoz hasonlóan az 1946 elejétől 1949 végéig tartó első kivándorlási hullámban Izraelbe költöztek.³⁰ A célszemély ezt követően saját elhatározásból kezdeményezte cégük köztulajdonba vételét, amely korántsem

---

²⁵ Dokumentumok a magyar politikai rendőrség történetéből 1. A politikai rendészeti osztályok 1945-1946. Szerk. Krahulcsán Zsolt - Müller Rolf. Bp. 2009. 115-116.

²⁶ Budapest Főváros Levéltára (BFL) – XXV. 1. a. – Budapesti Népbírószág Nb. 99/1945 – V – 129605 – Murai Lipót tsai – Jegyzőkönyv. 1945. II. 27. 72/85-87.

²⁷ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) – XIX – B – 1 – r – 5-ös doboz (d.) – BM Elnöki Főosztály 214/1945 – Kimutatás a Budapesti Főkapitányság Politikai Rendészeti osztályának alkalmazottairól. 1945. VII. 1-13.

²⁸ ÁBTL – 3. 2. 1. – BT – 563/2 – 10. 69. 392. – „Gerbner Lajos” – Önéletrajz. 10-11.

²⁹ BFL XI. 716. – Szerderit Parafaárugyár Rt. 1947 – 48 – 1-es doboz (d.) – Franciaország – Budapest, 1948. IX. 24.

³⁰ *Kende Péter*: Röpirat a zsidó kérdésről. Bp. 1989. 127.

számított rendkívüli eljárásnak, hiszen amikor már a kisvállalkozások államosítása volt napirenden,³¹ sok tulajdonos – vagy ez esetben az örökös – azért szánta rá magát egy ilyen elhatározásra és az állampárthoz való csatlakozásra, hogy legalább egy részleges döntési pozíciót meg tudjon őrizni.³²

Az államosítás után Szerdahelyi az üzem műszaki vezetőjeként 16 újítással állt elő, az új igazgató mégis 1500-ról 1000 forintra csökkentette a fizetését, végül eltanácsolta a vállalatról.³³ A végkifejlet nem okozott igazi meglepetést, hiszen az újonnan kinevezett munkáskáder igazgató és az eredeti tulajdonos örökösének a vezető szerepért folytatott küzdelme legtöbbször az előbbi győzelmével végződött.³⁴ Polák Miklós, az új vállalatvezető elismerte, hogy a célszemély világnézeti okokból már a 30-as évek óta konfliktusos viszonyban volt apjával. Szerdahelyi Tibor mindig is a dolgozókat támogatta, a munkások egyértelműen mellette foglaltak állást, de éppen emiatt húzódozott a népszerűtlen intézkedések meghozatalától, hogy ne essen csorba megítélésén.³⁵

Amikor 1952. december 18-án Csapala főhadnagy kihallgatta a célszemélyt, rákérdezett, hogy miért akar Izraelbe kivándorolni.

---

³¹ 1949. évi 20. számú törvényerejű rendelet egyes ipari és közlekedési állami tulajdonba vételéről. In: Nehéz esztendőkről krónikája. Szerk. Balogh Sándor. Bp. 1986. 191-198.

³² *Pelle János*: Az utolsó vérvádak. Az etnikai gyűlölet és a politikai manipuláció kelet – európai történetéből. Bp. 1996. 288-289.

³³ ÁBTL – 3. 2. 1. – BT – 563/2 – 10.69.392. – „Gerbner Lajos” – Önéletrajz. 11-12.

³⁴ *Szabó Róbert*: A kommunista párt és a zsidóság Magyarországon. Bp. 1995. 224-240.

³⁵ ÁBTL – 3. 2. 1. – BT – 563/2 – 10. 69.392 – „Gerbner Lajos” – Tárgy: Szerdahelyi Tibor ügye. – Feljegyzés. Budapest, 1952. XII. 23. 20-21.

Szerdahelyi hangsúlyozta, hogy nem a rendszerellenesség motiválja a döntést, ráadásul még azzal sem vitatkozott, hogy osztályidegennek minősítették, mégis úgy érezte, hogy akármilyen jól végzi feladatát, sosem lesz olyan megbecsülésben része, mintha munkásszármazású volna. Ezért határoztak úgy a feleségével, hogy kiutazási engedélyhez folyamodnak, és amennyiben megkapják, új életet próbálnak kezdeni Izraelben. Mindettől eltekintve Szerdahelyi kijelentette, hogy amint lehet, felveszi a kapcsolatot az ottani kommunista párttal, hogy folytathassa a harcot az ügy érdekében. A célszemély elfogadta, hogy a döntés a hatóság kezében van, csak annyit kért, hogy megélhetése legyen alapszinten biztosított. Ezzel egy időben hozzátette: szívesen elállna a szándékától, ha lánytestvérének és sógorának megadnák a kivándorlási engedélyt.³⁶ Tudniillik, a Szerdahelyi családban is érvényesült az a korabeli gyakorlat, hogy egy többé-kevésbé bizalmi pozíciót betöltő személy rokonai az ország elhagyásában gondolkodtak, vagy már kitelepítették őket a Hortobágyra.³⁷ Nemes Sándor, a Baross téri Atlantic szálloda örököse, valamint – az Ausztráliával kapcsolatos vállalati levelezés tanúsága szerint – egy időben a Szerderit munkatársa³⁸ és Szerdahelyi Kató kozmetikus számára a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Aszalón jelöltek ki kényszerlakhelyet, tehát Nemesék is beletartoztak abba a 13 670 főbe,

---

³⁶ ÁBTL – 3. 2. 1. – BT – 563/2 – 10. 69.392 – „Gerbner Lajos” – Tárgy: Szerdahelyi Tibor budapesti lakos kihallgatása. – Jelentés. Budapest, 1952. XII. 19. 14-19.

³⁷ *Standeisky Éva*: Antisemitizmusok. Bp. 2007. 18.

³⁸ BFL – XI. 716 – Szerderit Parafagyár Rt. 1947 – 48. 1-es doboz. – Ausztrália. – 13th April, 1948. 1.

akiket 1951. május 21. és július 18. között telepítettek ki Budapest területéről. A kitelepítésnél ráadásul nem volt ismeretlen az a gyakorlat, hogy a kb. 20%-os arányban érintetté vált zsidó származású embereket sokszor a háború előtti katonai–hivatalnoki elit tagjaival zárták össze, akik sorsuk alakulása miatt az előbbieket hibáztatták.³⁹ Szerdahelyi Tibor 1952 nyarán kérelmet nyújtott be annak érdekében, hogy hűgát mentesítsék a jogi hátrányok alól, egyben azt indítványozta, hogy testvére és sógora Gyömrőn telepedhessenek le, amihez az ottani tanács megadta a hozzájárulást.

A Szerdahelyi-házaspárról a protokoll szerint környezettanulmány készült, amely sok tekintetben helytállónak bizonyult, ugyanakkor több tévedést is tartalmaz. Berendi Míra, a feleség tényleg grafikus volt, de a valóságban nem végezte el a Magyar Képzőművészeti Főiskolát,⁴⁰ és a jogutód Magyar Képzőművészeti Egyetem levéltárosától kapott tájékoztatás szerint Berendi Míra a beiratkozott hallgatók nyilvántartásában sehol sem szerepelt.⁴¹ A jelentés szerint az asszony 1945-ben egy ideig rendőrségi adminisztrátorként tevékenykedett, majd rövid ideig a honvédségnél volt műszaki rajzoló, de minthogy az új hadsereg létszámát a háború végétől 1946 nyaráig folyamatosan csökkentették,⁴² előbb alkalmi munkákat vállalt a Hírlapterjesztő

---

³⁹ Kiszely Gábor: ÁVH. Egy terrorszervezet története. Bp. 2000. 294-312.

⁴⁰ Magyar Képzőművészeti Egyetem hallgatói 1871-től a mai napig. – www.mke.hu/about/hallgatoi_adatbazis.php/b, (2014. január 10.)

⁴¹ Mátyás Zoltán elektronikus levele 2014. II. 3.

⁴² Palasik Mária: A jogállamiság megteremtésének kísérlete és kudarca Magyarországon 1944-1949. Bp. 2000. 55-57.

Vállalatnál, majd a kor szokása szerint az első gyerekek születését követően visszavonult. A feleség szüleinek – Berendi Istvánnak és Feldmann Izabellának – vasáru- és háztartási cikk üzlete volt a (későbbi) Somogyi Béla úton. Berendi Istvánt a célszemély állításával ellentétben nem Fertőrákoson lőtték le,⁴³ hanem valószínűleg az ostrom alatt esett a nyilas terror áldozatául. Feldmann Izabella fiával, az 1926-ban született Tamással a családfő halála után is megpróbálta életben tartani a boltot, de végül 1947-ben átadták az államnak. Az özvegy a Női Rövidáru Vállalatnál helyezkedett el, a fia pedig kisebb kihagyás után a Szikra Könyvkiadónál. Mind a ketten az MDP tagjai voltak: az anyós az SZDP-ből került át, Tamás a Demokratikus Ifjúsági Szövetségből.⁴⁴ Az ún. Rövidáru Nemzeti Vállalat személyzeti nyilvántartásában, valamint a fegyelmi ügyekről és elbocsátásokról szóló iratok között Feldmann Izabella neve ugyanakkor nem található,⁴⁵ és a Szikra Lapkiadó Vállalat iratai között sincs nyoma annak, hogy Berendi Tamás valamikor a cég kötelekébe tartozott volna.⁴⁶ A környezettanulmány azt is megállapította, hogy Berendiné a Wesselényi utca 26. szám alatti lakásában egy fedél alatt élt öccsével, Földes Jenővel, a Csepeli Kórház gyermekosztályának főorvosával. Dr. Földes, aki 1891-ben született és az Orvostudományi

---

⁴³ Magyar Zsidó Levéltár (MZSL) – Veszteséglista C – K (a halál helye szerint) D 4/2 – Fertőrákos. 1945 V. 23. – 1945. X. 21. 7 lap.

⁴⁴ ÁBTL – 3. 2. 1. – BT – 563/2 – 10. 69.392 – „Gerbner Lajos” – Tárgy: Szerdahelyi Tibor rokonairól kt. – Jelentés. Budapest, 1952. XII. 27. 22.

⁴⁵ Budapest Főváros Levéltára (BFL) – XXIX 517. – Rövidáru Nemzeti Vállalat – Személyzeti iratok. – 2-es d.

⁴⁶ Budapest Főváros Levéltára (BFL) – XXIX 815 – Szikra Lapkiadó Vállalat – Önéletrajzok, felvételi iratok. – 3/11– 13-as d.

Egyetemen 1913-ban doktorált,⁴⁷ a háború előtt szüleivel élt, miközben különböző pesti kórházakban dolgozott, ám az egészségügy államosításával párhuzamosan, mint az előző rendszer idején nem kompromittált szakember, középvezetői pozícióba került.⁴⁸ Dr. Földest – minden valószínűség szerint az ún. Kasztner-vonattal – 1944-ben Bergen-Belsenbe hurcolták, ahonnan Svájcba került, végül 1945 közepén jött haza.⁴⁹ Az orvos 1949-ben feleségül vette szülei volt háztartási alkalmazottját, aki férje bábáskodásával ápolónői végzettséget szerzett, majd gyerekek születése után otthon maradt. Az utóbbi momentum egyáltalán nem volt szokatlan, hiszen sok túlélő mindenáron meg akart szabadulni zsidóságától és egész addigi életétől. Az újrakezdés jegyében gyakran előfordult: maguk a szülők ragaszkodtak hozzá, hogy fiúknak keresztény lány legyen a házastársa.⁵⁰ Berendiné Gyulán élő lánytestvére és férje, dr. Adler a deportálás során életüket veszítették,⁵¹ két másik fiútestvére – dr. Feldmann Sándor orvos és Feldmann István rabbi – a 30-as évek első felében kivándoroltak Amerikába, kapcsolatuk ekkor végérvényesen megszakadt.

---

⁴⁷ Semmelweis Orvostudományi Egyetem (SOTE) Levéltára – Orvostudományi végbizonyítványok 1913-14. – Budapesti királyi magyar tudományegyetemi questura III. 328. szám 1913/14 – Budapest, 1914. V. 30. 281-294.

⁴⁸ Kovács András: A Másik szeme. Zsidók és antiszemiták a háború utáni Magyarországon. Bp. 2008. 21-23.

⁴⁹ Szita Szabolcs: Aki egy embert megment – a világot menti meg. Mentőbizottság – Kasztner Rezső – SS-embervásár 1944-1945. Bp. 2005. 130-135.

⁵⁰ Száraz György: Történelem jelenidőben. Egy előítélet nyomában. Bp. 1984. 641-643.

⁵¹ The Names and Fates. – Documents. – <http://web.t-online.hu/diosi1/names.html> (2014. augusztus 20.)

A célszemély másik húga, Szerdahelyi Györgyi, aki 1917. június 3-án született, a 40-es évek elején ment férjhez a 15 évvel idősebb Baumgarten Sándor textiltereskedőhöz,⁵² aki a Baumgartner Lajos és Társa néven működő vállalkozás ügyvezetője volt. Az idősebb Baumgarten házaspár – a férj szülei – az ostrom alatt életüket veszítették, 1945-től az 1949-es államosításig Szerdahelyi Györgyi és Baumgartner Sándor vitték az üzletet,⁵³ majd a férj ezt követően anyagbeszerzői szerepkörbe került egy állami vállalatnál. 1951-ben kivándorlási szándékukról tájékoztatták a hatóságokat, viszont kérelmüket 1952 végéig nem bírálták el.⁵⁴

Miután Csapala Vince értelmes, határozott, a hírszerzés céljaira felhasználható embernek nevezte Szerdahelyit, 1953. január 21-én Dénes Miklós és Vadász Tibor századosok egyeztetést folytattak Jámbor Árpáddal a Dénes és Csapala által eszmei alapon szervezett Gerbner Lajos ügyében. Az I/2 ügyosztály az ismeretlen "Faragó" fedőnevű ügynökön keresztül cionista vonalra tervezte ráállítani, így neki olyan ellenséges személyként beszéltek "Gerbner"-ről, akit a cionista vezetők közé kell elhelyeznie.⁵⁵ Szerdahelyit elsődlegesen kutatómunkára tervezték felhasználni, valamint a későbbiekben az általa felderített személyek bevonására. Ezzel

---

⁵² ÁBTL – 3. 2. 1. – BT – 563/2 – 10. 69.392 – „Gerbner Lajos” – Tárgy: Szerdahelyi Tibor rokonairól kt. – Jelentés. Budapest, 1952. XII. 27. 24-25.

⁵³ BFL XV. 20.49 (VII. 2. e) Cégbíróság 1878-1949. – 162. kötet. 136-137.

⁵⁴ ÁBTL – 3. 2. 1. – BT – 563/2 – 10. 69.392 – „Gerbner Lajos” – Tárgy: Szerdahelyi Tibor rokonairól kt. – Jelentés. Budapest, 1952. XII. 27. 25-26.

⁵⁵ ÁBTL – 3. 2. 1. – BT – 563/2 – 10. 69. 392 – „Gerbner Lajos” – Feljegyzés. Budapest, 1953. I. 21. 27.

párhuzamosan felmerült az is, hogy kitelepüljön az USA-ba, ahol feleségének rokonai voltak. Csapala szerint az ügynök megbízhatónak és őszintének bizonyult, a feladatokat szívesen fogadta, így evidensnek tűnt a hálózatban tartani.⁵⁶

Az ügynök Izraelbe telepítése az 1949-es egyezmény alapján az 1953 novemberében utolsóként kiutazó csoporttal történt meg.⁵⁷ Minthogy azonban Izrael Állam a magas hadikiadások, valamint a Közel-Keletről és Észak-Afrikából érkező bevándorlási hullámok folytán súlyos gazdasági nehézségekkel küszködött,⁵⁸ a Magyarországról bevándoroltak közül sokan úgy érezték, hogy inkább visszatérnének szülőföldjükre.⁵⁹ Szerdahelyi Tibor is felesége hathatós nyomására 1954 augusztusában felkereste a Magyar Népköztársaság tel-avivi követségét, azonban Romhányi István ügyvivő nem javasolta, hogy hazatérésüket támogassák, mivel csak 1953-ban hagyták el Magyarországot. Szerdahelyi viszont, miután október 31-én levelet kapott Nándi nevű barátjától, aki az ügyben illetékes hatóságnál (ÁVH) dolgozott, a követségen arról tájékoztatta Mikoleczky Zoltán attasét, hogy részint a fenti szerv javaslatára hagyta el családjával Magyarországot, de mivel az elmúlt évet rendkívül nehéz körülmények között töltötte el, úgy érezte, hogy a döntés elhamarkodottan született, ezért kérte augusztus végén a

---

⁵⁶ ÁBTL – 3. 2. 1. – BT – 563/2 – 10. 69. 392 – „Gerbner Lajos” – Tárgy: „Gerbner” ügynök ügye. – Feljegyzés. Budapest, 1953. X. 9. 28.

⁵⁷ Szabó R.: A kommunista párt i. m. 176-190.

⁵⁸ Meir, G.: Életem i. m. 268-277.

⁵⁹ Sík Endre: Bem rakparti évek. Bp. 1970. 101-111.

hazatérésre szóló engedélyt. Szerdahelyi még nem kapott választ, pedig az ügyről Tatai elvtárs (Tatai Sándor KEOKH főosztályvezető – a szerző) is tudomással bírt. Joó Kálmán ügyvivő csak annyi megjegyzéssel élt, hogy Szerdahelyinek érdemben nem válaszoltak, csak azt ígérték, hogy megsürgetik az ügyet.⁶⁰

Az izraeli kapcsolatfelvétel 1954 végére vált esedékessé, ám az ügynök bevezethetősége kétségesse vált, minthogy anyagi értelemben ellehetetlenült, ráadásul felesége válással fenyegetőzött, ha nem tudnak Magyarországra visszatérni. Az asszony Szerdahelyi tudta nélkül levelezni kezdett az anyjával, hogy tegyen lépéseket a hazatelepülésük érdekében.⁶¹ 1954 decemberében a nem azonosítható "Reviczky" titkos munkatárs kiutazott Izraelbe, ahol Haifában és Tel-Avivban találkozott Szerdahelyivel. A találkozó során kiderült, hogy a Belügyminisztérium (BM) II/3. Osztálya továbbra is számíthat az ügynök együttműködésére, előbb Izraelben, később azonban akár Amerikában. Az amerikai bevándorlási engedély megszerzése viszont ingatag alapon állt, mert a kinti rokonok anyagi támogatására nem építhetett, ugyanakkor Berendiné párttagsága miatt a kérvényt sem merte benyújtani. Szerdahelyi Amerikába költözéséhez Löwinger Éva segítségére számítottak, aki a Jewish World Congress – Zsidó Világszövetség – titkárnője és egyben Berendi Míra barátnője volt.

---

⁶⁰ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) – XIX – J – 1 – j – Izrael 1945 – 1964 – 14-es d. – 002149 – 49/szig. titk. – 54. – Tárgy: Szerdahelyi Tibor hazatérése. – Tel – Aviv, 1954. XI. 23.

⁶¹ ÁBTL – 3. 2. 1. – BT – 563/2 – 10. 69. 392 – „Gerbner Lajos” – Tárgy: „Gerbner” összefoglalója. – Összefoglaló. Budapest, 1955. II. 28. 29-32.

Szerdahelyi Izraelben nem igazán tudott a hírszerzés hasznára válni: ennek csak úgy látta esélyét, ha nagyobb összeget bocsátanak a rendelkezésére, amivel üzlettárs lehet valamilyen vállalkozásban. 10 ezer dollárra gondolt, amelyből az apjával közös cégbe nyersanyagot, gépet és egyéb felszerelést kívánt apportálni. Rácz Miklós százados kvázi jóváhagyta a kérést, mondván „ha meg tudjuk oldani 'Gerbner' helyzetét anyagi szempontból, akkor a megfelelő társadalmi körök felé lesz lehetősége orientálódni. Izraeli tartózkodása alatt hírszerzés szempontjából személyek tanulmányozását, politikai, gazdasági és katonai információk szerzését kapná 'Gerbner' feladatként”.⁶² Az ügynök rendszeresen jelentkezett, az utasítás nyomán felvette a kapcsolatot felesége barátnőjével a JWC-nél, aki ígéretet tett rá, hogy kijuttatja az USA-ba. Izraeli tartózkodása alatt semmilyen értékesebb anyaggal nem szolgált, hiszen gépkocsivezetőként erre nem volt lehetősége, nem mozgott olyan körökben, ráadásul a rezidentúra hiányában nem állt fenn állandó kapcsolat. Az amerikai beutazási engedély állítólag folyamatban volt, de a közeli hónapokban még nem tűnt valósnak, hogy a Zsidók Világszövetségének New York-i központjában állást kapjon.⁶³

Szerdahelyi anyósa júniusban kivándorlási kérelmet nyújtott be a BM Útlevel Osztályára, hogy Izraelben csatlakozhasson lányához, ezért azonban május 30-án az MDP kizárta soraiból, majd június 10-én munkahelyéről is elbocsátották. Igaz, Tamás nevű fiát

---

⁶² ÁBTL – 3. 2. 1. – BT – 563/2 – 10. 69. 392 – „Gerbner Lajos” – Tárgy: „Gerbner” összefoglalója. – Összefoglaló. Budapest, 1955. II. 28. 32-35.

⁶³ ÁBTL – 3. 2. 1. – BT – 563/2 – 10. 69. 392. – „Gerbner Lajos” – Gerbner. 36.

nem érte retorzió. Berendiné elmondta Németh János alhadnagynak, hogy veje elköltözött apjától, az új cím egyébként megegyezett azzal, amiről már a II/3. Osztály is tudott. Berendiné október végi kihallgatása során az is kiderült, hogy Szerdahelyi Tibor újabban gyári munkásként dolgozik, ám felesége grafikusként nem tudott alkalmi munkáknál többre vállalkozni, hiszen gyerekei felügyelet nélkül maradtak volna. A kivándorlást is azzal magyarázta, hogy lányának szeretne segíteni. Az alhadnagy az engedélyt az ügynök véleményétől tette függővé, azzal egészítve ki az értékelést, hogy amennyiben elutasítják, segítségére lesznek abban, hogy Berendiné megfelelő munkahelyre kerüljön.⁶⁴

Szamosi Tibor alezredes és Hegedűs János főhadnagy 1955. november 13-án indultak el Budapestről Tel-Avivba, ahová november 15-én meg is érkeztek. Az úton és ott tartózkodásuk idején semmilyen figyelést, gyanús jelenséget nem tapasztaltak, így az ügynök felvétele előtti napokban tanulmányozták a megbeszélésekhez szóba jöhető helyszíneket. "Gerbner"-rel az első találkozóra november 19-én, szombaton délután került volna sor, ám az ügynök nem bukkant fel. A biztosító találkozón, másnap délután ugyanakkor már pontosan megjelent. A kapcsolat felvétele a Habima színház előtt történt, onnan átsétáltak a közeli Chen parkba, ahol a találkozó negyed ötől fél nyolcig mindenféle külső zavarás nélkül bonyolódott. "Gerbner" az előző nap azért nem tudott megjelenni, mert a szombat Izraelben

---

⁶⁴ ÁBTL – 3. 2. 1. – BT – 563/2 – 10. 69. 392. – „Gerbner Lajos” – Tárgy: „Gerbner” anyósának kihallgatása. – Jelentés. Budapest, 1955. XI. 2. 104.

ünnepnek számít, ezért a feleségétől nem tudott volna feltűnés nélkül elszabadulni. Az ügynök változatlanul segédmunkásként dolgozott egy amerikai érdekeltségű gyárban, akkortájt épp betegállományban pihent, másképp nem jöhetett volna el a találkozóra. A feleségét azzal szerelte le, hogy a Tel-Avivi amerikai konzulátust keresi fel az amerikai kiutazás miatt.⁶⁵ Szerdahelyi elmondta, hogy Löwinger Éva vezető szerepet visz a Magyar Zsidók Világszövetségénél, amelyet egy Schultz Ignác nevű ex-felvidéki szociáldemokrata funkcionárius hívott életre 1950-ben.⁶⁶ Az alapítóval Löwinger ajánlására személyesen is találkozott Haifában, de Schultz pár hónappal később váratlanul elhunyt, így már nem tudott segíteni, de nem sokkal később maga a világszövetség is hanyatlásnak indult.⁶⁷ Igaz, Mrs. George Tury a szervezeten keresztül kontaktust teremtett ifj. Max Blecher, a befolyásos New York-i ügyvéd felé, aki 800 dollárért vállalta, hogy mint a kommunizmus üldözöttjeit, soron kívül kiviszi az Egyesült Államokba "Gerbner" családját. A kvóta szerint erre 4-5 évet kellett volna várni, így viszont 3-4 hónapon belül mehettek volna Amerikába.

Miután Löwinger Éva hajlandó volt kifizetni a 200 dolláros előleget és a maradék 600 dollárt, Blecher elintézte az ügyet, így november 17-én Szerdahelyi kézhez kapta az USA Igazságügyi

---

⁶⁵ ÁBTL – 3. 2. 1. – BT – 563/2 – 10. 69. 392. – „Gerbner Lajos” – Tárgy: „Gerbner” ügye. – Jelentés. Budapest, 1955. XII. 3. 106-107.

⁶⁶ MNL OL – XIX – J – 1 – j – USA 1945 – 1964 – 23-as d. – 115.) tétel – 00798 – 582/titkos/1954. – Régi amerikai magyar emigráció szervezetei – Washington, 1954. XII. 28. 190.

⁶⁷ *Borbándi Gyula: A magyar emigráció életrajza 1945 – 1985 I-II.* Bp. 1989. II. 46-47.

Minisztériumának I. 84414 – 1955. XI. 2-án kiállított végzését, amelyben arról tájékoztatták, hogy felkerült a politikai emigránsok listájára. A vízum megszerzéséhez jelentkeznie kellett a tel-avivi konzulátuson, amiről a szóban forgó hivatal is értesítést ígért. Igaz, előbb felszólították a különböző izraeli okmányok beszerzésére, miközben már úton volt Löwinger Éva eskü alatt tett nyilatkozata, amelynek révén anyagi és politikai garanciát vállalt az ügynök családja érdekében. Az előbbi eljárás azonban meglehetősen hosszadalmasnak tűnt, mert Szerdahelyinek a szokásos erkölcsi bizonyítványon és oltási papírokon kívül igazolást kellett hoznia arról, hogy Izrael nem tart igényt katonai szolgálataira. A háborús helyzetre való tekintettel e hozzájárulás megszerzése nem volt egyszerű feladat, Szerdahelyi azonban talált egy dr. Kafka nevű haifai ügyvédet, aki 250 dollárnak megfelelő fontért vállalta, hogy január elejéig az összes iratot beszerzi. Ekkor úgy tűnt, hogy március végéig megkapja az amerikai vízumot, de a permanens foglalkoztatásról szóló garancialevelet még nem sikerült megszerezni. Löwinger végül egy ismerősén keresztül elintézte, hogy a Willard Fraser Advertising – 144 Madison Avenue N. Y. 17 – Berendi Mírát műszaki rajzoló státuszban havi 400 dollárért alkalmazza, ám a valóságban azt is kikötötték, hogy az asszony semmilyen követeléssel nem állhat elő megérkezése után. Ezzel párhuzamosan az ügynök arról is tudomást szerzett, hogy az izraeli iratok megszerzését követően 2-3 alkalommal meg kell jelennie az amerikai konzulátuson, ahol magyarországi előéletére való tekintettel alaposan kihallgatják.

Bár a konzulátuson bevett eljárásnak számított, hogy mindig más foglalkozik a kivándorlókkal, aminek révén az esetleges önellentmondásokra próbáltak rákérteni, az ügynök értesülései szerint Izraelben nem igazán volt szigorú az ellenőrzés. Löwinger Éva viszont arról írt néhány héttel korábbi levelében, hogy véletlenül összetalálkozott az utcán Szerdahelyiek amerikai rokonaival, akik felhívták a figyelmét Berendiné párttagságára. Löwinger ezért megpróbálta tudatosítani Szerdahelyiben, hogy ha ez igaz, számolniuk kell azzal, hogy felesége anyját soha nem engedik be az USA-ba. Az ügynök ezt igyekezett bagatellizálni, mondván, anyósa 1945-ben a Szociáldemokrata Párthoz csatlakozott, ahonnan az egyesüléssel párhuzamosan kizárták. Löwinger viszont tartott tőle, hogy amennyiben ezt az amerikai követség ellenőrzi, abból komoly kellemetlenségük származhat. Az ügynök ugyanakkor arra kérte Szamosit, hogy anyósának próbáljon valamilyen állást szerezni, hiszen állandóan elkeseredett hangvételű leveleket ír, és a kivándorlásukat teszi felelőssé munkanélkülisége miatt. Szerdahelyi azt is elmondta, hogy feleségének egyik nagynénje M. Urbach, aki a franciaországi Vincennes városában él, meghívta őket, hogy az USA-ba irányuló kiutazásuk előtt 2-3 hetet töltsenek nála, amihez az ottani hatóságoktól is megkapta az elvi hozzájárulást.

Az ügynök "Reviczky" titkos munkatárstól 1200 dollárt kapott, ebből havi 100 dollárt használt fel, amit úgy próbált legalizálni a felesége előtt, hogy lakásközvetítéssel foglalkozik. Mivel ez illegális dolog, a pénz valódi eredetét senki nem tudta ellenőrizni, ugyanakkor

a költségei miatt újabb támogatásért folyamodott. Igaz, a kommunikációjából kitűnt, hogy egy dologgal tisztában van: egészen addig nem végzett érdemi munkát, azaz nincs elvi alapja pénzt kérni. Végül abban maradtak, hogy a következő találkozón 800 dollárt fog kapni. Az ügynök ugyanakkor szóvá tette, hogy amennyiben a tengerentúlon csak segédmunkásként tud elhelyezkedni, az nem válik a Központ hasznára. Viszont ha rendelkezésére bocsátanak egy bizonyos összeget, azt 2-3 éven belül vissza fogja fizetni, hiszen tartja magát annyira jó üzletembernek, hogy a törlesztés ne okozzon problémát. Szerdahelyi azt is elárulta: felesége tudtával a Löwinger Évának írt leveleiben már utalt rá, hogy 1948 körül nagyobb összegű pénzt síbolt ki az országból, amely egy svájci bankban pihen. Mivel a számlatulajdonosokhoz az áthatolhatatlan banktitok révén az amerikai kormánynak sincs hozzáférése, a forrás gyakorlatilag nem ellenőrizhető, tehát nem lehet eldönteni, hogy anno forintkijárlás történt, vagy a II/3. Osztály bocsátotta rendelkezésre az összeget.

A hajójegy 1500 dollárba került, amivel párhuzamosan megfizetésre várt az a 800 dolláros jutalék, amit Löwinger Éva a kinti ügyvédnek fizetett. A Löwinger család vendégszeretetére egy-két hónapnál tovább nem számíthattak, az anyagi bázis megteremtése ezért is vált sürgetővé. Szamosi alezredes erre nem tudott azonnal reagálni, de az utazás kérdése már megoldódni látszott. Szerdahelyi kiderítette, hogy Párizsban három másodosztályú hajójegy akármelyik nagyobb utazási irodában megváltható, amit az izraeli kirendeltségek kérés esetén eljuttatnak a haifai címére. Az amerikai hatóságok

érdeklődésére pedig az lett volna a válasz, hogy a budapesti parafaüzem egyik kintlévőségéből fedezték az útiköltségeket. A 21-én délután 3 órakor kezdődő találkozón Szamosi már ráeszmélt, hogy az eredeti terv – miszerint Szerdahelyinek meg kell kísérelnie az izraeli útlevel megszerzését, hogy két-három hétre az Egyesült Államokba utazhasson a bevándorlás lehetőségének tanulmányozására – voltaképpen megbukott, tudniillik Izrael csak minimum 4 évi ott tartózkodást követően hajlandó útlevel kiállítására, ráadásul az ügynök már megkapta az amerikai külügyminisztérium által küldött papírokat.

A Központ úgy készült, hogy az ügynök Amerikából visszatérve pár napig Rómában fog tartózkodni, hogy tapasztalatairól beszámoljon a hírszerzés embereinek, ez azonban szükségtelemmé vált. Szamosi utasítására az ügynök a 800 dollárt az izraeli okmányok megszerzésére fordította, hogy az év végére be tudja adni az amerikai vízum iránti kérelmet. A II/3. Osztály remélte, hogy ez márciusra megérkezik, Szamosi viszont figyelmeztette Szerdahelyit, hogy a konzulátuson provokatív kérdésekre is számíthat, amelynek terén az apjával szembeni ellenséges viszony kínálta a támadási felületet. Tudniillik Szerdahelyi Dezső többször is kommunistának nevezte a fiát, mivel a budapesti gyárát felajánlotta az államnak. Annak ellenére, hogy az idősebb Szerdahelyi rossz hírű, szélhámos üzletember hírében állt, akit sokan nem tartottak beszámíthatónak, fel kellett rá készülni, hogy ha az amerikaiak felkeresik, rossz véleményt fog mondani fiáról. Az ügynök ezt azzal kívánta ellensúlyozni, hogy szükség esetén

elmondja, mennyire nem tekinti megbízhatónak az apját, aki ráadásul be is csapta. Az ügynök tudomásul vette a konspirációs szempontokat, de egyben arra kérte Szamosit: Budapesten is nézzenek utána annak, hogyan vélekednek személyéről, nehogy ott találjanak amerikai részről gyanús motívumot. A fedőcímre ezek után már csak akkor küldhetett értesítést, ha túljutott a vízummal kapcsolatos ügyintézésen. Az óvatosság egyáltalán nem volt indokolatlan, ugyanis az izraeli rendőrség épp ebben az időben tartóztatott le egy olyan személyt a transzjordániai határhoz közel, aki állítólag a bejruti konzul megbízásából kémkedett, amire a sajtó szerint az elhárítás a külfölddel folytatott gyanús levelezésből jött rá.⁶⁸ A valóságban azonban inkább az augusztusi palesztin terrorakciók nyomán szigorodott a hatósági ellenőrzés rendszere, minthogy a támadásoknak legalább tíz civil és négy-öt katona esett áldozatul.⁶⁹

Szamosi az ügynök újbóli jelentkezésére indította volna el Párizsból a hajójegyeket. Szerdahelyiek Haifától hajóval mentek volna Marseille-be, onnan párizsi átszállás mellett vonattal Cherbourg-ba, hogy átkelhessenek az óceánon. Az ügynöktől azt várták, hogy elutazása előtt értesíti a hírszerzést, hogy melyik napon érkezik Párizsba, hogy a feltüntetett dátumtól számított 4-6. napon, ahol az utóbbi kettő a biztosító találkozó, a Nagy Opera főbejáratánál összefusson a tartótisztjével. Szerdahelyi Tibor a levelet nem Haifában, hanem Tel-Avivban készült postára adni, amelyben

---

⁶⁸ ÁBTL – 3. 2. 1. – BT – 563/2 – 10. 69. 392. – „Gerbner Lajos” – Tárgy: ”Gerbner” ügye. – Jelentés. Budapest, 1955. XII. 3. 108-111.

⁶⁹ *Gilbert, M.*: Izrael i. m. 282-283.

Amerika helyett Ausztráliáról, míg a párizsi utazás helyett a Sidney-be való érkezésről küld tudósítást. Az Egyesült Államokra vonatkozó eligazításra Párizsban került volna sor, igaz, az ügynök kérte, hogy a várható ellenőrzés miatt néhány hónapon keresztül ne próbáljanak vele kapcsolatba lépni. Szamosi ugyanakkor abba az irányba terelte az ügynököt, hogy lehetőleg olyan állást próbáljon szerezni, amelynek köszönhetően szabadon mozoghat az USA területén, mivel azt tartotta szem előtt, hogy Szerdahelyi elsősorban összekötő vagy szervező ügynök lesz. Ezzel egy időben arról is megállapodtak, hogy amennyiben komplikáció adódik, a megszokott 30 napos határidővel Tel-Avivba hívja Szamosit a Habima színház elé. Az alezredes pozitívan nyilatkozott az ügynök hozzáállásáról, viszont a foglalkoztatás irányával kapcsolatban szükségesnek látta új terv kidolgozását. Amikor a Cook utazási irodában megérdeklődte, hogy lehet-e Rómából Amerikába jegyet váltani, kiderült, hogy ez egyáltalán nem szokatlan, hozzátéve, hogy amennyiben a megrendelő állja a távirat vagy a telefonhívás díját, 24 órán belül kiküldik az értesítést.

Szamosi a konkrét eredménytől eltekintve kardinális jelentőségűnek tartotta a "Gerbner"-ügyet, mondván, ez az első próbálkozás, amely arra irányul, hogy Izraelből az Egyesült Államokba hajtsanak végre telepítést. Az pedig különösen figyelemre méltónak tűnt, hogy az USA-ban egyes ügyvédek el tudják intézni, hogy bizonyos személyeket politikai emigránsként soron kívül befogadjanak. Az alezredes ezt a csatornát a későbbiekben is

felhasználhatónak tartotta, azzal a kiegészítéssel, hogy az ügynök anyagi bázisát és legendáját meg kell teremteni, ha építeni akarnak rá.⁷⁰ A Központ azonban helytelenítette az ügynök azon elképzelését, hogy a II/3. Osztály biztosítson számára anyagi bázist egy parafa-feldolgozó üzem elindításához, mondván, ez 15–20.000 dollárba kerülne, ami vállalhatatlan. Ahhoz viszont hozzájárult, hogy az összes utazási költséget, az ügyvéd tiszteletdíját, valamint kinti elhelyezkedéséig egy 1500 dolláros átmeneti segítséget garantáljanak Szerdahelyi számára. Hegedüs egyben rámutatott: az ügynököt rá kell vezetni arra, hogy a nagy összegű alaptőke azonnal felkeltené a hatóságok érdeklődését, s mivel nem tudná hitelt érdemlően bizonyítani a pénz eredetét, könnyen lebukáshoz vezetne.⁷¹

A február 14-i futártervezet az ügynök apjának esetleges akadékoskodását és feleségének az úthoz való viszonyulását tartotta tisztázandónak, míg Hegedüs főhadnagy szerint tudatosítani kellett az ügynökben: egyrészt téves az az elképzelése, hogy az amerikai szervek nem tudják ellenőrizni a titkos bankszámlákat, másrészt ilyen összegű valuta nem áll rendelkezésre, noha nem kételkednek benne, hogy később ezt visszafizetné. A Szerdahelyivel szembeni elvárás arról szólt, hogy New Yorkban telepedjen le, hogy fel tudja mérni a lehetőségeit, ugyanakkor próbáljon meg a Zsidók Világszövetségén belül minél komolyabb kapcsolatokra szert tenni. A Központ az első

---

⁷⁰ ÁBTL – 3. 2. 1. – BT – 563/2 – 10. 69. 392. – „Gerbner Lajos” – Tárgy: „Gerbner” ügye. – Jelentés. Budapest, 1955. XII. 3. 112-114.

⁷¹ ÁBTL – 3. 2. 1. – BT – 563/2 – 10. 69. 392. – „Gerbner Lajos” – Tárgy: „Gerbner Lajos” ügyében. – Javaslat. Budapest, 1956. I. 31. 115-116.

hat hónapon belül nem gondolt rá, hogy kapcsolatot létesítsen az ügynökkel, a megérkezés után két hónappal várták az első jelentkezésüket egy fedőcímmel írott levélben. A Központ válaszlevelének a dátumozásától számított 8. vasárnapra volt előirányozva az első találkozó New Yorkban, amit az ügynöknek ugyancsak levélben kellett nyugtáznia. Az utasításban az is szerepelt, hogy a találkozó helyszínét előzetesen tanulmányozza, ha figyelést észlel, ne próbálja meg lerázni, hanem tegyen úgy, mintha valamelyik szórakozóhelyre tartana. A megbeszélés szerint a bal kezében lett volna egy fehér csomag, míg a jobb kezét a felöltőjének a zsebében tartja, míg vészhelyzet esetén felcseréli őket. A felkészítés arra is kiterjedt, hogy hogyan kell az Egyesült Államokban viselkedni. Az asszonytól azt látták veszélyesnek, ha kiáll Magyarorszáért, miközben igyekeztek tudatosítani mindkettejükben, hogy figyelés alatt fognak állni, rokonaik, kinti ismerőseik és leendő munkatársaik közül az elhárítás többeket beszervez és rájuk állít. Ezzel egy időben a kivándorlásuk történetét is összhangban kellett tartani, úgy, hogy még otthon se hangozzék el olyan utalás, amely a legendának ellentmond, hiszen a lehallgatást is számításba kell venni.⁷²

A Központ azonban egy hónapon belül ismét meggondolta magát, tudniillik az ügynököt tapasztalatlansága miatt az Egyesült Államokban sajátos körülményei között nem tudták volna a lebukás veszélye nélkül foglalkoztatni, ezért Török Pál osztályvezető úgy

---

⁷² ÁBTL – 3. 2. 1. – BT – 563/2 – 10. 69. 392. – „Gerbner Lajos” – Tárgy: „Gerbner Lajos” fn. ügynök kapcsolatfelvételére Páris. – Futártervezet. Budapest, 1956. II. 14. 117-121.

döntött, hogy az „USA helyett olyan európai országba telepítsük, ahol komoly gyakorlatot szerezhetsz, és megfelelő kiképzésben részesül”.⁷³ A hírszerzés Franciaországban kívánta felkészíteni a feladatokra, mégpedig Lesley Kuhn, azaz Kun László – fn. ”Somlai” – magyar származású, amerikai állampolgár – szervezés stádiumában lévő – sajtóügynökségénél.⁷⁴ A telepítés érdekében mielőbb szükségessé vált egy újabb találkozó megrendezése Tel-Avivban, amire Budapestről Gáti Nándor nevében írott levéllel küldtek értesítést. A keltezésről számított 30. napon, délután 4 órakor számítani lehetett Szerdahelyi felbukkanására a Rothschild Boulevard végén lévő Habima Színház előtti park utolsó bal oldali padjánál. Amennyiben a keltezés változatlan, de a levél Tel-Avivból jön, marad a fenti helyszín, de 10 nap múlva lesz a találkozó. ”Gerbner” erre egy világos borítójú könyvvel a kezében készült megjelenni, amiben egy jobboldali újság van összehajtván. A jelszó így hangzott: ”Mondja, hogyan juthatok el valamelyik biztos légijárat irodájába?” A válasz pedig így: ”Nem tudom pontosan eligazítani, de a taxi elviszi Önt a kért helyre!”

A lebonyolításra kijelölt tisztektől a Központ az első alkalommal még csak a legenda egyeztetését várta, hogy az elhárítás váratlan beavatkozása esetén ugyanazt mondják. A megbeszélés helyszínére csak ez után mehettek el, de csak akkor, ha sem az ügynök, sem a hírszerzőtiszt nem tapasztal figyelést. A tárgyalás keretében az

---

⁷³ ÁBTL – 3. 2. 1. – BT – 563/2 – 10. 69. 392. – „Gerbner Lajos” – Tárgy: ”Gerbner” ügyében a kapcsolatfelvételre Javaslat. – Budapest, 1956. III. 12. 122

⁷⁴ Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL) – 3. 2. 4 - K – 574/T – [Lesley Kuhn]. Évkör: 1956 – 1960. 111 oldal.

ügynök elképzeléseit szerették volna hallani, és ezzel egy időben meg akarták értetni Szerdahelyivel, hogy a feszült magyar-amerikai kapcsolatok, és az általános utazási tilalom tükrében hiába jutna el Izraelből az Egyesült Államokba, az elhárítás állandó megfigyelésnek és zaklatásoknak vetné alá, a kapcsolatteremtés ellehetetlenülne, és az is kizárt volt, hogy megfelelő állásba kerüljön. A Központ úgy vélekedett, ne az Egyesült Államokba, hanem Franciaországba költözzön, ahol nyugodtabb körülmények között tud az amerikai vonalon dolgozni, ráadásul olyan kapcsolatokra tehet szert, akik révén később könnyebben kijuthat az USA-ba.

Az ügynök részéről számítani lehetett rá, hogy komoly ellenérvekkel hozakodik elő: hogyan magyarázza ezt meg a feleségének, a szüleinek, az amerikai hatóságoknak vagy épp Löwinger Évának. Török alezredes a következő tanácsokkal készült: Szerdahelyi mondja el a feleségének, hogy a kivándorlás a jogellenesen külföldre vitt pénzen alapult, de előbb utána kell járni, hogy ez a pénz megvan-e. Az ügynök itt azt tervezte javasolni, hogy a végleges döntés előtt utazzanak el egy pár hétre Franciaországba az ottani rokonokhoz, ugyanakkor ellenőrizték a svájci számlát. Az ügynök azt készült megjátszani, hogy a pénz eltűnt, mert valamelyik ismerőse becsapta, így viszont Franciaországban kell maradniuk. Természetesen, azt meg kellett volna ígérnie kinti rokonainak, hogy miután visszaszerezte pénzt, továbbmegy az Egyesült Államokba. Az is jól használható érvnek tűnt, hogy anyósa könnyebben kap beutazási

engedélyt,⁷⁵ mivel a francia hatóságok az erős kommunista pártra való tekintettel nem veszik annyira szigorúan korábbi politikai szerepvállalását.⁷⁶ A kedvezőbb elbírálását egyben az is elősegíthette, hogy az algériai háború miatt akkor még létező közös arabellenességnek köszönhetően Tel-Aviv szívélyesebb kapcsolatban állt Párizssal, mint Washingtonnal.⁷⁷

A Központ számára úgy tűnt, ha a párizsi rokonok elfogadják az érvelést, a felesége meggyőzésében is segítségére lehetnek. Török azt tartotta járható útnak, hogy a rokonlátogatást követően az ügynök Párizsban folyamodjon tartózkodási engedélyért, mert Izrael nem biztos, hogy hozzá fog járulni a kivándorlásához. Amennyiben az amerikai vízum megjön, az ügynök elutazott volna Franciaországba, de anyagiak híján nem ment volna tovább. Ám ha ezt sem sikerül megoldani, valamelyik nyugat-európai országban – pl. Svájc vagy Olaszország – próbált volna letelepedni. A Központ nem zárta ki, hogy Szerdahelyit nem tudják eltéríteni attól, hogy az USA-ba menjen, ebben az esetben azonban hazatérését javasolnák.⁷⁸ Török alezredes március 22-én úgy rendelkezett, hogy a franciaországi áttelepüléssel kapcsolatban számoltassák be az ügynököt, majd ezt követően még Tel-Avivban kapjon eligazítást, amihez két hírszerzőtiszt utazzon ki a

---

⁷⁵ ÁBTL – 3. 2. 1. – BT – 563/2 – 10. 69. 392. – „Gerbner Lajos” – Tárgy: „Gerbner” ügyében a kapcsolatfelvételre Javaslat. – Budapest, 1956. III. 12. 123-124.

⁷⁶ *Thierry Wolton: Le KGB en France.* Paris 1986. 36-68.

⁷⁷ *Josszi Melman–Dan Raviv: Igaz barátok. Az amerikai – izraeli szövetség valódi története.* Bp. 1997. 109-111.

⁷⁸ ÁBTL – 3. 2. 1. – BT – 563/2 – 10. 69. 392. – „Gerbner Lajos” – Tárgy: „Gerbner” ügyében a kapcsolatfelvételre Javaslat. – Budapest, 1956. III. 12. 122-129.

Magyar Népköztársaság izraeli külképviseletére az amnesztiaügyek elbírálásának és a konzuli munka felülvizsgálatának égisze alatt. A Központ elvárta, hogy a foglalkoztatás új irányát az első találkozón közöljék Szerdahelyivel, hogy legyen ideje átgondolni azt és észrevételeit megtenni. A magyarázat arra épült, hogy a rendkívül nehéz amerikai operatív helyzet ellehetetlenítené az együttműködést, így az átmeneti módosítás elsősorban az ügynök érdeke.⁷⁹

A hírszerzés aggodalmait egyáltalán nem voltak alaptalanok, tudniillik Szerdahelyiné 1956. április 4-én arról írt édesanyjának, hogy az amerikai hatóságok minden indoklás nélkül visszautasították a kérelmüket. Az aznapra érvényes konzulátusi behívót két nappal korábban a nagykövetség érvénytelenítette. Szerdahelyit megviselte az elutasítás, viszont új ötlete támadt, az időközben Ausztráliába kivándorolt Katalin testvéréhez akart csatlakozni. Az ügyben már megtette a szükséges lépéseket, ugyanis 3 hónappal később lejárt volna a kivándorlási engedély. Az asszony nem tudta elképzelni, hogy milyen információt kaphattak a családról, hogy ilyen negatív a velük szemben tanúsított amerikai magatartás. Az ügynök egyelőre még egy hónapot aláírt az addigi munkahelyén, ugyanakkor fontolóra vette, hogy belépjen apjának újonnan induló gyárába, amire azzal reagált, hogy megkísérel együtt dolgozni vele. Abban viszont egyetértett a házaspár, hogy ha Katalin el tudja intézni a befogadásukat, akkor útra

---

⁷⁹ ÁBTL – 3. 2. 1. – BT – 563/2 – 10. 69. 392. – „Gerbner Lajos” – Tárgy: ”Gerbner” ügy. – Javaslat. Budapest, 1956. III. 22. 130-133.

kelnek.⁸⁰ Két nappal később a feleség azt hangsúlyozta, hogy csak Tibor miatt ment bele a kivándorlásba, hozzátéve, hogy Évával is miatta vette fel a kapcsolatot. Mivel úgy döntöttek, hogy véglegesen Izraelben maradnak, Míra arra kérte édesanyját, hogy mielőbb csatlakozzon hozzájuk, hiszen két és fél éve nem látták egymást, ugyanakkor azt is megpendítette: ha nem csatlakozik hozzájuk, itt fogja hagyni a férjét, és annak tudta nélkül a gyerekekkel visszatér Magyarországra. Végül, egy újabb külön levélben arra szorította rá édesanyját, hogy azonnal kérjen kihallgatást a rendőrségtől a kivándorlása ügyében.⁸¹

Az 1956-os forradalom a Szerdahelyi Tibor ügyével történő foglalkozást is megakasztotta, sőt végső soron el is lehetetlenítette. A kelet-magyarországi nagyvárosokban (például Debrecenben vagy Nyíregyházán) az antikommunizmus időről időre összekapcsolódott az antiszemitizmussal. Miskolcon Gáti Gyula rendőr alezredes, a megyei főkapitány közismerten zsidó származású bűnügyi helyettese lincselés áldozata lett. Az ottani hitközségek tagjai és a leszármazottak jelentős hányada megijedt attól, hogy megismétlődnek a tíz évvel azelőtti pogromok, így sokan az ország elhagyása mellett döntöttek.⁸² A tömeges kivándorláshoz az is nagymértékben hozzájárult, hogy a

---

⁸⁰ ÁBTL – 3. 2. 1. – BT – 563/2 – 10. 69. 392. – „Gerbner Lajos” – Feladó: Szerdahelyi Israel Haifa Mt. Carmel Hagam road 18. – Címzett: Berendi Istvánné, Hungary, Budapest XIV. Hungária körút 131. – Kelt, Haifa, 1956. IV. 4. 134-136.

⁸¹ ÁBTL – 3. 2. 1. – BT – 563/2 – 10. 69. 392. – „Gerbner Lajos” – Feladó: M. Berendi Isnecl Haifa. Lotti – Vili salon Herzl. 61. – Címzett: Berendi Istvánné, Hungary, Budapest XIV. Hungária körút 131. – Kelt, Haifa, 1956. IV. 6. 137-138.

⁸² *Standeisky É.*: Antiszemitizmusok i. m. 69-78.

forradalom leverése után, mint például Mátészalkán, az MSZMP vidéki szervezeteinek újjászervezését és a Rákosi-rendszertől való elhatárolódást erős antiszemita felhangok kísérték.⁸³ Ezzel párhuzamosan további problémát jelentett, hogy a koncepciós perekhez kapcsolódó törvénytelenésekben való aktív részvétele miatt Szamosi Tibort 1956 nyarán elküldték a testülettől.⁸⁴

Amikor Hegedűs János rendőr százados 1957. február 2-án megpróbálta felkeresni özvegy Berendi Istvánnét a XIV. kerület Lócsei u. 58. szám alatti lakásán, a névjegyzéktől függetlenül egy ismeretlen nő nyitott ajtót, aki elmondta, hogy Berendiné kb. másfél évvel korábban a Hungária körút 116. szám alá költözött, hozzátéve, hogy kb. egy hónapja már ott sem lehet megtalálni, ugyanis Tamással együtt (illegálisan) Amerikába távozott.⁸⁵ A kapcsolat felvételét az is megnehezítette, hogy az ügynök anyagainak az a része, amely izraeli tartózkodási helyét és pontos címét tartalmazta, az 56-os események alatt megsemmisült. Mivel az ügynök nem reagált a szolgálat februári levelére, Hegedűs külügyminiszteri beosztottként kapcsolatba lépett a XIII. kerület Jász utca 36. szám alatt élő Szerdahelyi Zoltánnal, az ügynök nagybátyjával. A százados azzal vezette fel a beszélgetést, hogy unokaöccse három évvel korábban hazatérési kérelmet adott be a tel-avivi követségen, majd 1956-ban újból ugyanezzel a kéréssel

---

⁸³ *Pelle J.*: Az utolsó i. m. 278.

⁸⁴ Trójai faló a Belügyminisztériumban. Az ÁVH szervezete és vezérkara 1953-1956. Szerk. Gyarmati György - Palasik Mária. Bp. 2013. 425-427.

⁸⁵ ÁBTL – 3. 2. 1. – BT – 563/2 – 10. 69. 392. – „Gerbner Lajos” – Tárgy: „Gerbner” ügyben Feljegyzés. – Budapest, 1957. II. 5. 95.

fordult hozzájuk. A KÜM már foglalkozott az ügygel, azonban a követség arról értesítette őket, hogy a Szerdahelyi család ismeretlen helyre távozott. A rendőrtiszt kérdésére Szerdahelyi Zoltán Kánicz Gáborné haifai lakosra hivatkozván annyit mondott, hogy unokaöccse Ausztráliába költözött, ahová nem pusztán a felesége és a gyerekek, hanem a szülei is vele tartottak. Mivel ezt az értesülést Nemes Sándor egyik távoli rokona, Sopronyi Miksáné is megerősítette a százados előtt,⁸⁶ Hegedűs azt indítványozta, hogy forduljanak a szovjet társszervhez az ügynök ottani foglalkoztatásával kapcsolatban. Amennyiben a KGB sem tudja felhasználni, az ügy irattárazását javasolta azzal a megjegyzéssel, hogy amikor lehetőségük lesz rá Ausztráliában felvenni vele a kapcsolatot, úgy azt végre fogják hajtani.⁸⁷ „Gerbner Lajos”-t azonban 1964. április 20-án kizárták a hálózathoz, minthogy hollétéről a szervnek nem volt tudomása, és maga az ügynök sem jelentkezett.⁸⁸

Jogos tehát a kérdés: miért nem hozott átütő sikert az 1956 előtt Izraelben végrehajtott két ügynöktelepítési akció? Az első esetben az ÁVH Hírszerző Osztálya rossz alanyt választott, hiszen Vass Miklós előélete egyértelműen azt sugallta, hogy egy opportunistával van dolguk, aki az első adandó alkalommal

---

⁸⁶ ÁBTL – 3. 2. 1. – BT – 563/2 – 10. 69. 392. – „Gerbner Lajos” – Tárgy: „Gerbner” fn. ügynök tartózkodási helyének ellenőrzéséről Jelentés. – Budapest, 1957. VIII. 9. 97-98.

⁸⁷ ÁBTL – 3. 2. 1. – BT – 563/2 – 10. 69. 392. – „Gerbner Lajos” – Tárgy: „Gerbner” ügynök Összefoglalója. – Budapest, 1958. I. 2. 99-100.

⁸⁸ ÁBTL – 3. 2. 1. – BT – 563/2 – 10. 69. 392. – „Gerbner Lajos” – HATÁROZAT Budapest, 1964. IV. 20. 140.

cserbenhagyja megbízóit. A második jelölt hiába volt ideológiailag elkötelezett, odakint nem kaphatott olyan állást, amelyben hozzáférhetett volna bizalmas információkhoz. A hírszerzés pedig nem tudta megteremteni az ügynök külföldi tartózkodásának anyagi hátterét, amelyből egyenesen következett, hogy felhasználásának iránya is állandóan változott. Ezzel egy időben valószínű, hogy családi problémái – feleségének magatartása, az apjával fennálló, széles körben közismert konfliktusa – révén az izraeli elhárítás is felfigyelt Szerdahelyire, míg az amerikai vízumot azért nem sikerült megszerezni, mert az USA budapesti követsége rövid időn belül feltérképezte a jelentkező múltját. Ugyanakkor az sem teljesen kizárt, hogy az 1956-os forradalom valahol megingathatta Szerdahelyinek a rendszerbe vetett hitét, amihez az antiszemita tendenciákról szóló hírek is nagymértékben hozzájárulhattak.

A magyar hírszerzés izraeli kudarcának legfőbb okát mégis abban kell keresnünk, hogy 1959-ig Tel-Avivban nem volt önálló rezidentúra, e nélkül pedig mind a kapcsolattartás, mind az alternatív ügynöki források keresése megkerülhetetlen akadályokba ütközött.⁸⁹

---

⁸⁹ *Palasik Mária*: A BM II/3. (Hírszerző) Osztály. In: A megtorlás szervezete. A politikai rendőrség újjászervezése és működése 1956-1962. Szerk. Okváth Imre. Bp. 2013. 85-87.

**CRYPTONYM: LAJOS GERBNER. THE FIRST TWO
ATTEMPTS OF AGENT INFILTRATION BY THE HUNGARIAN
STATE SECURITY INTELLIGENCE TO ISRAEL BETWEEN
1950 AND 1956.**

Shortly after the ‘independent’ and infamous ÁVH (Államvédelmi Hatóság – State Security Authority) had commenced its operation on the 1st January 1950, it also extended its activity beyond the borders of the Hungarian People’s Republic. The English-American Division endeavored to use Israel as springboard territories towards the ‘main adversary’ (the US) and Britain. The ÁVH experimented with two agents in Israel before the revolt of 1956: Miklós Vass (b. 1897, Nyírmihálydi) and Tibor Szerdahelyi (b.1915, Budapest). The first agent had departed for Israel but forgot about his undertakings, while the second one became discredited owing to the rumors generated by his father who had arrived to Haifa a few years earlier. Szerdahelyi was to have been directed to the US to work for one of the Jewish organization, but his visa application was rejected. Following the revolt of 1956, he left for Australia without a trace.

PAPP LÁSZLÓ TAMÁS

PÁRTFUNKCIONÁRIUSOK REJTÉLYES(NEK TARTOTT) HALÁLA A '60-AS ÉVEK MÁSODIK, ILLETVE A '70-ES ÉVEK ELSŐ FELÉBEN

Öngyilkosságok, balesetek, valamint az őket belengő paranoiafolklór, merénylet-, illetve összeesküvés-gyanú. Hat személy gyanúsnak tartott haláláról akarok írni. Mindannyian az '56 utáni kádári rezsim vezető funkcionáriusai, szakszervezetiek voltak, illetve már a Rákosi-korszakban is bizalmi pozíciót láttak el. Sőt, voltak köztük olyanok is, aki a Horthy-éra alatti illegális pártmozgalomban is benne voltak. Például Péter György, aki a kommunista diktatúra bevezetésétől, 1948-tól egészen 1968-ban bekövetkezett letartóztatásáig a Központi Statisztikai Hivatal (KSH) elnöke volt.

Tömpe András, aki szintén régi illegális pártmunkás, 1931-től kommunista, a 2. világháború után rendőrtábornok, a kommunista belbiztonsági szolgálat egyik létrehozója, utána 1946 és 1959 között szovjet hírszerző, valószínűleg Buenos Aires-i rezidens. Hazatérése után a BM hírszerzési részlegének vezetője, majd az MSZMP KB erőszakszervezeteket felügyelő Adminisztratív Osztályát irányította. 1963-tól a Corvina Kiadó igazgatója, majd 1967 és 68 között a Népköztársaság kelet-berlini nagykövete. Lemondása után a Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesületének elnöke.

A következő elhunyt Vályi Péter, aki már a háború alatt kommunistaszimpatizáns volt. 1948-tól az Országos Tervhivatalban

kezdt el dolgozni, melynek 1955-től elnökhelyettese egészen 1967-ig, aztán pénzügyminiszter, végül miniszterelnök-helyettes. A KGST Végrehajtó Bizottságának magyar tagja.

Erdélyi Károly 1956-tól, mindössze 28 évesen lett Kádár „kabinetfőnöke”, személyes munkatársa, titkára és orosztolmácsa. Később külügyminiszter-helyettes, majd KB-osztályvezető.

Bakos István 1945-ben, alig több mint 20 évesen lépett be a Szociáldemokrata Pártba, hogy aztán 1947-ben (az idők szavát meghallva) átlépjen az MKP-be. 1949-től országgyűlési képviselő, 1953-tól a Veszprém Megyei Pártbizottság osztályvezetője, aztán 1957-ig másodtitkára, 1957-61 között Veszprém megye tanácselnöke, 1961-től pedig a megyei pártbizottság első titkára volt.

Dégen Imre 1946-tól a Szövetkezeti Központ vezérigazgatója, a földreform végrehajtásának egyik kulcsfigurája, 1955-68 között a vízügyi szolgálat főigazgatója, 1968-75 között pedig az Országos Vízügyi Hivatal elnöke.

Jómagam sem a korszaknak, sem a fenti személyek életének nem vagyok „felkent” történész kutatója. Az én kutatási területem elemzőként, illetve újságíróként az összeesküvés-elméletek. Alábbiakban sem azt boncolgatom elsősorban, hogy mi történt. Azt - amennyire lehetett - feltárta már a történettudomány, melynek eredményeire természetesen utalni fogok. Inkább arra fókuszálnék, hogy mi lehetett a tragikus cselekmény személyes mozgatórugója, illetve hogy miként reagált erre a korabeli hatalom és társadalom? S

hogyan következnek mindebből a konspirációs teóriák, mint eszmetörténeti vadhajtasok.

Az önkezű halál, mint vallási és/vagy politikai tabu

A felsorolt hat személyből négyen öngyilkosok lettek. Érdemes tehát szemügyre venni az öngyilkosságnak a politikai kultúrára is kiterjedő kulturális, civilizációs megítélését. Az önkezűség által bekövetkező halált a különböző kultúrkörök, hagyományok eltérően kezelik. Nyíltan és hivatalosan persze a világ szinte egyetlen országában sem helyeslik vagy bátorítják az öngyilkosságot. (Leszámítva pár európai országban az orvosi eutanáziát, de az is rendkívül megosztó intézmény.) De például a japán vagy az iszlám kultúrának vannak, illetve voltak olyan irányzatai, áramlatai, korszakai, amikor rituális, spirituális, ideológiai vagy hadviselési okokból engedélyezték, illetve szentesítették az öngyilkosságot. A nyugati kultúra ilyen tekintetben kétarcú. A zsidó-keresztény hagyomány élesen tiltja, elítéli. A nyugati keresztény (illetve általában a keresztény) gondolkodás szerint az öngyilkosság bűn, aki ilyet tesz, az aligha – vagy csak sokkal nehezebben – üdvözülhet. Még akkor sem engedik, ha gyógyíthatatlan, haldokló betegről van szó. Csakhogy hívő keresztény emberek is sokan lettek öngyilkosok a történelem során. Köztük nagy politikusok, hősök, ünnepekt tekintélyek. Így az egyháznak, illetve a vallást legitimációs célokra felhasználó politikának találnia kellett egy kiskaput. Ez volt az öngyilkosság teológiai következményei alól mentesítő pillanatnyi elmezavar.

A másik opció a tagadás: a halott egy hős volt, egy hős pedig nem lehet öngyilkos. Tehát nem is öngyilkos lett, hanem megölték. Kész is az összeesküvés-elmélet. Ilyen teória jelenik meg a Hídember című, 2002-ben bemutatott életrajzi filmben is. Minden történelmi tény, adat azt bizonyítja, hogy Széchenyi István öngyilkos lett. De a hírek szerint a főszereplő, Eperjes Károly nyomására az öngyilkosságot kihagyták a filmből, helyette a cselekmény azt sugallja, hogy Széchenyi gyilkosság áldozata lett. A sajtó legalábbis „annak idején azt szellőztette meg, hogy a főszereplőt alakító Eperjes Károly kifejezett kérésére sugallja azt a rendezés, mintha gyilkosság történt volna.”¹ Az eljárás miatt egyetlen komoly történész sem volt hajlandó a nevét adni a filmhez. A filmben szakértőként egy ideig közreműködő Kosáry Domokos professzor nyilvánosan tiltakozott, mondván: „nem járul hozzá, hogy a nevét szerepeltessék a film stáblistáján.”² Ugyanakkor az antik civilizációban az öngyilkosság korántsem volt ekkora bűn. Egy büszke rómainak kisebb szégyen volt az önkezű, önkéntes halál, mint hogy elfogják és megszégyenítsék. Ezért lettek öngyilkosok olyan római politikusok, mint Brutus, Cato vagy Antonius.

Ha ők nem szégyellték, akkor az utókor miért? Talán amiatt, amit Alekszandar Karaszimeonov bolgár krimiíró így fejezett ki: „A halál neme gyökeresen megváltoztathat egy életrajzot. Közönséges

---

¹ Tévedett Eperjes. <http://24.hu/kultura/2013/01/06/tevedett-eperjes/>, (2013. január 6.).

² Kosáry szerint meghamisították Széchenyi élettörténetét. <http://www.origo.hu/itthon/20020409kosary.html>, (2002. április 9.)

emberi cselekedetek újszerű, nagy, sőt rendkívül nagy értékre tehetnek szert, attól függően, hogy milyen módon mond búcsút az ember a világnak. És megfordítva: egy szerencsétlen és értelmetlen halál, amely elkeseredettségből vagy az agy elborulásából következett be, sötét árnyat vethet a legközönségesebb életrajzra is. És ami a legfontosabb: sötét árnyat vethet mindenre, ami körülvette az embert, mindenre, ami eddig a pillanatig világosnak és rendben levőnek látszott.”³ Az öngyilkosság tágabb kultúrtörténeti összefüggéseiről ennyit.

Mielőtt bemutatnám a szovjet típusú politikai kultúra viszonyát az öngyilkossághoz – főként pedig a politikusi öngyilkossághoz – tennék egy fogalmi kitérőt. A pártállami korszak rejtélyes haláleseteit tanulmányozva nemigen mondhatjuk, hogy ezek a tragikus ügyek pusztán azért rejtélyesek, mert egy mindent túltitkosító, túlkonspiráló diktatúrában került rájuk sor. Pontosabban általánosságban ezt akár még mondhatnánk is, de semmiképp nem abban az értelemben, hogy egy diktatúrában történt haláleset feltétlenül rejtélyesebb, feltétlenül több mítoszt, illetve összeesküvés-elméletet generál, mint egy demokráciában megesett. Kennedy vagy Lady Diana halála demokráciában történt. De ettől semmivel nem kevesebb a velük kapcsolatos teória. Mi több, egy demokráciában jóval nagyobb lehet a rejtélyesség misztikus köde, hisz bárki szabadon közzéteheti az eseménnyel kapcsolatos gyanúját, prekoncepcióját vagy hipotézisét, míg a diktatúrában cenzúrázzák a „rémhíreket”.

---

³ Alekszandar Karaszimeonov: Kettős játék. Bp. 1989. 173.

Inkább azt mondhatjuk, hogy más okból lesz rejtélyes egy haláleset a diktatúrában, és más okból a demokráciában.

A pártállami rezsimekben a vezető funkcionáriusok egészségi állapota, magánélete, valamint a személyükre vonatkozó egyéb dolgok államtitkot képeztek. A párt eleve úgy tekintett önmagára, mint különleges anyagból gyúrt szuperemberek élcsapatára, akik – mint a bolsevik poétika kifejtette – dalolva állják a kínszenvedést, és ha izzó fémeket öntenek a szájukba, akkor is csak azt vágják hörögve a kínzóik arcába, hogy éljen a kommunizmus. Ilyen szuperembereknek természetesen nincsenek mentális problémáik, nem fog rajtuk a stressz, szenvedélybetegség sem lesznek. S végképp nem követnek el öngyilkosságot. A Szovjetunióban számos bukott, kegyvesztett pártember öngyilkosságát azzal magyarázták, hogy nem is voltak igazi bolsevikok, hanem imperialista ügynökök, s a lelepleződéstől való félelmükben vetettek véget önkezüikkel az életüknek. 1927-ben öngyilkos lett az 1940-ben meggyilkolt Lev Trockij követője, Adolf Joffe, a Szovjetunió pekingi, bécsi, majd tokiói nagykövete. 1936-ban a Nyikolaj Buharin irányzatához tartozó Mihail Tomszkij PB-tag és szakszervezeti vezető. Majd 1937-ben a Tuhacsevszkij-per egyik vádlottjának kiszemelt, a Vörös Hadsereg Politikai Főcsoportfőnökségét vezető tábornok, Jan Gamarnyik. Ugyanez volt a helyzet 1951-ben Zöld Sándor magyar belügyminiszterrel, akire szintén egy koncepció ügyben osztott volna szerepet Rákosi és az ÁVH, ő pedig ezt megneszelve kiirtotta családját és öngyilkos lett.

A szovjet típusú rezsimek a korabeli „celebnek” tekinthető művészek öngyilkosságával már nagyobb bajban voltak. Szergej Jeszenyint (1925) vagy Majakovszkijt (1930) mégse lehetett kémnek titulálni, de ezt még magyarázhatták azzal, hogy ezek bohém értelmiségiek, labilis művészelkeek voltak. (De még így is elterjedt a politikai vicc, hogy melyek voltak Majakovszkij utolsó szavai? Elvtársak, ne lőjetekek!) Mikor pedig Bajor Gizit, a híres, ünnepezt színésznőt 1951-ben, a Rákosi-korszak egyik legsötétebb évében a férje, Germán Tibor orvosprofesszor megölte, aztán magával is végzett, akkor is arról szólt a pletyka, hogy az ÁVH ölte meg őket, mert disszidálni akartak. „A Nyugaton élő Körmendy Ferenc 1957-ben vagy 1958-ban egy kulcsregényt írt a nagy színésznőről, és férjéről, a híres professzorról, akik a magyarországi Rákosi-diktatúra elviselhetetlensége elől menekülni akarván, külföldi utazást készítenek elől, hogy onnan ne térjenek vissza. Az állambiztonsági szervezet azonban megneszeli a tervet, és hogy megelőzze a pártot súlyosan kompromittáló emigrálást, fondorlatos módon végez a házaspárral...”⁴

De még ennél is nagyobb gondot jelentett a szovjet rezsimnek, amikor Sztálin legközelebbi, ifjúkori barátja, a népbiztos és PB-tag Szergo Ordzonikidze vagy a diktátor felesége, Nagyvezsda Allilujeva lett öngyilkos. Náluk egyszerűen az öngyilkosság tényét leplezték el, helyette szívrohamról, illetve vakbélgyulladásról beszéltek. A

---

⁴ *Liska Dénes: Zárt ajtók mögött-A Bajor-rejtély.* Bp. 2001. 153-154. Valószínűleg az 1946-tól Washingtonban élő Körmendy Ferenc magyar író *The seventh trumpet* című, 1953-as regényéről lehet szó.

kényelmetlen szemtanúkat, az eltussolásban cinkos embereket pedig eltették láb alól. Tudjuk, hogy Sztálint a téma kényelmetlenül érintette, hisz előző házasságából származó fia, Jakov is öngyilkos akart lenni. Nyikolaj Erdman Az öngyilkos című színdarabját a '30-as években mindenesetre betiltották, magának Sztálinnak sem tetszett a mű, talán az ideológiai áthallások mellett a személyes érintettség miatt sem.

Csakhogya '60-as évekre a helyzet jóval bonyolultabb lett. Az enyhülés, a puhuló diktatúra légkörében már nem (vagy csak jóval nehezebben) lehetett eltussolni a dolgokat. A szemtanúkat már nemigen lehetett csak úgy megölni, s hamis halotti bizonyítványt és nekrológot kiadni. 1960 decemberében öngyilkos lett Alekszej Larionov, az SZKP Rjazanyi Területi Bizottságának első titkára, akit egy évvel korábban még maga Hruscsov tüntetett ki a Szocialista Munka Hőse érdemrenddel, mert az általa vezetett terület megnégyszerezte a hústermelést. Ezt a csodálatos gazdasági eredményt Larionov meglehetősen kreatív módszerekkel produkálta. Levágatta a fejősteheneket, a tenyészbikákat is, alig maradt állat a területen. Emellett kreatívan könyvelt. Megvette a kolhozparasztoktól az állatokat, aztán újból eladta nekik, aztán megint megvásárolta, és így tovább, hogy a papíron egyre nagyobb számokat tüntethessen fel. Hogy Hruscsov is tudott-e a csalásról, vagy őt is megvezették, nem tudni. Végül a KB különbizottsága vizsgálatot indított, amely kimondta, hogy csalás az egész. Hruscsov, aki rengeteget példálózott a rjazanyi csodával, kénytelen volt ejteni védencét, aki a halálba

menekült. De az ügyet nem lehetett eltitkolni, az egész járás, aztán az egész Szovjetunió tudott róla, s ez jókora foltot ejtett Hruscsov hírnevén. Persze a nép itt is rebesget(het)te: Larionovot a KGB tette el láb alól. Az ügy azonban így is, úgy is kiderült.

Káderhalálok Kádár alatt

Ahogy azt sem lehetett eltitkolni, hogy a Hruscsov bukása utáni bizonytalan időszakban, 1965. május 19-én öngyilkos lett a Veszprém megyei első titkár, Bakos István. A haláleset vizsgálatával a szintén veszprémi Pap János korábbi belügyminisztert, akkori miniszterelnök-helyettest (Bakos elődjét, illetve későbbi utódát) bízták meg. „Engem bíztak meg, hogy tisztázzam a halálának a körülményeit, és jelentsem a Politikai Bizottságnak. Tényleg öngyilkos lett, és az volt az oka, hogy egy kicsit sok volt neki a feladat, bánatában egész nap ivott, és este nem tudta, hogy mit csinál. Többször lent jártam a megyében, akkor itt eléggé kaotikus állapot alakult ki, érzelmileg sokan kötődtek Bakos Istvánhoz, és nem értették a dolgot.”⁵ – emlékezett vissza később Pap János, aki egyébként a rendszerváltás után szintén öngyilkosságot követett el. Ma úgy mondanánk, hogy Bakos munkahelyi stressz áldozata lett. A '60-as évek első felében a diktatúra még épp csak elkezdett puhulni, a '60-as évek elejének vértelen pártbeli tisztogatásai, majd Hruscsov bukása

---

⁵ *Pap János*: "Megválasztottak, kineveztek, csináltam, ameddig csináltam" http://server2001.rev.hu/oha/oha_document.asp?id=188&order=1, (2019. augusztus 26.)

miatt nagy volt a bizonytalanság, a helyezkedés, az intrika – így nagy lett a káderekre nehezedő nyomás is. A kommunista összeesküvés-elméletnek (amely mindenütt az ellenség kezét látja) lényegében az antikommunista tükörverziója az, amely minden, a diktatúra évtizedeiben bekövetkezett, gyanúsnak látszó halálesetben kommunista titkosszolgálati gyilkosságot lát. Holott a magyarázat sokszor hétköznapibb és unalmasabb: a politika stresszes műfaj, főleg diktatúrában, ahol káder kádernek farkasa.

Tömpe András valószínűleg végül annak a tisztogatásnak az áldozata lett, amelyet ő maga vezetett. 1962-ben Kádár (szovjet mintára és ösztönzésre) úgy döntött, kitisztogatja a belügyi és igazságügyi apparátusból a legkompromittáltabb sztálinista, de legalábbis túl balos kádereket, akikre az '56 utáni megtorlás idején még szükség volt, de a puha diktatúrában már kellemetlen volt a jelenlétük. A tisztogatás piszkos munkáját három emberre bízta:

- Helyettesére, Marosán György adminisztratív KB-titkárra, aki a forradalom utáni represszió véresszájú és véreskezű képviselője volt, de az őt börtönbe záró Rákosit és az őt, mint volt szocdemet igazi kommunistának soha el nem ismerő sztálinistákat is szívből gyűlölte.
- Az előbb említett Pap Jánosra, aki szintén keményvonalas, benne volt az '56 utáni leszámolásban, de a „régí vágású” állambiztonság felé is bizalmatlan volt. Belügyministersége alatt a III. Főcsoportfőnökség (vagyis a politikai rendőrség) költségvetését rendszeresen megnyirbálta, és az elvett összeget

az ORFK-nak (vagyis a bűnügyi rendőrségnek) adta oda. Jellemző példa, hogy amikor megjöttek az első URH-rádióval felszerelt rendőrségi autók, Pap János az ORFK-nak adta őket, az állambiztonság akkor nem kapott, csak jóval később.⁶

- A harmadik tisztogató pedig Tömpe András volt, aki külföldön töltött hírszerzőei alatt elszánt antisztálinistává vált, a hatvanas évek végére pedig a kádárizmusból is kiábrándult.

Jöjjön egy idézet: „Amikor a tisztogatás lezajlott, mindhárom említett komisszár, Marosán, Tömpe és Pap szembekerült a felső pártvezetéssel, mert a tisztogatást nem tartották kielégítő mértékben mélyrehatólnak. Ráadásul az is felmerült igényként, hogy hajtsanak végre ilyen tisztogatást a pártapparátusban is, és ezzel a követeléssel „túllicitálóknak” minősültek, és lebuktak a tisztogatás végrehajtására nyert pozíciójukból. Marosán ügyet is csinált. Sértődött beadványt intézett a KB-hez, amelyben gondosan elhallgatta a valódi problémát, és önkényeskedéssel, a választott pártszervek semmibevevésével vádolta magát Kádárt és közvetlen környezetét. Az ügy nyilvánosságot kapott, és ez Marosán párttagságába került.”⁷ – írta Szabó Miklós történész, a szamizdatos ellenzék egyik tagja.

Tömpe András ment a legmesszebbre. Tömpe a párton belüli koncepciós ügyek 1962-es vizsgálatakor a határozottabb múltfeltárás híve volt. Csehszlovákia 1968-as megszállásakor pedig (nagyköveti

---

⁶ Ungváry Krisztián - Tabajdi Gábor: Elhallgatott múlt. A pártállam és a belügy. A politikai rendőrség működése Magyarországon 1956-1990. Bp. 2008. 102.

⁷ Szabó Miklós: Pap János. <http://beszelo.c3.hu/cikkek/pap-janos>, (2019. augusztus 26.)

állásáról lemondva) a KB-nak írt levélben szakított a szovjetek oldalán bevonuló Kádár politikájával. Ő nemhogy elítélte volna a Prágai Tavaszt, de egyetértett vele. „Csehszlovákia azon az úton volt, hogy a szocialista országok között elsőnek valósítsa meg a demokrácia olyan fokát, amely a fejlett nyugati országokban élő dolgozók számára is vonzóvá tette volna a szocialista rendszert.”⁸ – írta a Központi Bizottságnak címzett levelében. A kádári rezsim valószínűleg nem akarta őt megöletni vagy öngyilkosságba hajszolni. De megleckéztetni talán igen. Korábbi pozícióihoz mérten jelentéktelen beosztást kapott, elfogyott körülötte a levegő, fegyelmi vizsgálat indult ellene. Tömpe pedig, mint önérzetes személyiség, így reagált a megaláztatásra. Ráadásul ő, mint régi kommunista, a konspiráció légkörében szocializálódott, ahol nincsenek véletlenek, az események mögött mindig áll valaki. Huszár Tibort, Kádár életrajzíróját idézve: „Ekkor telt be Tömpe Andrásnál a pohár: úgy ítélte meg, hogy a „nevenincs Jánosok” csak megbízottak, valakik célpontnak tekintik. A tapasztalt hírszerző pontosan tudta, hogy a láthatatlan háló szálai messzire nyúlnak, s elfogytak saját energiatartalékai; az alagút végén vélelmezett fényforrások kialudtak. Az önmaga ellen fordított fegyveren meghúzta a ravaszt.”⁹

Tömpe András öngyilkosságakor, 1971. december 15-én már folyamatban volt a gazdasági reform, az Új Gazdasági Mechanizmus,

---

⁸ Tömpe András elvtárs levele a Központi Bizottsághoz, 1968. augusztus 21. <http://beszelo.c3.hu/keretes/tompe-andras-elvtars-levele-a-kozponti-bizottsaghoz>, (2019. augusztus 26.)

⁹ *Huszár Tibor*: Kádár - A hatalom évei. 1956-1989. Bp. 2006. 206.

amely rejtett, ám mégis hatalmas feszültségeket gerjesztett a társadalomban. Kádár János pontosan tudta: nyugalmának világgazdasági pillérei (a rubelalapú gáz és olaj, s a dolláralapú hitelek, a nyugatra exportált minőségi áru, s a KGST-tagtársakra rászózott selejt[BA8][9]) mellett ott az itthoni pillér: a fekete piac „kiszürkítése”. De azt is felismerte: „népének” érzései a fusi- és gebinkapitalizmus iránt ambivalensek. A kisember imádja a lángost, a lacipecsenyét, a fagylaltot, de a büfét üzemeltető maszekot ellenszenvvel figyeli. Szereti a nyugati farmert, piperecikket, de az ezeket neki jókora árréssel eladó butikost frusztrált irigységgel nézi. Ennek tudható be, hogy a „gazdasági kirakatperek” már a Hruscsov-korszak végén (a gulyásszocializmus ígéretesnek tűnő, de csalóka hajnalán) elindultak.

De a reformkurzus halála sem Moszkvában következett be. „A magyar reformfolyamat megakasztása alapvetően nem 1972-ben, hanem 1970-71-ben és döntően nem külső, hanem a belső tényezők kedvezőtlen alakulása miatt következett be [...] nem az 1972. februári zavidovói Kádár-Brezsnyev-találkozón, hanem a Politikai Bizottság idehaza kéthetente tartott ülésein bukott meg a magyar reform.”¹⁰ – szögezi le Honvári János gazdaságtörténész.

Az egyik leghírhedtebb (s korántsem az „érdeklődés hiányában”, hanem a célpont öngyilkossága miatt félbehagyott) koncepció ügyre épp hogy nem a reformellenes Biszku-Komócsin-

---

¹⁰ Honvári János: Az új gazdasági mechanizmus, 1968. Rubicon 19. (2008: 2-3. sz.) 44-57.

féle '72-es támadás idején, hanem 1968 végén, az új gazdasági mechanizmus győzelme után alig egy évvel került sor. A reformkurzus atyjának tartott Péter György KSH-elnök lakásán házkutatást tartottak, a tekintélyes statisztikaprofesszor (és veterán kommunista) érmegyűjtő-szenvedélyét deviza-büntetté tupírozva. A már amúgy is nagyon beteg Péter György 1969 első napjaiban a BM Kórházban öngyilkos lett. A haláleset után (főként a szűkszavú, konkrétumokat alig tartalmazó hivatalos tájékoztatás miatt) összeesküvés-elméletek kaptak lábra azzal kapcsolatban, hogy Pétert meggyilkolták. Egy kortárs naplójából idézve: „Paál Ferinek van egy elmélete, maga is hangsúlyozza, hogy pusztán elmélet. Azt gondolja, hogy a Statisztikai Hivatal adataiból olyan értékes, bizalmas információk juthattak nyugatiak kezére a többi közt a magyar-szovjet, KGST stb. gazdasági adataiból, hogy ez a szovjet hírszerző szervek szerint kártékonyabb volt a kelleténél, s hogy ezért csak, mint hivatalfőnök volt felelős Péter vagy személy szerint is, ezt nem tudja, s mind a többi füst és köd az ügy körül. Lehet, hogy megölték Pétert, hogy ne is legyen ügy, maradjon csak egy kis piszkos csempészés szintjén. Senkinek sem kell egy nagyobb konfliktus.”¹¹ – írja Ortutay Gyula, a kriptokommunista ex-kisgazda, népfrontos politikus, Dobi István korábbi államfő bizalmasa.

Erdei Ferenc (egy másik kriptokommunista útítárs, a Rákosi-korszak földművelésügyi minisztere, a kádári Hazafias Népfront főtitkára) a kubai nagykövetség fogadásán suttog Ortutay fülébe egy

---

¹¹ Ortutay Gyula: Napló III. 1967-1977. Pécs 2010. 110.

hasonló teóriát. Erdei azt állította, hogy „hírei szerint az is lehetséges, hogy Pétert meggyilkolták, azok, akiknek érdekük volt, hogy izraeli etc. kémkapcsolatairól ne szóljon.”¹² Az izraeli hírszerzőszál – úgymond – az, hogy Péter a vádak szerint ismert egy Spitzer Miklós nevű csempészt, aki állítólag korábban rabbi volt. A szovjet blokk és Izrael közötti diplomáciai kapcsolatok megszakadása utáni légkörben ennyi is elég.

Jellemző a kor atmoszférájára, hogy az Elnöki Tanács tagjaként Ortutay, a HNF főtitkáraként Erdei nincsenek beavatva, ugyanolyan alultájékozottak, mint bármely mezei alattvaló. A kádári vezetés nem bízott a saját kollaboránsaiban. Ismét Ortutay Gyula korabeli naplóját citálva: „Mondom kétségbeesetten Dobinak: hát még mindig nem értik Kádárék, hogy évtizedek óta mi voltunk a legjobb, legeredményesebb és legbecsületesebb szövetségeseik, majd munkatársaik? Hát persze, hogy nem értik, nem is hiszik – vágja rá Dobi keserűen, határozottan. Itt tartunk még most is, vezetők közt is – ha ugyan akár Dobit, akár magamat a vezetők közé sorolhatnám. Mit is vezetünk mi, mit vezethetnénk ezekben a látszattisztségekben, látszathatározatok hozatalánál. Mikor a két 10 éves kislányt megrontó baka elnökségi kegyelemben részesítését, annak háttérben maradt mozzanatait sem tudjuk, mert a tárgyalás nem az igazi. Az „igazi”, hatalmi döntések a PB-ben, a titkárságon történnek, amíg

---

¹² Uo. 108.

kompetenciáját kérdőre nem vonják ma még névtelen, s nagyobb hatalmak.”¹³ – írja Ortutay cinikus őszinteséggel.

Péter György ügye koncepció s volt, ami cáfolja ama mítoszt, hogy Kádár legalább a saját játékszabályait betartotta, s Rákosival ellentétben nem indított koholt eljárásokat a rendszer híveivel, az elvtársaival szemben. „Soha sehol nem tudták a készülő per aktaiban bizonyítani, hogy Péter György csempészésben vett részt, hogy Napóleon-aranyakkal kereskedett, vagy hogy saját és a lánya lakásán ilyesmit rejtegetett volna. Amikor házkutatást tartanak, semmit sem találunk.”¹⁴ – mondja Huszár Tibor, aki Kádár-biográfiájában részletesen foglalkozik a korszak rejtélyes öngyilkosságaival. Ugyanígy látja Krahulcsán Zsolt, aki a Péter Györggyel szembeni eljárás dokumentumait tanulmányozva arra mutatott rá, hogy „a jogszerűség látszatára oly sokat adó rendszer működtetői miként hágták át a saját maguk által alkotott normákat, a hatályos jogszabályokat.”¹⁵ Péter György valószínűleg nem (vagy csak kisebb részben) volt „sáros”, de még ha az lett volna is: a diktatúrában üzemszerűen tussoltak el az ő ügyében emlegetett csempészetnél jóval nagyobb panamákat is. Csak akkor engedtek „szabad folyást a törvényességnek”, mikor a párt valamelyik káderéről levette a kezét. Mind Péter, mind Tömpe öntudatos, büszke (az átlagos pártkádereknél

---

¹³ Uo. 56.

¹⁴ Ügynök minden kilométerkőnél – Öngyilkosságok, leszámolások a Kádár-korban. <http://www.168ora.hu/cikk.php?id=5472>, (2006. július 6.)

¹⁵ Országgyűlési beszámoló a Nemzeti Emlékezet Bizottsága 2014. évi tevékenységéről, 29. <http://www.parlament.hu/irom40/04325/04325.pdf>, (2019. augusztus 26.)

jóval műveltebb) emberek voltak, akik nem félelemből, hanem meggyőződésből szolgálták a rezsimit. Pozícióikban buzgón közreműködtek a diktatúra bevezetésében, illetve helyreállításában. Ám intelligenciájuk miatt fokozottan észlelték a rezsím hosszú távú életképtelenségét, működési zavarait is. Ennek kijavításában, a „bűnök, hibák és torzulások” rendszeren belüli korrekciójának folyamatában valószínűleg túl messzire mentek. Péter Györgynek nem volt olyan látványos szakítása, mint Tömpének, de a kulturált, ugyanakkor nagyképűségtől, intellektuális gögtől, arroganciától sem mentes KSH-elnök valószínűleg sok műveletlen, vonalas kádernek „beszolt.” Nyers Rezső embereként pedig az átfogó reform híve volt.

Péter 1969. januári és Tömpe 1971. decemberi halála között (illetve azok előtt és után) jó pár rejtélyes, legalábbis a kortársak szemében annak tűnő öngyilkosság, baleset történt. 1965 májusában a már említett Bakos István Veszprém megyei első titkár menekül a halálba, 1971. március 19-én pedig Erdélyi Károlyt ('56 után Kádár tolmácsa és titkára, aztán külügyminiszter-helyettes, az MSZMP KB külügyi osztályvezetője) ragadja el az önkezdő halál. „Több búcsúlevelet is hátrahagy. Az egyiket Péter János külügyminiszternek címezte, a másik címzett Kádár, és a feleségétől is elköszön. Erdélyi felesége találta meg este a búcsúlevelet, riasztotta a Kádár-titkárságot. Kádár személyes utasítására Sebestyén vezérőrnagy, a kormányőrség parancsnoka vonult ki.¹⁶ A budai hegyvidéken, nem messze az

---

¹⁶ Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár blogja

Oroszlán-sziklától találnak rá Erdélyire. Lába mellett Sztecskin gyártmányú automata pisztoly. Nekrológiában a „...hosszan tartó súlyos betegség után tragikus körülmények között” eufemisztikus szöfűzért használják.¹⁷ „Erdélyi a hivatalos (bár nem publikus) verzió szerint szüntelen fejfájásai és az ezek mögött sejtett agydaganat elől menekült a halálba, ám sokakban felmerült, hogy a szovjet pártvonalat jól ismerő Erdélyi öngyilkosságát inkább a Kádár leváltásával fenyegető átrendeződés veszélye motiválta.”¹⁸ – veti fel egy 2014-es cikk. Erdélyi Kádár legbizalmasabb embereinek egyike volt, aki mint tolmács, titkár, Kádár kíséretének a tagja az összekötő szerepét játszotta Kádár és Moszkva viszonylatában.

Verziók, teóriák, pletykák

Van olyan bizonyít(hat)atlan, pletykasztintú elmélet, hogy az '50-es években a Szovjetunióban tanuló Erdélyit a KGB megfigyelte, vagy akár be is szervezte. Majd '56-ban eleve a szovjet hírszerzés „építette be” Kádár mellé, akiben Moszkva teljesen soha nem bízott meg. Vagy csak később, a reformok elleni 1970-71-es támadások idején zsarolta meg, próbálta Kádár elárulására rávenni a szovjet hírszerzés Erdélyit, akiben ez feloldhatatlan lojalitásdilemmát okozott. Kihez legyen hű,

---

http://retro-szolnok.blog.hu/2011/01/12/a_rendszer_emberei_1, (2019. augusztus 26.) (A lábjegyzetben megadott online forrásközlésben megtalálható Erdélyi nekrológja, illetve búcsúleveleinek levéltári jelzete is.)

¹⁷ Uo.

¹⁸ *László Ferenc*: Tragikus hirtelenséggel.

<http://magyarnarancs.hu/horthyapankkadarapank/tragikus-hirtelenseggel-88501>, (2014. január 31.)

Kádárhoz és pártjához vagy a moszkvai elvtársakhoz? Nem bírva a nyomást, a halálba menekült. A B-verzió szerint a KGB (vagy a katonai hírszerzés, a GRU) halálosztaga ölte meg Erdélyit, mint rizikófaktorra vált ügynököt, illetve rendezte meg öngyilkosságnak a halálát.

Erdélyi Károly esetében a helyzet azonban ugyanaz, mint a korábban említett szovjet Gamarnyik vagy Bakos István eseténél: halálakor már súlyos beteg. Gamarnyikot diabétesz-rohamok gyötörték, Bakos idült alkoholista volt, ami a Korszakov-szindróma néven ismert neurológiai tünetegyüttest, vagyis zavart, amnéziás tudatállapotot okozhat. A betegség, (azon belül a szenvedélybetegség), de főként a betegségtudat pedig hajlamosít a szuicid gondolatokra. Tény az is persze, hogy a *HALADÁS* fedőnevű szovjet hírszerzőművelet lényege az volt, hogy a szövetséges VSZ-tagállamokba is kémhálózatokat telepítettek, elvileg nincs tehát kizárva, hogy aktív intézkedéseket is végrehajtottak harci feladatokra kiképzett ügynökökkel. De ennek ténye önmagában nem bizonyítja, hogy Erdélyi gyilkosság áldozata lett.

Végül jöjjön két baleset: 1973 szeptemberében Vályi Péter miniszterelnök-helyettes a diósgyőri Lenin Kohászati Művekben tett látogatása során belezuhant az izzó kohóba. 1977 júniusában pedig közlekedési balesetben elhunyt Dégen Imre, az Országos Vízügyi Hivatal korábbi elnöke. A fenti, nem természetes úton meghalt személyek a reformszárny hívei voltak, de legalábbis a közvélemény így emlegette őket. Sokan megkérdezték akkor (persze csak suttogva),

hogyan lehet itt a háttérben? De ezekben az esetekben a rendszerváltás után sem került elő idegenkezűséget bizonyító dokumentum vagy tanú. A váratlan halálesetek mindig spontán gyanakvást keltenek. Mivel nem sokkal korábban még maga a rendszer is minden tragikus esetben szabotázst, összeesküvést látott, nem csoda, hogy a paranoia átragadt a közvéleményre és bumerángxént fordult a terjesztői ellen. Az igazság az, hogy a bemutatott hat személy közül hárman vagy bukott (mint Tömpe), vagy súlyos beteg (mint Erdélyi), vagy nyugállományba vonult státuszban voltak (mint Dégen). Miért ölnének meg valakit, aki már úgymint kiszállt (vagy ki fog szállni) a játszmányból? Semmi nem utal rá, hogy bármelyikük disszidálásra, leleplezésre készült volna. Ha Péter György nyugati kém lett volna, akit a KGB likvidálni szándékozott, akkor nem indítanak ellene monstre eljárást, hanem feltűnésmentesen elintézik, mondjuk szívénulást, agyi katasztrófát okozó idegméreggel. A szovjet titkosszolgálat még kevésbé szabadult volna meg úgy a túl önállónak ítélt csatlósoktól, hogy kohóba löki őket.

Egyébként is: egy életellenes bűntényt a valóságban azért nem olyan egyszerű balesetnek vagy öngyilkosságnak álcázni. Ahogy ez fordítva sem könnyű. Biztosítási kárszakértőknél napi szinten fordul elő, hogy egy szándékos, tudatos, rosszhiszemű károkozást, biztosítási csalást az ügyfelek próbálnak balesetnek feltüntetni. Nagyon profinak kell lenni ahhoz, hogy valaki át tudja verni ezeket a szakértőket. Egy halálesetnél pedig még a biztosítási kárszakértőknél is jóval komolyabb emberek vizsgálják a helyszínt és a holttestet. Ilyen

drasztikus módszerekre a szovjeteknek amúgy nem is volt szüksége. A Moszkva rezdüléseit éberen figyelő, a reformokban amúgy is nagyon óvatos Kádár azonnal leváltotta az olyan reformpárti PB-tagokat, mint Nyers, Fehér vagy Fock, amint a hazai és szovjet pártapparátus részéről erre biztatást kapott.

Kádárt előszeretettel nevezik reformernek. Valójában inkább a reformszárny és a keményvonal között taktikázó pragmatikus centrista volt, aki legalább annyira volt a reformok elfojtója, mint ösztönzője. Eleve nem igaz, hogy Kádárt csak a szovjetek és a belső ortodoxia tartották vissza a merész újításoktól. Több alkalommal is megesett, hogy Moszkva épphogy nagyobb mozgásteret adott volna neki. Hruscsov 1958-ban felajánlotta, hogy a romániai csapatkivonással együtt Magyarországról is távoznak a szovjet megszálló erők. Kádár (a román vezetéssel szemben) nem élt a hatalmas presztízsnyeréssel, népszerűséggel kecsegtető lehetőséggel.¹⁹ Ahogy a reformok drasztikus felgyorsításának Gorbacsov által 1985 után javasolt útjára sem lépett rá. Kádár menesztésére volt szükség, hogy 1988-tól a reformok felgyorsuljanak, a rendszerváltás feltételei megteremtődjenek. A „rejtélyes” haláloknak Tömpe és Péter kivételével semmilyen politikai oka nem volt. Vályi balesetekor a reform már rég halott, Bakos öngyilkossága után pedig épp hogy elkezdődik. Az országos politikára semmiféle jelentős hatást nem gyakoroló megyei párttitkár nem volt

---

¹⁹ A csapatkivonási ajánlat háttéréről részletesebben ír Földes György. *Földes György: Kádár és Hruscsov: Barátság felsőfokon. Rubicon 11. (2000: 7-8. sz.)* 42-49.

emblematicus reformer. Legfeljebb szocdem múltja, 40 évesen bekövetkezett tragikus halála, illetve utóda, Pap János hírhedten zsarnoki természete miatt emlékezhetett rá így a néphit.

Kétségtelen, hogy a mérsékelt technokraták háttérbe szorulásának, halálának közvetlen nyertese a Biszku Béla vezette belügyes-titkosszolgálati erőközpont volt. A BM-nek tehát e logika szerint indítéka, eszköze és alkalma is volt a gyilkosságokra. Sokan a rendszer hívei közül az „emberarcú kádárizmus” mártírjaiként gyászolták a halott kádereket, azt suttogva, hogy azért fizettek az életükkel, mert szembeszálltak a keményvonalasokkal és Moszkvával. Sok reformkádáristának és konformista párttagnak ez önfelmentő konteó volt: lám, mi is csak áldozatok vagyunk, a mi életünk is ugyanúgy veszélyben lehet, mint az '56-osoké. Ez már csak azért is szépítő retusálás, mert a társadalmi többség, amelyre a reform hivatkozott, korántsem volt következetes reformpárti, gyakran kifejezetten támogatta a reform- és piacellenes koncepciók pereket, teóriákat.

MYSTERIOUS (OR MYSTERIOUS FOUND) DEATHS OF PARTY OFFICIALS IN THE SECOND HALF OF THE 1960S AND THE FIRST HALF OF THE 1970S

In my lecture I deal with mysterious death cases occurred during dictatorship of the party state (or at least considered mysterious by the general public.) In the second half of the 1960's and in the 1970's deemed the golden era of Kádár's regime, the tragic deaths of six party

and/or public officials gave rise to suspicion among the population. The official position was about suicide or accident, respectively. All the deceased party officials were leading or background figures of the regime prevailing after 1956. They filled confidential positions already in the Rákosi era. What is more: some of them had already been involved in the illegal party movement during the Horthy regime. The gossips and assumptions were talking rather about assaults or murders with a secret service background. Specifically, because several of them suffered broken careers, had dissension or got into a conflict with the regime and or some of its politicians. Summarising the facts, I try to outline, what is true and what is legend.

KARADI ZSOLT

UN AMOUR INCONCEVABLE

Yann Andréa parle de Marguerite Duras

*« J'ai découvert que le livre c'était moi.
Le seul sujet du livre, c'est l'écriture. L'écriture,
c'est moi. »
(Marguerite Duras)*

En 2014, le milieu littéraire français a fêté le centenaire de la naissance de Marguerite Duras. Un colloque sur son oeuvre a été organisé au Centre Culturel International de Cerisy-la-Salle¹. Son dernier compagnon, Yann Andréa n'y participait pas : « Yann n'est guère intervenu dans le débat littéraire et ne s'est plus guère exprimé sur la relation qu'il a eue avec elle », notait à cette occasion Alain Vircondelet, biographe et ami intime de Duras, dans l'hebdomadaire *Le Point*.²

Peut-être Yann Andréa se préparait-il à mourir ?

Le livre posthume de Yann Andréa, intitulé *Je voudrais parler de Duras*³, est publié en 2016. Il ne s'agit nullement d'un nouveau roman

---

¹ Cf. Colloque international de Cerisy-la-Salle, organisé du 16 au 23 août 2014.

² <http://www.leparisien.fr/flash-actualite-culture/deces-de-yann-andrea-dernier-compagnon-de-marguerite-duras-10-07-2014-3992295.php> (Consulté le 13 juin 2017)

³ ANDRÉA, Yann : *Je voudrais parler de Duras*, Paris, Pauvert, 2016.

de l'auteur, inconnu jusqu'ici, mais de la transcription de deux entretiens enregistrés par Michèle Manceaux en 1982.⁴

Lors de son élaboration, Marguerite Duras et Yann Andréa vivent ensemble depuis deux ans. Leur liaison les bouleverse tous les deux. En 1982, Yann Andréa n'a pas encore rédigé les deux ouvrages qu'il consacrera par la suite à Marguerite Duras (cf. *M. D., Cet amour-là*). Ceux-ci seront publiés plus tard, à quelques années d'intervalle, en 1983 et en 1999. *Je voudrais parler de Duras* contient la transcription des deux entretiens enregistrés les 2 et 3 octobre 1982. Parus plus tôt, ils auraient certainement facilité notre compréhension d'une multitude de détails présents à la fois dans les écrits des deux amants.⁵

En réalité, ces entretiens prennent plutôt la forme d'un monologue. Michèle Manceaux pose tout d'abord quelques questions respectueuses pour inciter Yann Andréa à se livrer. La posture de la journaliste est toujours très discrète, sauf dans les dernières pages où la conversation prend un tour plus vivant (le texte de l'entretien est alors parsemé d'allusions à la multitude d'évènements mineurs qui se produisent pendant la conversation).⁶ Le jeune écrivain en devenir

---

⁴ Cet ouvrage est posthume à double-titre, Michèle Manceaux étant décédée en 2015. Amie de Marguerite Duras, elle a consacré deux livres à cet auteur : *L'amie* (1997) et *La dernière à gauche en montant* (2010). Naturellement, ni Manceaux ni Andréa n'ont pu apporter de modifications ultérieures au texte de l'entretien. Le manuscrit est demeuré fidèle à la transcription de l'enregistrement de 1982.

⁵ D'un point de vue scientifique, il serait impératif d'entreprendre la comparaison des textes de Yann Andréa (et ceux de Marguerite Duras) afin d'explorer les liens intertextuels tissés entre ces entretiens et les romans des deux auteurs.

⁶ Par exemple: *un temps, il rit, il hésite, il allume son briquet plusieurs fois, un chat miaule, le téléphone intérieur sonne, il allume une cigarette, il cherche, il inspire bruyamment, etc.*

présente son projet d'écriture – élaborer un portrait de Marguerite Duras – tout en s'efforçant d'analyser les sentiments qui l'habitent lorsqu'il partage l'existence de l'écrivaine. Il en vient ensuite naturellement à parler de son homosexualité. De façon apparemment paradoxale, le couple Duras-Andréa, lié par des sentiments profonds et réciproques, a pu subsister en dépit d'orientations sexuelles divergentes. La transcription des entretiens, qui reflète très bien la spontanéité des échanges entre Yann Andréa et la journaliste, dresse le portrait sans détour d'un homme qui ne comprend absolument pas ce que lui est arrivé.

I.

Des nombreux critiques et essayistes se sont déjà appliqués à étudier dans le détail les liens qui unissaient Marguerite Duras à Yann Andréa.⁷ Les amants ont eu la chance de recréer leur histoire dans plusieurs textes relatifs à la naissance et au progrès de leur amour tourmenté. Les ouvrages durassiens décrivent non seulement les circonstances de leur amour tardif, mais également la situation

---

⁷ ARMEL, Aliette : *Marguerite Duras et l'autobiographie*, Pantin, Castro Astral, 1990, pp. 105-126. VIRCONDELET, Alain : *Duras. Biographie*, Paris, François Bourin, 1991. pp. 186-188; 277-281; 306-311; 378-425. BLOT-LABARRÈRE, Christiane : *Marguerite Duras*, Paris, Seuil, 1992, pp. 255-272. LEBELLEY, Frédérique : *Duras ou le poids d'une plume*, Paris, Bernard Grasset, 1996, pp. 272-337. ARMEL, Aliette : *Marguerite Duras: les trois lieux de l'écrit*, Paris, Christian Pirot, 1998, pp. 110-124. ADLER, Laure : *Marguerite Duras*, Paris, Gallimard, 2000, pp. 486-555. VALLIER, Jean : *C'était Marguerite Duras*, Paris, Fayard, 2010, Tome 2. (1946-1996), pp. 751-939. VIRCONDELET, Alain : *Marguerite Duras: la traversée d'un siècle*, Paris, Plon, 2013. pp. 11-15; 386-413.

particulière de l'auteure, qui se prend de passion pour un jeune homme homosexuel dont elle est l'aînée de 38 ans, et qui se révèle incapable de l'aimer physiquement.⁸

Dans les premiers moments de leur liaison, qui voit le jour en 1975, Yann est étudiant à Caen. Ses lectures comprennent principalement des oeuvres de philosophes et d'écrivains comme Proust, Stendhal et Barthes, mais un petit roman le bouleverse plus que tout autre : [Les Petits Chevaux de Tarquinia](#). La lecture de ce livre marque un véritable tournant dans sa vie et le convainc définitivement de se consacrer exclusivement à la découverte et à l'exploration des oeuvres de Marguerite Duras. La rencontre fatidique entre le jeune étudiant et Marguerite Duras a lieu lors d'une projection du film *India song* donnée en présence de l'écrivaine. Suite à cette projection, et ce, pendant plusieurs années, Yann Andréa lui envoie de nombreuses lettres pour lui exprimer son admiration inconditionnelle pour son

---

⁸ Il nous est impossible de reconstituer l'histoire de ce couple célèbre. Elle se retrouve sous forme lacunaire dans toutes les encyclopédies littéraires. Nous n'évoquerons, pour notre part, que les données, les lettres et les citations les plus importantes pour tenter de mieux saisir l'insaisissable... Mais l'on sait bien que la biographie de Marguerite Duras « est en effet impossible à écrire : les données objectives, les documents d'archives font pour l'instant totalement défaut. Les indications fournies par l'auteur sont éparées, morcelées, sans datation précise. Le récit des circonstances sensibles, l'évocation de la chaleur du soleil, de la tension dans laquelle se trouvaient les gens, des jardins dans les clairs de lune de la saison sèche, des ciels libres, des grands caractères lumineux, de l'immobilité de marbre lunaire » lui importaient en effet beaucoup plus que l'établissement d'une localisation ou d'une chronologie dont la reconstitution exacte est, de toute façon, impossible : « Ma vie... elle est dans les livres. Pas dans l'ordre, mais qu'est-ce que ça fait ? » ARMEL Alette : *Le jeu autobiographique*, Magazine Littéraire, juin 1990, p. 28-29. Armel souligne que « la vérité autobiographique » envahit l'écrit de Duras à partir de *L'Été 80*, *ibid*, p. 29. Voir VIRCONDELET, Alain : *L'actualité imaginaire*, Magazine Littéraire, juin 1990, p. 55-56.

oeuvre⁹, ainsi que quelques poèmes personnels. Ses missives amoureuses restent sans réponse mais sont conservées par l'écrivaine. Cinq ans plus tard, il reçoit enfin un courrier de sa part : « ... en 1980, elle m'envoie *[L'Homme assis dans le couloir](#)*. C'est la première fois que ça arrive : j'aime moins. Je ne veux pas mentir. Elle le sentira immédiatement. Je ne réponds pas. Je cesse d'écrire. » – écrit Yann dans *Cet amour-là*.¹⁰

Plus tard, Marguerite Duras lui fait parvenir *Le Navire Night* et *Aurélia Steiner*, *Les Mains négatives*. Yann Andréa lui écrit de nouveau, jusqu'en 1980, jusqu'à une certaine journée d'été où il lui téléphone alors qu'elle est en résidence à Trouville. Elle lui demande de venir la rejoindre. Et Yann Andréa de se souvenir : « J'appelle. Je dis : C'est Yann. Elle parle. Ça dure longtemps. Et elle dit : venez à Trouville, ce n'est pas loin de Caen, on prendra un verre ensemble. »¹¹

Yann Andréa se rend finalement à Trouville pour rencontrer celle qu'il admire.¹² Il est homosexuel mais devient tout de même son

---

⁹ ARMEL, Aliette: *Marguerite Duras, op. cit.* p. 114.

¹⁰ https://fr.wikipedia.org/wiki/Yann_Andr%C3%A9a (Consulté le 15 juin 2017.)

¹¹ *Ibid.*

¹² Alain Vircondelet cite les phrases de Duras : « Un jour – en 1980 – « quelqu'un est venu. Il est venu. Il est venu d'une ville de province. Il avait lu mes livres et il est là ». Puis, de poursuivre : « Cet homme s'est installé dans sa vie, l'a rejointe, un jour de désespoir, il lui a demandé de venir, elle a accepté, il est arrivé, ils ont parlé longtemps, et puis elle lui a dit de prendre la chambre de son fils. C'est ainsi que cela s'est passé. Il semble qu'il soit à présent indissociable d'elle. Il s'appelle Yann Andréa. Elle ne cache pas son homosexualité, elle l'écrit. Elle en parle à la radio, dans ses livres, dans des interviews. Ce qu'elle aime en lui, c'est qu'au-delà de l'apparente impossibilité, il y a quelque chose d'innommé et d'accessible, qui est aussi dans le lieu de l'amour, de la passion, sans lequel rien ne peut, ne pourra jamais s'expliquer, s'écrire même, et qui se révèle, comme cela, brutalement, sans qu'ils cherchent tous deux ce moment, ainsi dans cette veille de la mort, en 1982 puis en 1988-1989 à l'hôpital Américain,

amant. Entre 1980 et 1996, ils tentent l'impossible et expérimentent un amour invivable et étouffant.

Les premières lettres de Yann Andréa sont empreintes d'amour mais, comme Marguerite Duras le comprendra plus tard, ce n'est pas tant la femme que l'écrivaine qui le passionne.¹³ Le style durassien l'influence à tel point, d'ailleurs, qu'il se met à penser et à écrire des livres dans une langue absolument comparable à celle de Duras (pour cette raison, certains critiques l'assimilent à un simple épigone dépourvu de talent authentique d'écrivain...¹⁴).

Avant leur rencontre, la situation de Marguerite Duras est compliquée voire désespérée. L'auteur souffre en effet d'alcoolisme chronique depuis 1975. En 1980, l'aggravation de son état de santé atteint un paroxysme et s'achève par l'hospitalisation de l'auteure à l'hôpital de Saint-Germain-en-Lay, pour une durée de cinq semaines. Mais, l'arrivée de Yann Andréa constitue le point de départ d'une période de renouveau artistique dans la vie de l'écrivaine, qui signe alors son roman le plus important – *L'Amant* – en 1984 (notons que c'est aussi autour de cette période que sa voix devient de plus en plus

---

dans ce Neuilly de la mort, elle, délirant, ou bien dans le coma, et lui, seulement lui, à son chevet, dans une attente fragile, dans l'évidence de l'amour. » VIRCONDELET, Alain : *Duras...*, op. cit. pp. 306-307. Voir ARMEL, Alette: *Marguerite Duras et l'autobiographie*, op. cit. pp. 98-100.

¹³ Yann Andréa décrit cette situation dans l'un des passages de son livre : « Elle dit : est-ce que vous m'aimez ? Je ne réponds pas. Elle dit : Si je n'étais pas Duras, jamais vous ne m'auriez regardée. Je ne réponds pas. Elle dit : ce n'est pas moi que vous aimez, c'est Duras, c'est ce que j'écris. » = ANDRÉA, Yann : *Cet Amour-là*, p. 34.

¹⁴ En ce qui concerne *M. D.*, Alette Armel écrit : « ... certains ont évoqué la possibilité que Yann Andréa ne soit pas le véritable auteur de son livre... » ARMEL, Alette : *Marguerite Duras et l'autobiographie*, op. cit., p.114.

autobiographique). Bien que tendue et exécration, leur relation leur permet malgré tout de voguer littérairement ensemble, en se laissant emporter par une nouvelle époque de travail.

La cohabitation entre la grande écrivaine âgée mais passionnée et le jeune homme homosexuel se révèle très compliquée et incompréhensible aux yeux du monde extérieur. Quelques notions-clés reviennent, néanmoins : l'amour, l'homosexualité et l'alcool. Et avant tout, l'écriture.

L'amour a toujours joué un rôle fondamental dans la vie de Marguerite Duras. Mais, pour elle, il désigne avant tout l'amour hétérosexuel. Elle s'est mariée à deux reprises : avec Robert Antelme¹⁵(1939-1947), puis, juste après son décès, à Dyonis Mascolo¹⁶ (1947-1956)...¹⁷ Selon Vircondelet, Marguerite Duras est « amoureuse de l'amour ; elle aime aussi Yann Andréa qui lui permet d'accéder à la périphérie même de l'amour, et donc de la mort, car, pour reprendre les mots de l'écrivaine, *à travers l'apparente*

---

¹⁵ Voir: http://www.larousse.fr/encyclopedia/personnage/Robert_Antelme/103468 (Consulté le 8 juillet 2017.)

Voir: <http://www.fabriquedesens.net/Robert-Antelme-signataire-du> (Consulté le 10 juillet 2017.)

¹⁶ Voir: http://next.liberation.fr/culture/1997/08/22/dionys-mascolo-rend-les-armes_212654.

<http://gw.geneanet.org/wiki?lang=en&pz=honore+gabriel&nz=de+riqueti+de+miraudeau&ocz=0&p=dionys&n=mascolo> (Consulté le 16 juillet 2017.)

¹⁷ « J'ai connu le désir-passion pour quelques femmes. Ça n'a jamais été plus loin que les premières fois. La frustration de l'homme a toujours été telle qu'elle balayait tout, très vite je quittais la femme pour revenir avec les hommes » – dit-elle. Voir BLOT-LABARRÈRES, Christine: *Paroles d'auteur. Les enjeux du paratexte dans l'oeuvre de Duras. Écrire, réécrire. Bilan critique de l'oeuvre de Marguerite Duras*. Textes réunis et présentés par Bernard Alazet, Paris-Caen, Minard, 2002., p.19.

*préférence que je vous porte, je n'aime rien que l'amour même non démantelé par le choix de notre histoire ».*¹⁸

L'arrivée de Yann Andréa, entré « brutalement dans la vie de Marguerite Duras », ¹⁹ la confronte directement à l'homosexualité. Ce thème était déjà apparu dans *les Parleuses* en 1974 : « Souvent les femmes qui ont transgressé quelque chose, en produisant, se plaisent... en compagnie d'homosexuels hommes. » C'est cette part de féminité qu'elle apprécie chez Yann Andréa.²⁰ L'homosexualité de Yann n'est pas un secret, ils l'assument. Elle grève toutefois passablement leur relation. Pour Marguerite Duras, cet amour est non seulement tragique (car irrémédiablement voué à l'échec), mais également inspirant, et donc susceptible d'alimenter le processus d'écriture. L'absence de désir charnel de Yann Andréa constitue, certes, sa plus grande source d'affliction. À une exception près, il se montre incapable de l'aimer charnellement : il n'éprouve aucun désir sexuel envers les femmes.²¹

Avant de rencontrer Yann Andréa, l'auteure était déjà sous l'emprise de l'alcool ; dès le début de leur relation, ils partagent le

---

¹⁸ VIRCONDELET, Alain : *Duras, op. cit.* 1991. 383. L'amour durassien est analysé par les pages suivants: ADLER, Laure, *Marguerite Duras, op. cit.* pp. 486-489.

¹⁹ ADLER, Laure, *ibid.* p. 488.

²⁰ VIRCONDELET, Alain: *Duras, Biographie*, op. cit. 381.

²¹ Sur l'homosexualité voir: <http://www.adheos.org/homos-celebres> (Consulté le 2 août 2017.) (<http://homophob.free.fr/homoscelebres.htm> (Consulté le 4 août 2017.) <http://www.adheos.org/bisexualite-definition-explication> (Consulté le 2 août 2017.) <http://www.adheos.org/histoire-de-l-homosexualite-gay-lgbt-antiquite-a-nos-jours> (Consulté le 7 août 2017.) http://www.fabula.org/actualites/homosexualites-et-litterature_25592.php (Consulté le 8 août 2017.)

même goût pour la boisson. Marguerite Duras s'ennivre pour supporter l'absurdité de leur amour étrange. Ils boivent souvent du matin au soir (ce qui a pour effet de précipiter leur déchéance lors de la crise de 1982, dont le déroulement pathétique est décrit sans fard, une année plus tard, par Yann Andréa, dans son premier livre intitulé *M.D.*). L'alcool et l'écriture sont indissociables de l'oeuvre de Marguerite Duras (cette remarque s'applique également à l'oeuvre de Yann Andréa). Boire inspire la démiurge, lui donne des forces pour écrire. Elle compose contre la mort. L'amour et la mort s'entremêlent et constituent les leitmotivs les plus féconds de l'oeuvre durassienne²². Pour elle, l'écriture est synonyme de vie, mais dans l'imminence de la mort, celle-ci est devenue, par la même occasion, l'unique moyen de survivre.²³

Dans *Écrire*, Marguerite Duras évoque la solitude de l'écrivain. Elle y résume sa conception de l'écriture. Ce livre est écrit à Neauphle-le-Château, tout comme *Le Ravissement de Lol V. Stein* et *Le Vice-consul*. *Écrire* compile une série de réflexions personnelles de l'auteure sur ses romans et sur son travail. Certains fragments sont directement consacrés à l'écriture. Marguerite Duras mentionne la

---

²² Voir : TEGYEV Gabriella : *Je est un autre. Treize récits de femmes (1917-1997) de Colette à Cixous*, Paris, L'Harmattan, 2009, p. 195.

²³ « Ce qui m'a sauvée, c'est que je trompais les hommes avec lesquels je vivais. J'amaï l'amour, j'aimais aimer. Avec l'écriture, ça me sauvait. Il fallait que j'aïlle vers nouveaux amants, de nouveaux hommes. C'est extraordinaire quand il vous arrive quelque chose de plus fort que vous. (...) C'est toujours moi qui choisis. Je ne peux pas tout dire. C'est impossible. C'est dangereux, un tel besoin de l'homme. C'est dans le corps que ça se passe. C'est le désir qui fait quitter un homme pour un autre homme" In ARMEL, Aliette : *Marguerite Duras et...*, op. cit. p. 100.

nécessité d'être seul(e) pour écrire : « La solitude de l'écriture c'est une solitude sans quoi l'écrit ne se produit pas... »²⁴ Pour elle, la solitude « ça veut dire aussi : ou la mort, ou le livre. Mais avant tout, ça veut dire l'alcool. Whisky, ça veut dire.²⁵ » Sa méthode est celle de l'association libre. Elle précise également ce que l'écriture représente à ses yeux : « Écrire, c'était ça la seule chose qui peuplait ma vie et qui l'enchantait. Je l'ai fait. L'écriture ne m'a jamais quittée. »²⁶ Ses nombreux aphorismes sur l'écriture correspondent à autant de tentatives littéraires pour cerner les contours du métier d'écrivain : « On ne peut pas écrire sans la force du corps. Il faut être plus fort que soi pour aborder l'écriture, il faut être plus fort que ce qu'on écrit (...) l'écrit, c'est les cris des bêtes de la nuit, ceux de tous, ceux de vous et de moi, ceux des chiens. C'est la vulgarité massive, désespérante, de la société. La douleur, c'est le Christ aussi et Moïse et les pharaons et tous les juifs, et tous les enfants juifs, et c'est aussi le plus violent du bonheur. Toujours, je crois ça. »²⁷ Plus tôt, elle évoque aussi la figure de l'écrivain : « C'est curieux un écrivain. C'est une contradiction et aussi un non-sens. Écrire c'est aussi ne pas parler. C'est se taire. C'est hurler sans bruit... »²⁸ L'écrivaine place un passage essentiel visant à expliciter son art en position quasiment centrale dans le livre : « Écrire

---

²⁴ DURAS, Marguerite: *Écrire*, Paris, Gallimard, 1993. p. 14.

²⁵ *Ibid.* p. 19.

²⁶ *Ibid.* p. 15.

²⁷ *Ibid.* p. 24.

²⁸ *Ibid.* p. 28. Voir : « Certains écrivains sont épouvantés. Ils ont peur d'écrire. Ce qui a joué dans mon cas, c'est peut-être que je n'ai jamais eu peur de cette peur-là. J'ai fait des livres incompréhensibles et ils ont été lus. » *Ibid.* p. 36.

quand même malgré le désespoir. Non : avec le désespoir. Quel désespoir, je ne sais pas le nom de celui-là. Écrire à côté de ce qui précède l'écrit, c'est toujours le gâcher. Et il faut cependant accepter ça : gâcher le ratage, c'est revenir vers un autre livre, vers un autre possible de ce même livre. »²⁹ Dans les dernières pages, après quelques considérations sur la mort d'une mouche, Marguerite Duras dévoile ses pensées les plus importantes sur l'acte scriptural : « On peut parler d'une maladie de l'écrit (...) Il y a une folie d'écriture qui est en soi-même, une folie d'écrire furieuse mais ce n'est pas pour cela qu'on est dans la folie. Au contraire.³⁰ » Finalement, c'est dans la dernière phrase de la dernière page que Marguerite Duras résume, avec un certain lyrisme, la quintessence de sa conception artistique : « L'écrit ça arrive comme le vent, c'est nu, c'est de l'encre, c'est l'écrit, et ça passe comme rien d'autre ne passe dans la vie, rien de plus, sauf elle, la vie. »³¹

II.

Les lecteurs de Marguerite Duras seront captivés par le livre de Yann Andréa. Celui-ci nous permet en effet de mieux appréhender la genèse d'un autre livre : *cet amour-là*. Plus fondamentalement, il nous

---

²⁹ *Ibid.* p. 29.

³⁰ *Ibid.* p. 52. Voir: « L'écriture c'est l'inconnu. Avant d'écrire on ne sait rien de ce qu'on va écrire. » « Si on savait quelque chose de ce qu'on va écrire, avant de le faire, avant d'écrire, on n'écrit jamais. Ce ne serait pas la peine. » *Ibid.* pp. 52-53.

³¹ *Ibid.* p. 53.

permet d'assister à la naissance de l'amour des deux écrivains, aux premiers instants de leur relation bouleversante, aux premières années vécues ensemble, en plus de nous offrir un aperçu plus détaillé de la place de cet homme dans la vie de Marguerite Duras. Ce livre peut être interprété comme une ébauche de description mettant à nu leur relation prise en tenailles entre l'amour et la mort. L'essentiel ne réside pas tant le récit des circonstances de leur rencontre que dans l'analyse qu'il livre concernant la place qu'il occupe dans la vie de la femme-écrivain, se trouvant impliqué malgré lui dans une relation amoureuse de type hétérosexuel en dépit de son homosexualité.

On connaît l'influence de l'écriture durassienne sur l'étudiant caennais. Après leur rencontre, Marguerite l'aime sans doute comme une femme. Yann Andréa, qui recherchait en elle la figure fantasmée de l'écrivain trouve, à son grand désarroi, une femme animée de désirs charnels qu'il ne peut assouvir en raison de son homosexualité. C'est la base de leur relation. Mais le lien entre l'écrivaine et Yann Andréa ne saurait toutefois se résumer à une explication aussi simpliste. Il est indissoluble. Les deux amants ont un besoin irrévocable l'un de l'autre. Leur amour est un piège, une prison insupportable et impitoyable. Dans *cet amour-là*, Yann Andréa s'identifie au personnage durassien et jette un regard introspectif sur sa situation. Il dresse un auto-portrait peu flatteur de sa personne. Il n'est en somme guère qu'un jeune homme faible dont le père s'était montré

« complètement défaillant, inexistant quasiment ».³² Il s'interroge également sur le rôle central de la figure de l'enfant dans son existence : « ... c'est vrai que je suis attiré par des hommes qui pourraient être mon père. Je suis pas du tout attiré par des mecs de 18 ans. Je suis plutôt attiré par des hommes beaucoup plus âgés que moi. Je le sais, ça. C'est aussi avoir le rôle de l'enfant. »³³ Puis d'ajouter : « De même que je suis attiré par des femmes plus âgées, pour être aussi dans la position de l'enfant. »³⁴ Il l'est aussi dans sa relation avec Marguerite Duras, qui a une personnalité si forte qu'elle va contrôler tous ses actes et toutes ses pensées. « Je suis dans une position d'enfant. À la fois d'homme (...) Vous devez être un homme. En même temps, je suis complètement un enfant. Elle me dit presque ce qu'il faut faire tout le temps. Une position d'enfant et aussi une position très féminine. »³⁵

Leur amour lui apparaît de plus en plus invivable, mais il ne peut s'empêcher d'être séduit par le personnage de Marguerite Duras, qui l'avait tant captivé plus jeune. Non seulement par son personnage, mais surtout par son écriture. Il subit la tyrannie de Marguerite sans pouvoir lui échapper pour autant. « Effectivement, ce que je vis, c'est complètement insupportable, fou, et en même temps ça m'est complètement indispensable (...) Il faut que je dise ça, elle est

---

³² ANDRÉA, Yann: *Je voudrais parler de Duras*, op. cit. p. 100. Il trouve la racine de l'homosexualité dans le manque d'amour. *Ibid.* pp. 82-83.

³³ *Ibid.*

³⁴ *Ibid.* pp. 100-101. La vie a justifié la raison de Yann. En 1998 Maren Sell, editrice, en tombe amoureux. Elle et Yann écrivent un livre paru en 2016, dont le titre est *L'Histoire*.

³⁵ ANDRÉA, Yann: *Op. cit.* p. 69.

tellement adorable, tellement... tellement... plein d'amour que c'est... que je ne peux que l'aimer. Et je ne peux que la désirer. Je ne peux qu'avoir envie de l'embrasser. Et je ne peux aussi qu'avoir envie de la quitter, de la tuer... »³⁶ Yann Andréa reconnaît sa peur de perdre Marguerite Duras. C'est pourquoi il est incapable de s'évader. Entre-temps, il ressent avec acuité la nature tragique de leur relation : « ...c'est elle qui dispose du langage, qui dispose de l'amour, c'est elle qui me fait être dans l'amour. J'ai l'impression que c'est elle qui crée tout. »³⁷ Dans ses entretiens, il mentionne cette impression persistante à plusieurs reprises³⁸ : il se sentait intégré dans la vie et dans l'art de l'écrivaine. Il se savait aussi dans une situation fragile et délicate. Il était fasciné par l'écriture de Marguerite Duras alors qu'elle souhaitait devenir son amante, dans toute l'acception de ce terme : « Je ne suis pas que l'écrivain, je suis aussi une femme. »³⁹ Elle refusait son homosexualité et lui imposait de jouer à être un homme dans cette relation amoureuse hors-norme.⁴⁰ Car Marguerite Duras nie purement et simplement l'homosexualité : « Elle n'a immédiatement pas supporté que je puisse avoir un désir homosexuel. C'était immédiatement l'horreur. Je lui ai dit tout de suite quand je l'ai rencontrée. Elle m'a posé la question : « Vous êtes homosexuel ? » J'ai

---

³⁶ *Ibid.* p. 87.

³⁷ *Ibid.* p. 87.

³⁸ Voir *ibid.* pp. 46; 56.

³⁹ *Ibid.* p. 44. « Le rapport qu'elle a voulu immédiatement avec moi, c'est un rapport de femme (...) J'étais assez sidéré. D'abord parce que je suis homosexuel, principalement... » *Ibid.*

⁴⁰ Yann Andréa en vient à ne plus comprendre sa propre identité sexuelle : « Est-ce que je suis pédé ? Est-ce que je suis hétéro ? » *Ibid.* p. 73.

dit : « Oui. » Et rien n'a empêché que ça se passe...»⁴¹ Marguerite Duras n'a de cesse de convaincre son amant d'enterrer ses désirs homosexuels : « La pédérastie, c'est rien. », ou encore « Vous n'êtes pas homosexuel. », ou bien « Vous ne désirez que moi. »⁴²

A l'aube de leur relation, Yann Andréa pense trouver l'écrivaine qu'il s'était plu à imaginer au gré de ses lectures mais, au lieu de cela, il se trouve vite confronté au réel, à une écrivaine parcourue de désirs amoureux, et qui le domine à un point tel qu'il finit par douter de sa propre réalité, de sa propre existence : « Je n'existe plus. Qu'est-ce que c'est que moi ? Et la réponse qu'elle fait, c'est : Comment, je n'existe pas ? Non, vous n'existez pas qu'en fonction de moi (...) »⁴³

Marguerite Duras s'approprie non seulement le temps, les goûts, les pensées et les désirs de Yann Andréa mais également sa personnalité. Il est en quête d'identité ? Marguerite Duras lui en fournit une, sans lui demander son avis. Elle ne lui accorde aucune prérogative, pas même le droit à la parole : « Ce que vous dites, ça n'est pas intéressant. C'est rien. Et puis d'abord taisez-vous, car c'est beaucoup plus intéressant ce que je dis (...) Je vous aime, tais-toi. »⁴⁴ Et Yann Andréa d'ajouter : « ...j'ai l'impression de ne plus savoir parler, sauf répéter en moins bien ce qu'elle dit. »⁴⁵ À la fin du

---

⁴¹ *Ibid.* pp. 64.65.

⁴² *Ibid.* p. 65. Pour Marguerite Duras, l'homosexualité, était « la mort absolue ». *Ibid.* p. 95. Yann Andréa finit par accepter d'usurper la réalité afin de la contenir : « Je crois que je n'aime pas les hommes. » *Ibid.* p. 97.

⁴³ *Ibid.* p. 67.

⁴⁴ *Ibid.* p. 68.

⁴⁵ *Ibid.* p. 68. Voir : « ...c'est elle qui dispose du langage et qu'elle m'a dépossédé d'un certain langage que j'avais. » *Ibid.* p. 71.

paragraphe, il cite les mots durassiens : « Vous n'existez pas, mais si, vous existez puisque c'est moi qui vous fais exister ! »⁴⁶ Yann Andréa, en évoquant sa situation « irréaliste », se plaît à répéter une injonction familière et récurrente de Marguerite Duras : « Écrivez ! »⁴⁷ Voilà qui permet de mieux comprendre le style de Yann Andréa, fréquemment éreinté par la critique. Dans les romans de Yann Andréa, on entend la voix de Marguerite Duras. Ses textes sont soumis à la censure toute-puissante de l'écrivaine. Yann Andréa n'est certes pas assez talentueux pour créer son propre style. La vie aux côtés de l'écrivaine est étouffante. Rien ne pousse à l'ombre des grands chênes... Dans l'ombre du maître, il lui est impossible de s'épanouir, de trouver un terreau suffisamment riche pour développer et libérer son écriture.

Yann Andréa évoque « un amour absolument incroyable ».⁴⁸ Il prend conscience qu'il est devenu lui-même l'un des personnages de l'univers durassien : « C'est elle qui m'a mis en position d'être dans le monde durassien. »⁴⁹ Plus loin : « ... je crois que je suis aussi un objet pour elle qui lui permet d'alimenter son imaginaire. »⁵⁰ Ces quelques phrases décrivent assez bien la nature paradoxale de leur relation amoureuse. Yann Andréa est attiré par l'écrivaine et rejette ses

---

⁴⁶ Ibid. p. 68. Voir : Marguerite Duras dit à Yann Andréa : « Vous un pédé, vous êtes nul, vous n'êtes rien. » Ibid. p. 106.

⁴⁷ Ibid. p. 82. Voir : « Elle me donne tout. Elle me donne la langue. Elle me donne l'amour. Elle me donne l'écriture. C'est devenu une drogue, complètement. » Ibid p. 72.

⁴⁸ Ibid. p. 85. « Je veux vous décréer, pour vous créer ». Ibid p. 63.

⁴⁹ Ibid. p. 62.

⁵⁰ Ibid. p. 84. (Les livres de Duras liés à Yann Andréa : *L'Été 80*, *Yann Andréa Steiner*, *L'Homme atlantique*, *La maladie de la mort*, *Les Yeux bleus, cheveux noirs*, *La Pute de la côte normande*, *C'est tout*.)

désirs de femme. Marguerite Duras, pour sa part, est attirée par l'homme et rejette son homosexualité. Avec l'accord tacite de Yann Andréa, elle le pétrit et le phagocyte à l'envi : « ... sans elle, je ne pouvais pas exister. »⁵¹

Vers la fin de l'entretien, Yann fait allusion à sa tentative de suicide et à la mort. Il explique qu'il ne peut se résigner à la mort de Marguerite Duras, qui est « sans issue, sans avenir ».⁵² Dans cet amour très compliqué, où la femme-écrivaine intègre son homosexualité, Yann Andréa craint toujours de la perdre. « Chaque jour, je crois qu'elle va mourir ... »⁵³

Le texte de Yann Andréa permet d'expliquer nombre d'évènements survenus après la mort de Marguerite Duras. Il nous offre des pistes précieuses pour mieux comprendre les livres qu'il a écrits, les univers de *M. D.*, de *Cet amour-là* et d'*Ainsi*.⁵⁴

---

⁵¹ Ibid. p. 77.

⁵² Ibid. p. 90.

⁵³ Ibid. p. 109.

⁵⁴ Certaines questions sont encore sans réponses : Marguerite Duras a-t-elle autorisé la publication du texte de l'entretien ? Pourquoi n'avait-il pas eu la possibilité de le faire paraître plus tôt ? Pourquoi a-t-il fallu attendre la mort de Michèle Manceaux pour éditer ce livre ?

FELFOGHATATLAN SZERELEM

A dolgozat Marguerite Duras (1914–1996) és Yann Andréa (1952–2014) legendás kapcsolatának titkaiba enged bepillantást. Megírásának apropóját az adta, hogy 2016-ban posztumusz kiadták Párizsban Andréa *Je voudrais parler de Duras* című könyvét, amely voltaképpen Michèle Manceau (1933–2015) és a férfi 1982-ben rögzített két interjújának átírása.

A tanulmány a legjelentősebb francia szakirodalom eredményeinek felhasználásával keresi a választ e felfoghatatlan szerelem gyötrelmekben is gazdag történetének egyes kérdéseire. (Ezek legfontosabbika talán az, hogy a homoszexuális Yann Durasban elsősorban az íróat imádja, míg az idős asszony Andréában a férfit keresi, aki őt nem tudja nőként szeretni...)

A *Je voudrais parler de Duras* adalékokat szolgáltat ahhoz, hogy jobban megértsük a két ember lehetetlen érzelmi-intellektuális viszonyának mélységeit. A kötet ahhoz is hozzásegít, hogy értőbben olvassuk az *M. D.*, a *Cet amour-là* és az *Ainsi* felkavaró lapjait.

A KÖTET SZERZŐI

BARTA RÓBERT	habilitált egyetemi docens, intézetigazgató, Debreceni Egyetem, Történelmi Intézet
BUSKU SZILVIA	tudományos titkár, Magyar Professzorok Nemzetközi Szövetsége
DRABANCZ M. RÓBERT	főiskolai docens, Nyíregyházi Egyetem, Alkalmazott Humántudományok Intézete
HAHNER PÉTER	habilitált egyetemi docens, Pécsi Tudományegyetem, Újkortörténeti Tanszék
KARÁDI ZSOLT	főiskolai tanár, Nyíregyházi Egyetem, Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet
KISS FERENC	főiskolai tanár, Nyíregyházi Egyetem, Környezettudományi Intézet
LAGZI GÁBOR	egyetemi adjunktus, Pannon Egyetem, Társadalomtudományok és Nemzetközi Tanulmányok Intézet
MADARÁSZ IMRE	habilitált egyetemi docens, Debreceni Egyetem, Olasz Tanszék

MESTER BÉLA	tudományos főmunkatárs, Magyar Tudományos Akadémia, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Filozófiai Intézet
PÁL ISTVÁN	egyetemi adjunktus, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Történeti Intézet
PAPP LÁSZLÓ TAMÁS	újságíró
RESZLER GÁBOR	nyugalmazott főiskolai tanár, Nyíregyházi Egyetem, Történettudományi és Filozófia Intézet
ZSOLDOS ILDIKÓ	habilitált egyetemi docens, intézetigazgató, Nyíregyházi Egyetem, Történettudományi és Filozófia Intézet

NYÍREGYHÁZI
EGYETEM